

ZIVISTAN-BIHAR 1997
Sal: 2 Hejmar: 2 Buha: 250.000 TL

ZEND

**Di Kurmancî De
Guherîna Dengan
■ ZANA FARQÎNÎ**

**Arîşeyên
Dîroknivîsîna Kurdî
■ MEHRDAD IZADY**

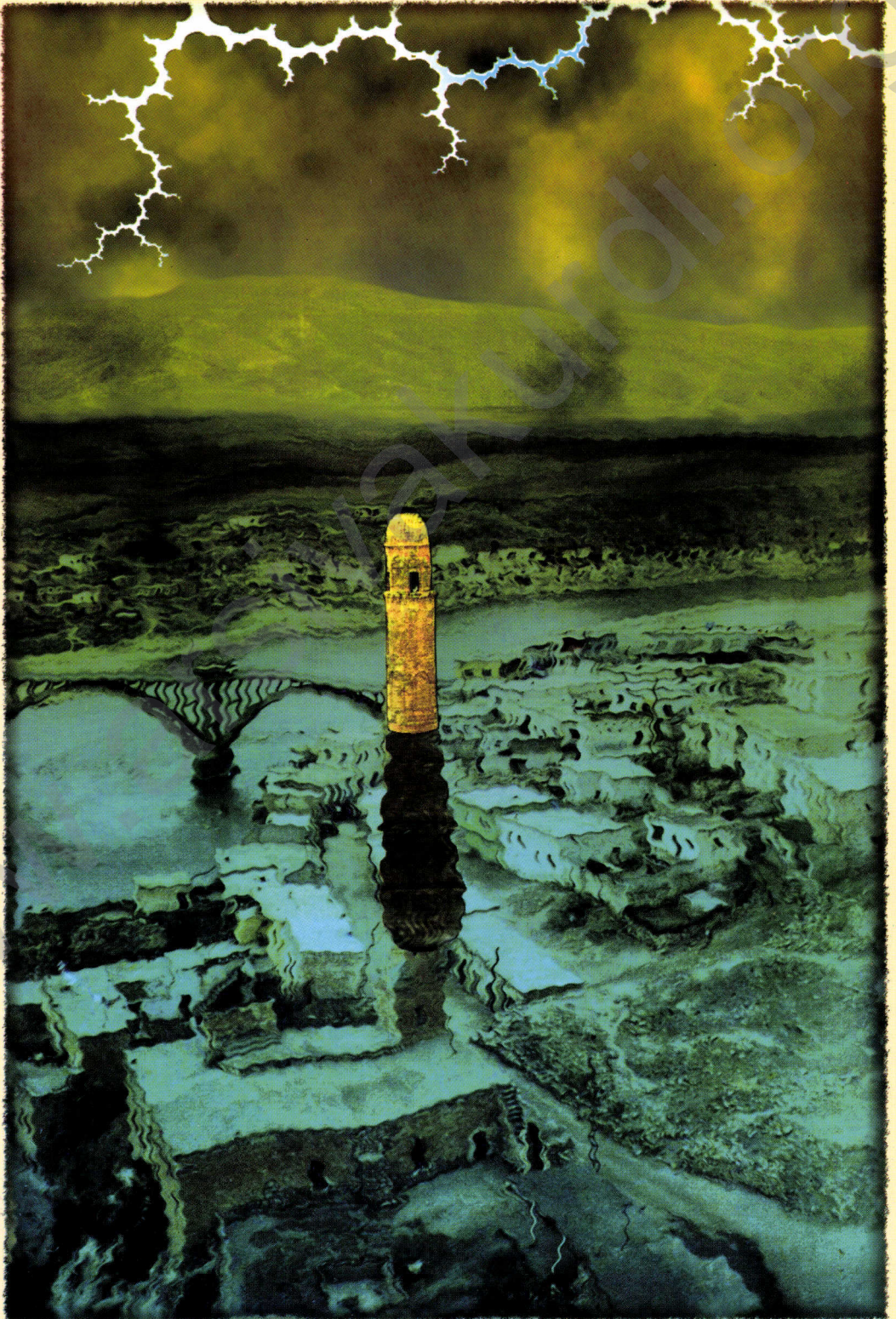
**Ava Welatê
Bêxwedî
■ FELAT DILGEŞ**

**Bi Zarawayên Xwe
Ve KURDÎ
■ TORÎ**

**Derheqê Kirmanckî
(Kirdkî) De
Kombiyayîşê
IL. Ê Stockholmî**

**Dî Dema Selçukî û
Osmaniyan De Ji
Dîroka Kurdistanê
Dîmenek
■ ŞAREZA AVER**

**Bi Humermend
Muhammed Salayî
ra hevpeyvîn**

Ji bo

İSMAIL BEŞİKÇİ

Ji Komela Mefên Mirovan (İHD) Kampanya

Ew hîna li warê
tariyê bi pênuşa xwe
ya ji hubra roja
zanînê li ser rûpelên
spî wênê mirovahiya
azad çêdike.

Ji bo azadiya ramananî, bi
înzayek xwe piştgiriya bi İsmail
Beşikçi ra peywîrek mirovî ye.

Pêşveçûnên li dinya zanîne roj bi roj zêdetir dibin. Kopyakirin û bi qasî sî salî ciwankirina zindiyên jî êdî ji xeyalbûna derketin rastiye. Zanîne jî civakên mirovan li gor berjewendiyên xwe yê çînî, komelî û netewî bi kar tînin. Talûke ji vê niqte derdikeve. Eger bi awakî giştî zanîn bikeve xizmeta mirovahiyê wê gavê ew dê li ber xweşî û geşiya li cîhanê awayên nû biafirîne. Mixabin rewşa cîhanê ya îro ji vê hêj pir dûr e.

Wekî welatê me, îro li sedan herêmên dinyayê şêrên qirêjî bi hêzek xurt dewam dikin. Ji gelek deverên dinyayê, mirov ji bo kuştina mirov, ji ber sebebên cihêreng, çî ji dest tê dike.

Zanyarên welatên pêşveçûyî li peykên planetên cûr bi cûr li şopên jiyane digerin. Li aliyê din ramiyar û rayedarên van welatan ji ber berjewendiyên xwe yê çînî yê qirejî, ji bo ku dawiyê li jiyana li dinyayê binin bi ceribandînen çekên xwe yê nukleer û kîmyewî ketine pêşbaziyek famkirina wê gelek dijwar e. Daristanan ji holê radikin. Bi parsenga (mêzîna) sirûştê dilîzin. Bi ser gelek welatî da bi dawîna panên xwe baranên asîde dibarînin. Yê ku dixwazin sirûştê biparêzin jî tewanbar diyar dikin.

Li welatên Rojhilata Navîn, Amerîka Latîn, Afrîka û Asyayî bilêvkirina dadmendî û mafên mirovan bûye tewanbariya cezakirina bi mirinê. Bazirganiya esrar, eroîn û hwd. êdî ji alî dewletan ve tê kirin. Li Tirkiyê çete bûne birêvebirên dewletê. Dengê marş û diwayên tu têkiliyek wan bi pêşveçûna zanîne û mirovahiyê ra nemaye mîna ewrên barana asîde li asîmanê Tirkiyê û gelek welatên paşdemayî digerin. Bi gotina helbestvan Ahmed Arîf, lingekî me li dema atomê, yê din hêj di çarixa xam da li berxwedide. Xelk û alem ketiye çerxa zanîne, li asîmana li cihên jiyane digere, ên me hîna li ser rengen xwekujiyê helbestên mîrxasiya xwe dinivîsin.

Gelê ku ji zanîne para xwe negire, nikane xwe di cîhana şareza da bijîne. Di çare-nûsa wî da ji xeynî berdestî, xuilamî û bindestîya welatên pêşverû wê da tu tiştek nîne. Aliyekî herî grîng ê ku mirov ji sewalan vediqetine yek jî zanîna mirov e. Ji bo gelê me jî ev rastî her ku diçe zêdetir xwe dide der. Pêwîst e em jî, ji meywên dara zanîne êdî para xwe bigirin.

Nivîsên nivîskarên me Mehmet Bayrak, Cemil Gündoğan, Ismet Cheriff Vanly û İsmail Göldaş, ji ber gelşên wergerê negihîştin vê hejmarê, em dê di hejmarê sîsiyan da biweşînin.

Li ser biryarên Konferansa Stokholmê ya ku li ser çareserkirina gelşên rênûsî yê kirdkî hatibû lidarxistin, bi xeletî, bi navê Cemil Gündoğan hatibû weşandin. Ji ber vê çewtiyê em ji beşdarên vê konferansê û xwedevanên xwe lêborîna xwe dixwazin.

Di vê hejmarê Zendê da jî, li ser xwastina gelek nivîskarên me, me nivîs redakte nekirin, çawa ji me ra hatine şandin me weha di kovarê da bi cih kirin. Li ser rênûsa kurdî xebata me dewam dike. Piştî qedandina vê rênûsê em dê nivîsan redakte bikin. Bi yekrengiya rênûsî ya nivîsaran em bawer dikin, zimanê kovarê dê sivîl-tir bibe.

Di vê hejmarê Zendê da, me beşê agahiyên ji dinya zanîne û beşê namên xwendevanan li beşên heyî zêde kir. Em dixwazin xwendevanên me bi zimanê xwe yê maderî jî, ji bûyerên li dinya zanîne deng didin haydar bin.

Di dinya kurdî da, tenê ZEND kane we ji hemî beşên zanîne haydar bike. Divê neyê jibîrkirin ku bi zimanê maderî xwendina nivîsarên zanistî xwedî tameke zaf cihê ye. Ji ber vê yekê, daxwaza me ji her xwendevanekî me ew e ku, Zendê bi hevaleyê xwe jî bide standin û bide xwendin. Heke, hûn çiqas li kovara xwe xwedî derkevin, em dê kanibin ewqasî qalîta kovarê ji her alî ve baştir bikin û bigihînin destê we.

Heta hejmareke nû bimînin di xweşiyê da.

RAÏF YAMAN

Kovara sê mehî ya lêkolîn û
lêgerînên zanistî
(Üç ayda bir yayınlanır)

Li Ser Navê Mezopotamya
Basın Yayın A.Ş.
Xwedî:
Yıldız GÜLTEKİN

**Gerînenê Giştî yê Weşanê û
Berpîrsiyara Nivîsaran**
Zeynep YAŞ

Lijna Weşanê:
M. Şefik BEYAZ,
F. Huseyn SAĞNIÇ,
Felat DILGEŞ, Edibe ŞAHİN

Cihê Kargerîyê:
İstiklal Cad. Türhol Han
No: 373 Daire: 2
Beyoğlu / İSTANBUL

Navnîşana Kovarê:
Atatürk Bulvarı.
Ceylan Palas Apt.
No: 154/12 Aksaray
Tel: 527 19 11
Fax: 527 61 49

Çapxane:
Ceylan Matbaacılık

Sala Weşanê:
Payız 1996

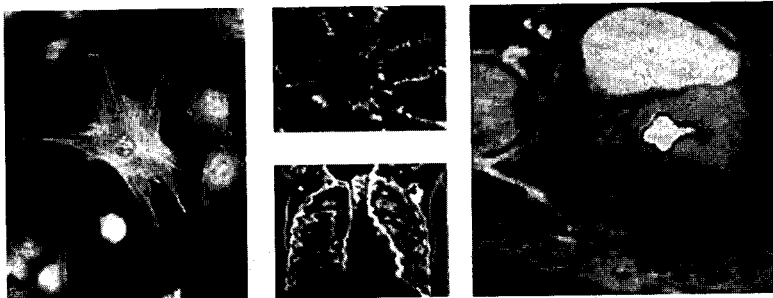
Zend Dergisi Mezopotamya Basın Yayın A.Ş.'nin
Bilimsel Araştırmaları yürüten Aksaray şubesinin yayımıdır.

BUHAYÊ ÎLANÊ

Berga dawîn aliyê der: 100 milyon TL. Hündirê
berga pêşîn û berga dawîn: 75 milyon TL.
Dî nav kovarê da tam rûpel: 50 milyon TL.
Dî nav kovarê da nîvrûpel: 25 milyon TL.

Agahiyên Ji Cîhana Zanîne	3-8
Xewa Zivistanê	
S. MENON	9-10
Jawa	
MEHMET DEMİR	11-13
Hêza Ku Sînor Nasnake AFIRANDIN	
Didem SANYEL (Kovara Bilim ve Teknik)	14-19
Matematîka Duyatî	
LAURIE GRACE	20-21
Çend Nivîsraw We Belgeyî Zimannewanî Dewranî Sasaniyekan	
EHMED ŞERÎFÎ	22-25
Arîşeyên Dîroknivîsîna Kurdî	
MEHRDAD IZADY	26-34
Dî Dema Selçukî û Osmanîyan De Ji Dîroka Kurdistanê Dîmenek	
ŞAREZA AVER	35-43
Hinek Notên Li Ser Metoda Dîroknivîsiya Kurdan	
M. CAN YÜCE	44-48
"Zulûm 38 î Ra Dima Kî Kêm Nebî"	
MUNZUR ÇEM	49-56
Ava Welatê Bêxwedî	
FELAT DILGEŞ	58-65
Hunermend Berpîrsyar e Belam Lêre Kesî Le	
Hunermend Napîrsêtewe!	66-77
Nirxandina Edebiyatê	
LOKMAN POLAT	78-83
Pêwîst e Di Xewn û Xeyalên Hunermend	
Da Afirandêrî Hebe	84-86
Di Kurmancî De Guherîna Dengan	
ZANA FARQÎNÎ	87-91
Çend Gotin Di Warê Rêformkirina Alfabêta Kurdî Ya Latînî De	
Î. NASSO	92-93
Derheqê Kirmanckî (Kirdkî) De Kombiyayîşê	
II. Ê Stockholmî	94-97
Alfabe û Rastnivîs	
HÜSEYİN KARTAL	98-103
Bi Zarawayên Xwe Ve KURDÎ	
TORÎ	104-110
Namên Xwendevanan	111-112

Li hemberî kanserê gena P53

Gena P53 ya di lêgerînên kanserê de bi navê 'super star' tê naskirin enzîma ku hucran ji

nexweşiyê diparêze diafirîne. Ji sedî 60 bûyerên kanserê ji ber nexebitîna gena p53 derdi-kevin holê.

Zanistên ku li ser qanserê lêgerînan çêdikin, bi salan xeyalên xwegihandina kana nexweşiyê kirin. Dema ku kan bihata dîtî, dê berê bombardîmana dermên bidana serê û bi vî awayî dê hêviya xweşkirina vê nexweşiyê bihata dinê.

Bi dû lêgerînan bi salan, komek zanistên DYAYê biryar dan ku tewanbar genek bi navê p53 ye. Li gor vê, heke p53 bê nexweşî be, li dijî qanserê di hucrê de hînbûnê derdixe holê

û rê li ber bûyîna hucrên bi nexweşî digire. Lê belê gena p53 tunebe, neşuxule an jî ji aliyê hinek molekulên ve hatibe hepskirin wê demê hûcre li hember qanserê têk diçin.

Li gor bijîşk Bert Volgestein ku di Navenda Bijîşkiya Howard Hughes de, ji sala 1989'an ve lêgerînên xwe yê li ser vê mijarê didomîne, p53 di bûyîna 52 cûrên qanserê yê ku tên zanîn de an bi rasterast an nerasterast rolekê dilîze.

P53 cara yekem li Zankoya Princetonê di sala 1979an de ji aliyê Arnold Levin ve hat dîtî. Ji ber ku demek dirêj jî bi dehan genên ku dibin sebeba kanserê yek hat dîtî, gelek li ser sekinandin. Di sala 1989an de dema ku Levine û Vogelstein îspat kirin ku di vê gena han de hêza qedandina tumoran jî heye, her tişt guherî.

'Stêra Super'

Gena p53 ya ku îro nêzîkî 2 hezar zanyarî li ser dixebitî û di derbarê wê de 5200 lêgerîn hatine weşandin, di lêgerînên li ser qanserê de bû 'stêra super'. Vê genê ji niha sê sal berê, xelata kovara Scienceê ya "Molekula Salê", ku bi navê "Oscara dinya zanîne" tê binavkirin, girt.

Di hucrên saxlem de, hejmarra wan kêm be jî, tim proteînen p53 hene. Dema ku hucra rastî radyasyonê an jî bi madên kanserojen bê dikeve alarmê û stoka p53 zêde dike. Heta ku xesara hucrê diqede p53 bi sekinandina mekanîzma zêdebûnê rê li ber belavbûna kanserê digire. Gena ku bi vî awayî hucra kanserî dicemidîne, yek caran jî mekanîzma xwekujiyê li kar

CURÊN QANSERÊ	ROLA GENA P53	DI SALA 1995'AN DE SEDEMÊN MIRINÊ
Mejî	%50	13.300
Sîdîk kesefî	%35-60	11.200
Sîng	%30-40	46.200
Malzarok	%90	4.800
Kolon	%40-70	47.500
Losemî	%60+	20.400
Keseba reş	%110-65	14.200
Kezeba sor	%50	157.400
Lenf	%30-35	24.150
Gun	%40-60	14.500
Zik	%30-30	14.700

dixe, hucrê bi temamî ji holê radike.

Agahî tê dayîn ku sebeba se-reke ya ji %60 bûyerên kanserê ji xerabûnên gena ku proteîne p53 çêdike ye. Di ser de di nav 2362 'herfên' kîmyayî yên ku genê çêdikin de, heke (madên A, T, G û C) 'çewtiyek rênûsî' bi awayekî derkeve holê, derbasî zarokan jî dibe û dikare bi nifşan rîska qanserê ne hêle.

Heta di rewşek weha de ji dayik an jî bavê genên yekî saxlem bin jî, kêr nayê. Genê xerabe dikare bikeve hucrên kifşe, an jî heke bikeve lingekî ji lingên ku proteîna p53ya pêk tîne û ya dimîne qurdelê jî dikare enzîmê ji kar bixe.

■ Rojê Civak

Krîza dil ji talikan bez dike

Pisporan diyar kirin ku divê kesên ku emrê wan di biniya

55 salî de ne û qismekî porê wan weşiyaye dilê xwe biparêzin. Di kovara Yêkitiya Bijîşkiya Amerîkan de li gor lêgerina lêgerên Zankoya Bostonê ya ku li ser 437 zîlamî hatiye kirin diyar bû ku rîskê krîza dil ji bo talikan ji %40 zêdetir e.

Tu carî canê Calum naêşe

Trenek ku bi şida diçe xwe jê davêje, li ser êgir xwasî dimeşe, ji dêvla ku di derî de derkeve terciha xwe, ji aliyê ku xwe di pencerê re bavêje dike û gava van hemû tiştan dike jî tu carî canê wî naêşe. Ji ber ku nexweşiya alerjîk a ku bi serê Calum Clark de hatiye, canê wî êşe his nake. Di bijîşkiyê de navê vê nexweşiyê "intolerance Attention Deficit Hyper Disorder" e. Piştî ku bi vê nexweşiyê ketiye heta îro nêzîkî 50 qeza hatine sêrî. Rojekê di qezayêke trafikê de serê wî di-

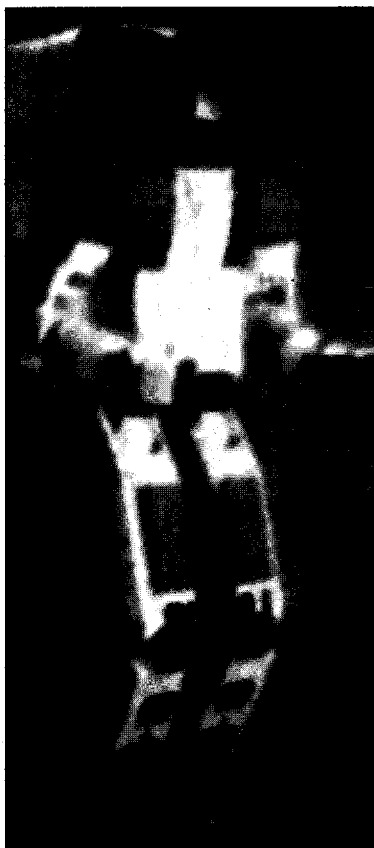
qelişe û gûzika lingê wî dişikê. Dema ku ew wekî ku qed tiştê nehatibe serê wî diçe bi topê dilîze, nexweşiyaya wî derdikeve holê û li Îngilîstanê dibe babeta rojê. Dema ku zarok dibin tedawiye tê dîtin ku ev di dinê de nexweşiyêke sêrek e. Li gor gotina bijîşkan, yên ku bi vê nexweşiyaya alerjîk dikevin bi rehetî dikarin xwe bavêjin her tehlukê. Dema hisa mirovan ya êşe ji holê radi-be, li hemberî tehlûken xwastina têkoşînê zêdetir di-be.

Şûna bêstra cam dibare

Ji çavên keçikek piçûk a Lubnanî ya bi navê Hasna ya ku ji çavên wê ji dêvla hêsi- ran ve perçên caman tîn xwarê bala dinê kişand ser xwe. Wezîrê Parastinê yê Suudî Erebîstanê, Emîr Bîn Abdûl Aziz, hemû mesrefên tedavîkirina vê keçika 12 salî girt ser xwe. Li gor nûçeyên televîzyona Lubnanê, ji bo ku Hasna Mislîmanî li Suudî Arabîstanê bê tedavîkirin, komîsyoneke bijîşkiyê bi balafireke leşkerî çûye Lubnanê. Ji 6 mehan virde ji çavên Hasnayê ji dêvla hêsi- ran ve weke nîskan û carna jî weke hebên pelqanan parçên caman tîn xwarê. Vê yeka balkêş hema bala hemû tele- vîzyonên dinê kişand ser bû- yerê. Lê sebeba vê yekê hêj nehatiye zanîn.

Calum Clark

Robotê jêhatî

Hondayê diyar kir ku piştî xebata xwe ya deh salan, robote-kî dimîne mirovan, bi pîlan tê xebitandin, metro û heystê santîm dirêj û 210 kîlo giran e, çêkiriye. Ev robotê jêhatî yê ku dimîne astronotan dikare bê ferman bi tena serê xwe gelek karan bike.

Di şeran de 2 mîlyon zarok mirin

Li dinê di deh salên dawî de, di şeran de ji 2 mîyonî bêtir zarok mirine. Nûnera NY

Graca Machel di daxwiyaniya xwe ya ku li bajarê Santiagoyê di navenda UNICEFê da got ku, li gor agahiyên fermî yê gihîstine Netewên Yekbûyî, di lihevixistinên li herêmên cûr bi cûr ên gerdûnê derketine de ji 2 mîlyonî zêdetir zarok mirine, bi qasî sê qatî vê hejmarê jî birîndar bûne an jî seqet mane. Machel da diyarkirin ramana wê ew e ku ev statîstîkên fermî ji diyarkirina rastiyê dûrin.

■ Rojê Civak

Li peyka Jupîterê bêviya Jiyanê

Li gor texmînên zanyaran gengaz e ku li peyka Jupîterê ya bi navê Europa jiyane hebe. Wênên pêşîn ên ku ji alî navgîna fezayê ya di sala 1989an da NASAyê ji bo li ser sîstema roje lêkolînan bike şandibû feza digihên komputerê NASAyê. Di nav dîyardên ku bi zanyaran didin fikirandin ku li peyka Europa jiyane heye, li peykê têra xwe hebûna av û germê ye. Navgîna NASAyê dest bi şandina wênên peyka Jupîterê yê zeryayê bi tebaqên cemedê yê stûr ên dagirti kir. Tê texmînkirin ku di bin van tebaqên qalind da jînek mîkroskobîk heye. Peyka planeta Jupîterê Europa cara pêşîn di 1610an da astronomê Îtalyan Galileo Galilei kişf kiribû. Tê texmînkirin ku li peyka Jupîterê Europa ku ji heyvê hinekî piçûktir e,

zeryayek bi qasî 90km. yî kûr heye. Navgîna fezayê Galileo di berfanbara 1995an de gihîştibû Jupîterê û dest bi gera xwe ya li dora planetê ya du salan kiribû. Heta niha 16 peykên Jupîterê hatine keşfîkirin.

■ Raif Yaman

Kopyakirina Genan

"Bomba li ber Teqandinê"

Ji alî zanyarên skoçî ve bê sperma mêr ji hucrên çîçikan bi metoda "kopyakirina genetik" di laboratuarê da çêkirina mîyekê hema bala hemî zanî û şaxên zanîne kişand ser xwe.

Li gor teoriyê gengaziya rastiya "kopyakirina mirov" rê da reaksiyonên cihêreng. Li Skoçyayê li Enstîtuya Roslîna Zankoya Edinburgê bi genan leyîstinê derxistina kopya mîyekê ji alî serokê Şaxê

Bingehîne Hîstolojî û Embriyoljîya Fakulta Bijîşkiya Zankoya Selçukê Prof. Dr. Refik Soylu ve. "heta bê bi tehlûke" hat hênandin. Prof. Dr. Soylu zanîna gen şiband "kêrek her du aliyên wê tûj" û weha got: "Gengaz e ku ev şaxê zanîne di destê mirovên dilxirab da bibe çekek bi tehlûke." Soylu da zanîn, ew bi hêvî ye ku dê bi vî awayî nexweşiyên ji ber genên xirab bi bûyîna mirov ra derdikevin holê ra çare bê dîtin, lê ew bi guman e ku dê ev yek tenê bi vê nemîne. Prof. Dr. Soylu "Heke teknozanîna gen bikeve destê mirovên dilxirab dê di mirov da guherînen xirab bên dîtin." û weha dewam kir: "Bi vî awayî bi girtina kromozomên genên nexweş, mirov kane piraniya nexweşiyên genetîk xweş bike. Lê hûn nikanin rê li ber bi armancên cihêreng bikaranîna vî metodî bigirin. Hinek jî kanin vî metodî ji bo bikaranîna mirovê îdeal ê ku di serê xwe da çekiriye bi kar bîne. Afîrandina mirovên dimînin hev û yekreng tê wateya mudaxelekirina mêzîna sirûştê. Teknozanîna gen, li gel xirabkirina mêzîna sirûştî, tehlûka wê ya xirabkirina mêzîna civakî jî heye. Ji ber ku jinek bê mîrekê kane bibe xwedî zarok. ■ Raif Yaman

Zimanên Li Ber Candanê

Zimanzanê alman Martin Haspelmath di nivîsa

xwe ya di rojnama Mother Tongue da hatiye weşandin da îddîa dike ku ji %90 ê 7000 zimanên li dinê tên axaftin li berwendabûnê ne.

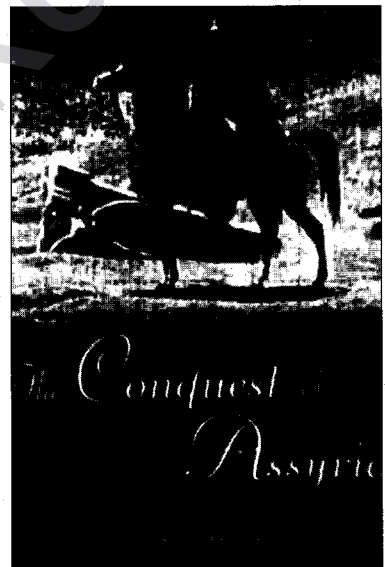
Ji nivî bêtirî 15000 zimanên ku di domana dîrokê da ji alî mirovahiyê ve hatine bikaranîn, ji holê rabûne. Konseya Ewrûpayê ji bo parastina zimanên mîna îbranî di rewşeke bi tehlûke da ne bername çêkirin.

Zimanê îbranî yê ku pêşiya Şerê Cîhanê yê Duwem (şerê di nav ber alman û cihûyan da) 8 mîlyon cihûyên Ewrûpa Navendî û Ewrûpa Rohilat pê diaxivîn, îro tenê ji alî 2 mîlyon mirovî ve tê têgihîştin. Ji ber ku zimanê îbranî nikane xwe di nav derdorên laîk da bide jiyandin, edebiyat û çapemeniya îbranî di têkoşîna hebûn û tunebûnê da ne. Em werin ser zimanê çaxatay, ew êdî tenê ji alî Mexsûd Şefîgî (monologue-bi tena serê xwe) yê 62 salîyê hemwelatîyê Kazaxistanê ve tê axaftin. Ev ziman di sedsala XIII dan da, ji bo yekitiya împaratoriye ji alî Cengîz Xan ve ji tevlihevkirina zimanên tirkî, moğolî û kazaxî hatiye çêkirin bi tîpên erebî tê nivîsandin. M.Şefîgî ji bo her tişt wenda nebe, lê dixebite ku ferhengeke du zimanî ya kazaxî û çaxatayî amade bike.

Science et Vie
Ji fransîzî: Raif Yaman

Wêrankirina Welatê Asûriyan

Ev pirtûk di sala 1996 da derket. Ji 390 rûpelîn pêk tê. Bihayê wê: 35 Cunevehê Sterlînî ye. Pêşengên hêzên devletên (dugel) rojava (Ewrop) di destpêka sedsala nehan da û di destpêka de û di dema Şerê cîhanê yê yekemîn (1914-1918) da ketin rojavayê Erebestana

Îslamî. Di wê gavê da desthilatiya xwe li ser Iraq û Şamê pêk anîn û bandora xwe li ser Misirê jî bi hêz kirin. Hukm û fermandarîya wan heya El-Cezîrê (Mezopotamya) dirêj û fireh bû. Têkoşîna wan a bazirganî, ramyarî, sîxurî û çandî ji têkoşîna leşkerî derbaz bû, bêhtir li pêş ket. Girîngiya xwe da nîşan

dan. Vê pêşketina ku bû-bû sedema destavêtina wan a dewleta Osmaniyan û belavkirina wê ji bo karên wan ên leşkerî yên girîng hêsaniyek bi xwe ra anî. Ewrûpî bi navên cûr bi cûr dihatin rojhilat; mîna lêkolîn û lêgerîna li ser berhemên kevnare ji têkoşîna wan a ramanî û leşkerî girîngtir xwiya dikir; wan Iraq û hwd. jî ji berhemên giranbiha vala û rut kirin; ev berhem ji şaristaniya bajarên Dicle û Firatê dihatin hesabandin û peji-randin. Naveroka pirtûkê di derbarê xwastina Ew-rûpiyan a li ser lêgerîna welatê Asûriyan e. Ev pirtûk dizî û talankirina berhemên bajarên Asûriyan diyar dike. Dibe: Mûzeyên paytextên Ew-rûpiyan ji van serwetên hêja tije bûne Ev pirtûk bûyerên di navbera 1940-1960 da vedîşere û dixwaze ku gengeşî û hewldanên barkirin û warguhestina Ewrûpiya û bitaybetî jî ji wan yên îngilîz bide xwiyakirin. Beşa yekemîna pirtûkê, jiyana lêkolînerên herî pêşîn pêk tê. Mîna Awustunhenrilybert, û dîsa di vê beşê da rewşa lêkolîna serayên xwe bi berhemên hêja yên kû paşa û mîrekên wê herêmê yên berê ji mêj da şemirandibûn, û hinek caran jî, ji bo hêsaniya hebûna wan a ramyarî û leşkerî bû. Lê belê wan lêkolîneran bi vî navî gelek agahiyên

girîng bi destxistin, û gelek bingegehên berhemî yên veşartî, ji bîrkirî an jî nediyar dîtin. Bi pişkafîna nivîsarên bizmarî ra rastî gelek teyresan, kundeyên gelên kevnar; rêzname, destnivîs û rezên (kevneşopî) wan hatin. Bi vî awayî pirtûk xaleke dîrokî ya hêj hêja-

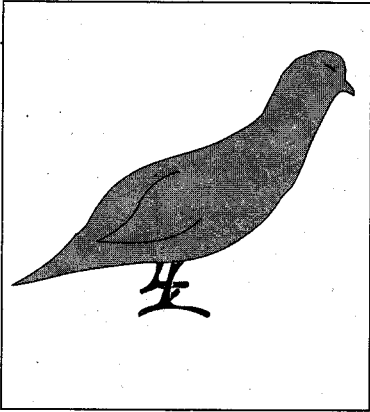
tir jî diyar dike. Hinek bûyer û dîrokên wenda-bûyî derdixe holê.

*Lêkolîna li Welatên Kevnar
Nivîskar: Mogens Trolle Larsen
Weşaner: Routledge
11 New Fetter Lane
London E.C4P 4EE, U.K
Kovara El Aalem
Ji erebî werger: M. Reşit IR-
GAT*

Qansor Bû Dermanê Şewatê

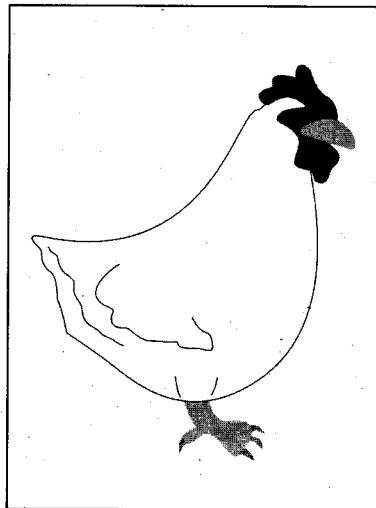
Hûn mirovekî nexweş bin; ba ketibe jûniyên we, cangiranî bi we ra hebe, li ser zimanê we pizrikek derketibe, bi ser da jî dûmana cixarê roj bi roj kezeba we reştir bike, birîn û nexweşiyên we her roj yeke din li xwe zêde bikin, nalînên we bigihên erd û asîmanan û tu bijîşkek nikanibe ji hawara we ra bibe derman, hûn dê çi bikin? Hûn veşeriyên gundê xwe. Baweriya we tenê bi dermanbûna giya û kulîlkên derdora we mabe, hûn dê li her rehekekê bi çavê dermanekî nenihêrin? Mehmet Sıddık Bayram mirovekî weha bûye. Piştî çûyîna gelek bijîşkî, hêviya wî ji bijîşkan qut bûye. Bi gotina wî "wan ew terkî mirinê kirine". Li kîjan giya û kulîlkê dinihêrê tê da dermanekî dibîne. Rojekê li zozanên gundekî bi navê Hesên Ebdal ê ku li ser Er-cîş a Wanê ye, rastî giyayekî tê. Pelên vî giyayî dike devê xwe û dicû. Piştî cûtîna dema ku dibîne ku cangiraniya wî kêmbibe, êdî dev ji vî giyayî bernade. Xwe diavêje bextê siruştê. Li hinek deverên herêmê ji vî giyayî ra qansor, li hinek deveran jî qanok tê gotin. M.S.Bayram şîrê spî yê vî giyayî dike nav rûnê nivîşk û pê ra li nav hev dixwe, jê dermanekî dimîne merhemê çêdike. Vî dermanî dide ser birînên şewatê, dinihêre ku bi dermanê wî birînên herî xedar jî di heftekî da xweş dibin û tu tiştê wan namîne. Dibe dermanê xwe bi dermanzan û bijîşkan didê naskirin. Li Fakul-ta Bijîşkiya Zankoya Stenbolê Prof. Dr. Dilek Selçuki encama lêkolîna li ser vî dermanî bi raporekê diyar dike û kopyake raporê jî dide xwediyê dermên. Di raporê da bi kurtî tê gotin ku ev derman birînên herî xedar û yên di derença diwem da ne jî, dema ku di rojê de carê bê bikaranîn xweş dike. Hêj nav li vî dermanî nehatiye kirin. **Raif YAMAN**

Niha Jî Mirîşka Qarîtkî

Lêkomînerên skoçî dema bi metoda kopyakirina genetik, kopyakirina miyê bi serketin pêkanîn, di vî warî de bala cîhanê kişandin ser xebata lobaratuaran. Nûçeyek din a ji Yêkîtiya Dewletên Yekbûyîya Amerîkî jî di nav zan-yarên wê derê de bû sebaba matmayînek din. Li bajarê San Diego zanyaran hucrên embriyonîk ên cûda ji giyandaran girtin, di mêjiyê giyandarekê de gihandin hev. Di Enstîtuya Norobiyologiya Zanyariyê de, pispora norobiyologiyê Eban Baleban parçekî ji hucrên deng ên qarîtkê di mêjiyê mirîşkê de bi cih kir. Niha mirîşk wekî qarîtkê serê xwe dihejîne û wekî mirîşkê deng derdixe. Lêkolîner Eban Balaban dibêje: “Ji bo serhejandin û dengderxistina qarîtkê ji hucrên cihêreng dengderxistin û pêhesînê her yek ji wan bi serê xwe dikarin bên guheztin û gelşek di vî warî de tune ye. Xebatên Eban Balaban di Akademiya Zanyariya Netewî de, 12 salan hatine weşandin û pêkanîn. Hêk

û bergirtina hêka qarîtkê 48 saetî di kurkitiyê de dihêle. Di wan hêkan de qulikên piçûk vedike ji goştpereyên wê hêkê celeb celeb hucreyên mêjî digire. Ji wan hucreyên ku ji hêka mirîşkê girtine hinekan di nav hucreyên mêjiyê qarîtkê de bi cih dike û li benda derketina çelîka mirîşkê dimîne. Ji bo ku tevger û lebitandinên wê çelîkê bibîne 14 rojan dipê. Di pişt re zanyar Baleban, li ser mêjiyên mirîşkên mirî, lêkolînên xwe dimeşîne. Tu gizekî xebata Eban Baleban, operasyona berx a Skoçyayê, hem jî guheztina embriyoyên (Goştperê) qopyakirina meymûnan li D.Y.A yê tune ye. Baleban dema ku li ser vê mijarê agahiyê dide raya cîhanê, dibêje: “Li ser mirovan bikaranîn û serkeftina me ya xebata di warê lêkolîna li ser guheztina hucreyên gihandaran de, ne mumkûn e. Hem jî lêkolînan Baleban dibêje; mirov ji bona xatirê tevgerên xwe

yên fizîkî û bedenî, guman dikin ku kêmasiyên wan ên cûr bi cûr guheztinên hucreyên mêjî em bidine rastkirinê. Ew hucreyên ku em dixwazin di mêjî de bidine bi cih kirinê, ew bi girîngî hinekî hucreyên kimyayî didine hewandin. Baleban dibêje: “Em ji bo tevgereke ku di mêjî de winda bûbe nikarin hinekî dezgehên tayîkan bidine bicihkirinê, lê bi tenê armanc ji xebatên me yên guheztinên hucreyan ew e ku em wan beşên ji tayîkan mirî, bidine lipitandinê. Kesên zanyar, di xebatên xwe yên genetikî de dixwazin ku wan hucreyên di mêjî de mirine bilipitînin; vê ji bo xwe dikin armanc.

■ Celadettin Yöğler

Miya bi gena mirov di rê de ye

Bi serkeftina hilberîna qopyakirina genetikî ya miyê, zan-yarên skoçî, niha jî bi tevlêkirina genên mirovan ji bo miyek ji genên xwe amade dikin. Di pêkanîna qopyakirina de, lêkolînerên Enstîtûya Roslinê û şirketa PPL yê di pêşveçûyînan xwe yên xebatên hevbeş de, ragihandin ku hetanî dawiya vê salê wê çêlekekê bi genên qopyayî bidine zayîne. Hem jî lêkolîneran, di serkeftina guheztina genên cihêreng de, çêkirina kopayan di vê salê de ragihandin.

■ Celadettin Yöğler

XEWA ZIVISTANÊ

S. MENON, DISCOVER, BERFANBAR 1996

Werger: Hasan Kaya

Biyologên ku di derbarê xewa zivistanê de lêkolîn çêdikin, heta demeke nêzîk, li ser zindiyên bakurî rawestiyabûn. Niha jî lêkolîner, xewa zivistanê ya heywanên bi guhan ên başûrê Ekwatorê vedikolin.

Heta demeke nêzîk, dihat zanîn ku bi tenê li nîvqada bakur heywan diketin xewa zivistanê. Belê, van deh salên dawî li ser heywanên bi guhan ên ku li başûr dijîn hinek xebat û lêkolîn çêdibin û agahdarî têne tomar kirin. Mînakak ji vê xebatê semasiyê çiyayî yê 20 cm ye. 2000 ji van semasiyan ji bo lêkolînê, li bilindahiya 1500 mt ya Alpên Avusturalyayê hatine danîn. Cihê ku lê hatine danîn xirabcih zinar û lat bû. Ji Unîversîteya New Englandê Zoolog Fritz Geister di derbarê van heywanan de lêkolîn û lêgerîn çêkir. Derket holê ku ev heywan di zivistanê de weke gogekê xwe tot dikin û dikevin xewa zivistanê. Geister, 10 heb radarên ku ji germahiyê re hesas bûn, di laşên semasiyan de bi cih kir. Bi domahiya pênc mehan germahiya laşê wan pîva û tomar kir. Dema ku semasî dikevin xewa zivistanê, germahiya laşê wan ji 35 C dikeve (tê) 1,5 C û lezîna metabolîzma wan ji %99 tê

jêr. Dema ku hircên ji heywanên bi guhan ên nîvqada bakur, dikevin xewa zivistanê, germahiya laşê wan bi tenê 3 C tê jêr.

Xebateke bi vî awayî jî, li Unîversîteya Marburga Elmanyayê, bi destên Gerhard Heldmaierê Zoolog hatiye çêkirin. Wî derxist holê ku mişkên lemurên gewr (heta par dihat zanîn ku ev nîfş qediyaye) dikevin xeweke giran a rojane. Di xewa normal de germahiya laşê heywanên bi guhan, biqasî niv dereceyê dikeve (tê jêr). Lewma ku mirov radikevin, pêdiviyê bi nixumadinê dibînin. Dema ku "le-

mur". dikevin xewa germahiya laşê wan. 16 C dadikeve jêr, lê piştî ku dilivin, germahiya laşê wan dîsa vedigere normalê. Guherîna germahiyê di navbera 6 saet û heşt saetan de tê pê. Her ku hewa tê guhertin û germ dibe, lemur jî germ dibin. Heta nêzî nivro, laşê wan digihîje germahiya xwe ya normal. Her çend ev azîn weke stratejiya heywanên xwînsar were dîtin jî, ji ber ku "lemur" xwe bi xwe germahiya laşê xwe diafirînin, ji heywanên xwînsar pir cihê ne.

Lemurên mişkanî, di şevê de derdikevin nêçîrê û germahiya laşê wan ya normal 36,5 C e. Heldmeier, di lêgerînên xwe de, tesbît kiriyê ku, germahiya laşê "lemuran" danê sibê, saet di 6'an de dadikeve 20 C'yan, bi vê yekê xerckirina vejena normal ji %40-50 kêmbibe.

Rewşeke sosret jî ev e: mişkên gewr di mercên nermayî de, dikevin xeweke demdemî. Li Madagaskara tropikal a ku mişkên gewr lê dijîn, germahî hindik caran dadikeve bin 10 C'yan. Lê di demsala çile de, kêzikên ku xwarina mişkên gewr in, pel û fêkî kêmbin. Xewa zivistanê, weke ku bi gelemperî tê zanîn, ne bi tenê adaptasyona li hemberî sermayê ye, heman wext, stratêjiya parastina vejenê ye.

Rewşa Amerîka Başûr, ji hêla kîşwerê ve, ji Avusturalyayê tê veqetandin. Li Amerîka başûr ji hêla kîşwerê ve cihêtiyên pir dijwar nayên dîtin. Ji ber ku li Avustralyayê, ziwatî û rewa, pir peyde dibe, heywan dikarin dek û dolabên

metabolîk pêş ve bibin. Ketina xewa rojane, dê vejena wan a ji bo lêgerîna xwarinê ya di heyama ziwatîyê de biparêze.

Xaleke din a ku lêkolîner li ser hûr dibin, "lezîna metabolizmaya heywanên bi guhanên başûrî kêmtir e ji yên ku li bakur dijîn" e. Sedema yekê, heywanên bi guhanên ku li başûr dijîn, ne xwediyê termoregulatorên kevnare bûn. Pêdivî bi van regulatoran hebû. Lê, lêkolînen ku li nivkêda başûr çêbûn, da xuyakirin ku ev livîna heywanan ne biranîneke ku ji bav û kalên wanên xişokê (holê), adaptasyoneke ku li hemberê mercên kîşwerî hatiye pê ye.

Geiser, Weke encam dibêje: Ketina xewa zivistanê, pêş ve birina adaptasyona gelek nifşên ku li hemberî krîza vejena potansiyel rû bi rû ne.

Rewşeke sosret jî ev e: mişkên gewr di mercên nermayî de, dikevin xeweke demdemî. Li Madagaskara tropikal a ku mişkên gewr lê dijîn, germahî hindik caran dadikeve bin 10 C'yan. Lê di demsala çile de, kêzikên ku xwarina mişkên gewr in, pel û fêkî kêmbin. Xewa zivistanê, weke ku bi gelemperî tê zanîn, ne bi tenê adaptasyona li hemberî sermayê ye, heman wext, stratêjiya parastina vejenê ye.

J A W A

MEHMET DEMİR (Ji Tirki: Sami Tan)

Teknolojiya komputeran û berên wan bi lezgîniyeke mezin bi pêş dikeve. Hê duh em bi komputerên 4.77 Mhz. yî ji binesaziyan 8086 dibexibitîn, lê niha em pê dihesin ku komputera bi 400 Mhz. derketine piyaseyê.

Bi guherîna binesaziya komputeran re, di warên ku lê komputer tîn bikaranîn de jî derfetên nû derdikevin pêşberî mirov. Sîstemên ku xwediyê navber-rûyên (interface, arayüz) cuda ne, li warên xebatê yê cihê derdikevin pêşberî karhêneran (operator). Mirov dikare sîstemên mîna Unix, Macintosh, Windows, DOS û OS2 wekî nimûne bide. Ev sîstem bi arastinên (hardware, donanim) komputeran re bi şeweyên cuda dikevin tîkiliyê. Ji ber vê yekê programekî ku di sîstemekê de bêtengasî dixebite, di sîstemêke din de tengasiyan derdixe, heta qet naxebite. Cudatiya di navbera sîsteman de dibe sedema aloziyên lihevkerinê di navbera sîstem û platformê de. Bi belavbûna Internetê re xebatên lihevandinê sîsteman jî bi giranî berê xwe da wî warî. Wekî tê zanîn Internet tîkildanîna komputerên serbixwe

û ji hev dûr in. Ew komputer bi riya telefon û modemê tîkilî hev dibin.

Heke di komputerê de Windows 95 hebe û sîstema komputerê ku wê bi riya Internetê pê re tîkilî danî Unix be, wê çaxê hinek aloziyên lihevkerinê derdikevin. Sektora komputerê jî bo ku li ser Internetê ve aloziyê ji holê rakin, zimanekî komputeran ê bi navê 'Jawa' afirandin. Taybetiya sereke ya vî zimanî hebûna serxwebûna sîstem û platformê ye.

Ev ziman ji aliyê firmaya bi navê 'Sun Microsystem' ve di sala 1991'ê de çerçoweya projeyê lêkolînê hate afirandin. Warê ku dixwestin lê Jawa bi kar binin bi piranî programên cîhazên elektronîk ên wekî televîzyon, makîneyên tostçêkirinê û teyban bûn. Avantaja

Jawa ev e, ji ber ku biçûk e, bi hêsanî mirov dikare ji platformekê bibe yeke din. Vê taybetiyê zimanê Jawa kir zimanekî îdeal ji bo nivîsandina programên ku dikarin di WWW'ê (komputerên ji tîp û kapasîteyan cuda pê ve girêdayî ne) de jî bixebitin.

Jawa di nava firmaya Sun de di gelek projeyan de hate bikaranîn û xebata bi navê 'Hot-Jawa Applet' ku di sala 1994'an de hate afirandin, berhema (tetbîqa) berî kompleks bû ku bi zimanê Jawa hate nivîsandin.

Zimanê Jawa bi piranî di dizayna rûpelên Webê de hat bikaranîn. Dema yek bi Internetê re dikeve tîkiliyê wekî dimen pêşî ev rûpel derdikeve pêşberî wî/ê. Lê derfeta serxwebûna platformê ya Jawa û hêsanîya nivîsîna (yazılım) wê kir ku bergeha bikaranîna vî zimanî gelekî berfireh bibe. Wateya serxwebûna platformê ev e: Gava programek di Windowsê de hatibe nivîsandin, mirov dikare bêyî guhartina tiştêkî di

Macintoshê de jî bide xebitandin. Binesaziya zimanî ya Jawa bi awayekî rûberî (karşılaştırmalı) hatiye avakirin. Her wekî di panoyê de jî tê dîtin zimanê Jawa jî bo pêkanîna serxwebûna platforman hewcedarî

Java hem dikare di komputerên heyî û sistemên wê yên pêkarkirinê (wekî Windows, MacOS) de û hem jî dikare di arastinên ku bi tenê ji bo Java hatiye amadekirin de bixebite. Programnivîs ger hay jê nebin jî, piştewaniya platforma sistemeke rajêrî ya pêkarkirinê û jî arastineke azad dikin.

tebeqeyan e. Ev yek jî xebitîna zimên hinekî hêdî dike.

Bi kurtasî êdî Jawa bi tenê ji bo amadekirina rûpelên Webê ên zarîf nayê bikaranîn. Ew wekî zimanekî programî yê ku dikare ji heqê aloziyên kar ên herî tevlihev derê, derdikeve holê. Di dîroka nivîsîna zimanê programên komputerê de, tu zimanî di demeke ew qas kurt de piştewaniyeke ew qas zêde negirtiye.

Wisa xuya ye ku wê di destpêka salên 2000'î de Jawa serî li sistema pêkarkirinê (Îşletim) a bi navê Windows'ê jî bigire. Niha ew sistem ji he-

mûyên din zêdetir tê bikaranîn.

Di rastiya xwe divê Jawa bi tenê wekî zimanekî programê nayê binavkirin. Ew heq dike ku ew jê re platforma nivîsînê (yazılım) bibêjin. Ji ber ku di nivîsînê de makîneya zahîrî (virtual machine) ya Jawayê ku komputerê lasayî (qay, zarve, simûle) dike, heye.

Jawa hem dikare di komputerên heyî û sistemên wê yên pêkarkirinê (wekî Windows, MacOS) de û hem jî dikare di arastinên ku bi tenê ji bo Java hatiye amadekirin de bixebite. Programnivîs ger hay jê nebin jî, piştewaniya platforma sistemeke rajêrî ya pêkarkirinê û jî arastineke azad dikin.

Di gel van avantajan, niha hinek kêmasiyên Jawayê jî hene. Ji van a herî girîng, ji ber ku ew girîngiyê dide serxwebûna platformê, ji koda berhevkerî (compiled code, derlenmiş kodu)

bêpar e. Lewre jî li gorî zimanên din ên

programan hêdî dixebite. Bo nimûne li gorî koda berhevkerî ya bi navê C++ Jawa deh qatî hêdîtir dixebite. Kêmasiyeke din jî nebûna kanalên ewletiyê ye. Ji ber ku platforma Jawa nû ye û telisîya ewledariya wê zêde nehatiye kirin, riya li ber hinek aloziyan vekirî ye. Gelek nivîsarvanên Webê, di nava rûpelên Webê ên ku bi Jawa hatiye nivîsandin de programan di-nivîsin û bi vî awayî jî ewletiya van rûpelan binpê dikin. Wekî mînak demakê berê di rûpelên Webê ên televîzyona Kanal-D de bi dehan alên yewnanî derketin. Karhênerên ku bi Kanal-D re têkilî datanîn, dema ew rewş dîtin heyirî man. Mînakên bi vî rengî gelek in. Lê digel vê yekê jî amadekarên programan, dest avêtin nivîsandina programekî bi navê 'Diwarê ewletiyê.'

Niha hilberînerên arastinan (donanım üreticileri) lê dixebitin ku çîpên ku dikarin rasterast bi Jawayê bixebitin hilberînin. Heke ev çîp belav bibin, pirs-girêka lezgîniyê ya platforma Jawayê jî holê rabe.

Gamelan

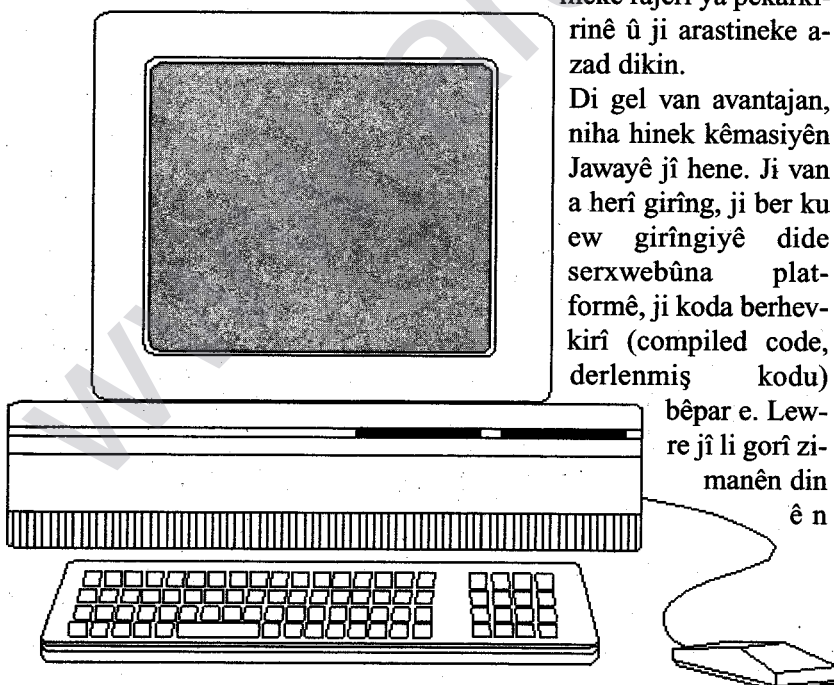
(<http://www.gamelan.com/index.shtml>)

Ev rêza online wê berê we bide bi hezaran programkar û pêkar, hacetên pêşvebirina Jawa û bi sedan sîteyên Webê yên Jawayê.

Sîteya Ewletiyê

Ji bo zêdetir agahiya li ser ewletiya Jawa binêrin li rûpelê Jawa Security FAQ a taximê Princeton Safe Internet Programming.

Navnîşanawê: <http://www.cs.princeton.edu/sip/jawa-faq.html>

Heza ku sinor nasnake AFIRANDIN

Di pey nivîsandina Verne re, nêzî sed salî şûn de, warisê wî xeyala wî bi cih anî; rêwîtiya ser hîvê kir. Kurê însên di rêzkerin û hîmavêtina fezayê valatî ya 1999 ji bo avakirina destpêkê heya sala 1999an sebra wî nema û nesekînî. Di hinek zemanan de, dût û nêzîk di dîrokên wekhev de, avakirina wan xeyalan plan dikir, ew xeyal û hinek xeyalên ku îmkana avakirina wan ne-

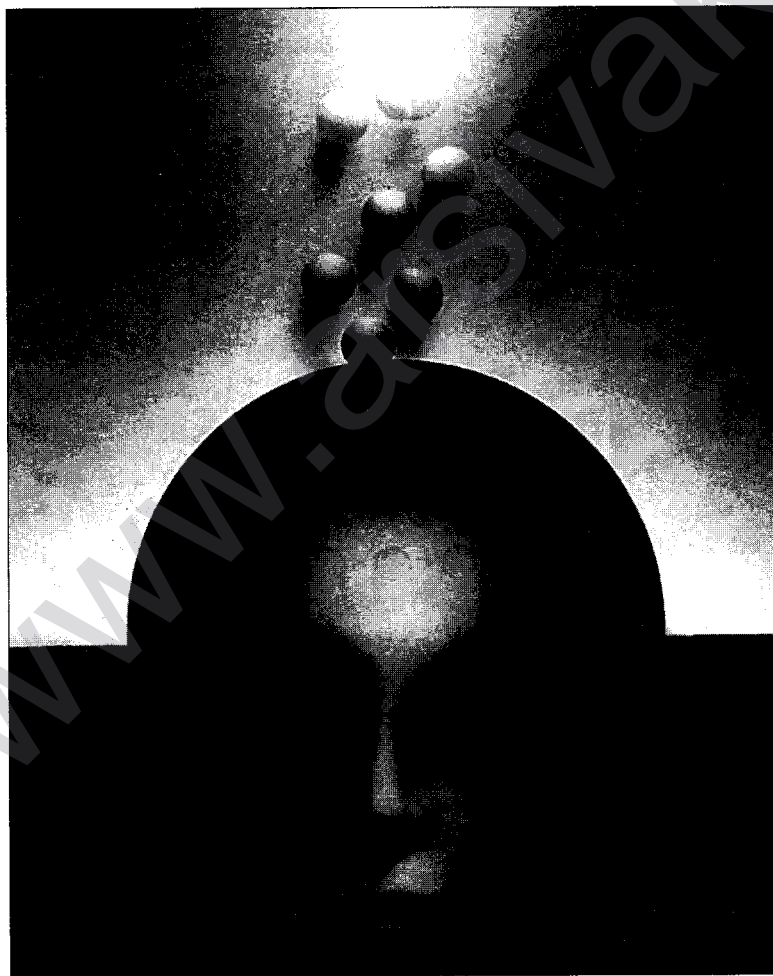
dîtibû, dema ku hatin avakirin wê çaxê sersal cûda bûn. Dr. Müge Şeneri di Konferansa Navenda Hilberîna Netewî (MPM) ya hefteya adanî de di naveroka sazkerina çalakîyên 27ê berfanbara 1996an de bi navê afirandin û teknîka afirandinê dibêje ku "Ji serê 1990î vir de dîtîna û fêmkirinên pir cûda ji saziyên perwerdî û heya saziyên şuxulên karmendî di gelek akaran de pêwîstiyek

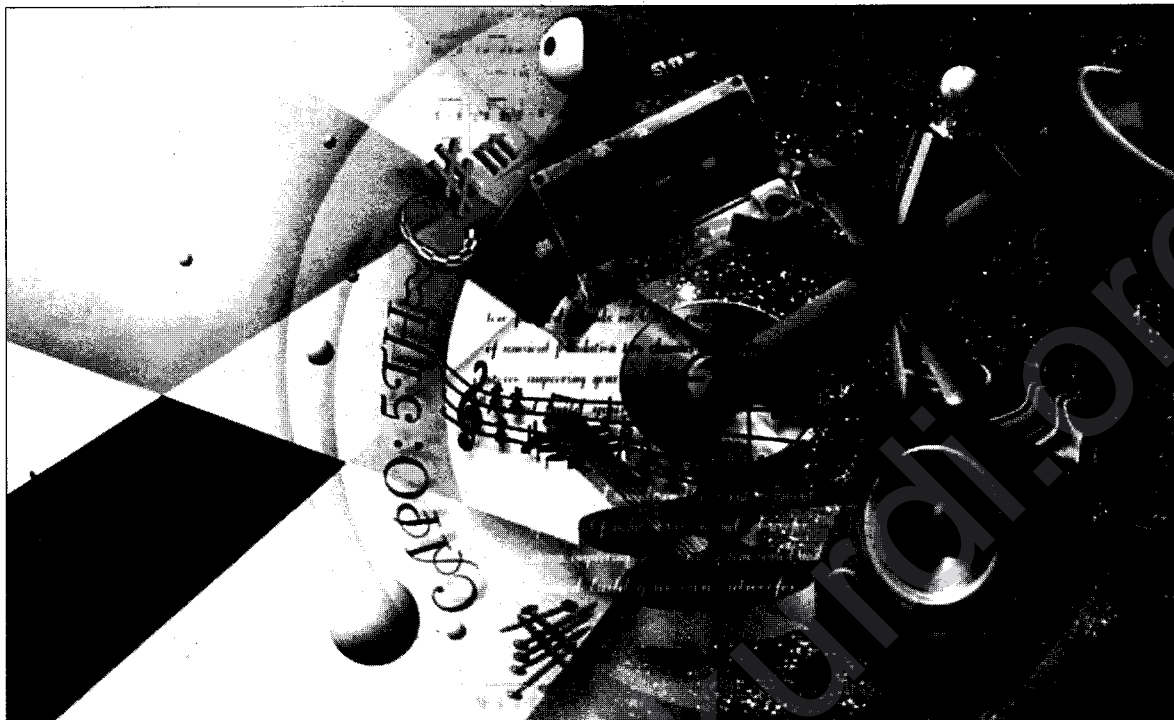
pir girîng kifş dike. Ew çalakiya ku bi navê konferansê hatiye ravekirin di naveroka wê de, tetbîqkirina afirandinê û geşkirinên di jîyana me de cihê afirandinê derxist holê. Dîtîna temamî kesan dîtîna bi tenê di demên derbasbûyî de qet kes lê nefikiribe û mirov lê bifikire, qed kesekî li çêkirina wî nexebitebe mirov çêbike...

Dema ku mamostê wî ji yekî heya dehan berhevkerina hejmaran jê xwest, mîna ku Gauss çêkir di demên derbasbûyî de, qed tu kes bi wî tewrî nefikirî û $(10+1=11:9+2=11:8+3=11...)$ Gauss fikirî bi wan dîtînen xwe yên cûda di demên derbasbûyî de, qed kesekî van zincîrên pêwendîyan nedîtibû, wî dît.

Bala Gauss îro tim bi rêbaze-kî (metod) tenê bi navê xwe bi serê xwe tê bibîranîn. Dewitt Jones di buhurandina 20 salan de li National Geographic de nivîskarî wênekêşî bi terzek aktîvî kiriye, dibêje ku "Afirandin; tiştêkî ji rêzê mirov bi tewrekî wilo ferq bike ku ne ji rêzê be. Tê gotin ku bi nivîs û wêneyên xwe Dewitt Jones ji xwendevanên xwe re cîhanek nû bi çavên nû dîtinêk aniye holê û her yek ji wan re bi serê wan afirandêriya wan û kifşkirina wan aniye holê.

Dema ku gotin bi fikirandina cûda were, mirov di romana ku navê wê "Prensê Piçûk" e, marê Boa çawa ku fil heland, ney-ne ber çavan û bi wan wêneyan mijûl nebe, bêdadiyek mezin

dibe. Şewqekî ku li cem gelek kesan afirandin tê de tune ye û bi tenê ji şewqe zêdetir wêne tê de nayê xwiyakirin, we çî dît nayê gotin, lê we çawa lê nihêrî li gor wê tê şîrovekirinê. Afirandin ew e ku kes dinyayê bi tenê ji bo xwe bihesibîne û bi wî tewrî lê mêze bike dirûv bidê an jî rast bike tê şîrovekirin.

Arthur Koestler di pirtûka xwe ya bi navê **Çalakiya Afirandinê** de dibêje ku; "Afirandin: ji hev û din cûda cûda fikirandin yan jî temamî fikran anîna bal hev e; dibe hinceta demek nû û dibe destpêka sentezek nû bi çûyîna bi alîyê pêvajoyek nû ve tê şîrovekirin."

Di dema konferansa xwe de Müge Şeneri afirandinê weha şîrove dike: "Afirandina kişfîkirina fikrên nû yên bi feyde û yên rast bi mûcîze û wateyên kûr ku tînan pêkanî di pey pêvajoyek zenê de, lê ji bo afirandinê çiqas şîrove hatine kirin kêmahî tê de heye jî weha dibêje:

"Bi rewşek zelal afirandin di jiyana me de bi gelek tiştên nû berê xwe dide me, ji bo vî qasî jî ku mirov, mirovê zanyar û bi rûmet bibîrneyne ne baş e û nabe jî; ji ber ku wan zanyaran ew

tiştên ku anîne ber çavên xwe û şîrove kirine, ji gelşan re bi dîtina bersivên wan gelek dîtînen nû tînin ber çavan û îmza xwe davêjin binî. Dîtînen nû di bin tetbîqkirina bersivên ku wan dîtine û pêk anîne. Di sala 1608an de Hans Uppershey dema ku taybetiya mezinkirina du heb mercekan dibîne, tê zanîn ku wê demê wî teleskop çêkiriye. Di pey re, di demek kin de Galileo Upphersey bi belavkirina hinek îcadan bi taybetî bi "teleskopê" di çavdêriya stêrkan de xebitand. Her weha îcadê meydana xebatê dît, bû keşfek û afirandêriyek û di warê fikra aborî de jî hat nirxandin û di meydana de ket rewşek nû.

Ampûl vêket

Şenerî di konferansa xwe de tîne zimên ku çêbûna fikra afirandêr di pêvajoyê de gelek tevlihev e, dibêje û weha temasi fikra afirandinê dike: "Dema ku kesê afirandêr ji bo çare-

vê gotina han de bi rastî rastlê-hatin jî heye. Ji bo çareserkirina gelşên afirandêr, mesela di dîtinek zanistî de tiştên ku mirov texmîn nake bikarhatina bextê wan zêde ye; lê ew çareseriya ku tê bikaranîn bi serê xwe tenê çareserî nîne. Ji gazîkerên pêşveçûyîna çareseriyên divê mirov feyde bibîne û wan çareseriyên nû bike.

Di Nav Ewrên Şin de Rêwîfî

Afirandina hunermendan tê xelatkirinê. Saziyên ku perwerdehiya hunermendiyê didin ji bo pêşveçûyîna şagirtên xwe hewl didin xwe. Lê beşa civakê ya ku li ser hunerê perwerde nebûye, ji vê hewldanê para xwe nikare bigire. Li ser vê Mûge Şenerî dibêje ku "Di sistema perwerdehiyê de kêmaniyek mezin heye. Şenerî balê dikîşîne dibêje "Hinek puanên bilind ên serfiraziyê yên di ser re û hedefên eware li ber şagirtan hatin danîn û ji xwendevanan re ji bo lêkolîn û rexnekirinê dem nehatiyê hiştin. Ji ber vî qasî jî, bi tenê bersiva wê ya ku bê pejirandin helwesta perwerdehiyê ya ku hatiye pîvandin, di plana pêşîn de hatiye derxistin. Di dawiyê de dema ku standard di perwerdehiyê de cih digirin û pê ve dizeliqin ew di xwendevan de dibe navgîna bicihbûna hinek xebatên eşkere. Bi gotinek dîn di welatê me de di dewsa hunera afirandina xwendevanan ku karibin çareseriya gelşan bi pêş ve bibin ji xwendevan re hinek zanînen ku sistema perwerdehiyê tê de amade ye. Şenerî bal dikêşe dibêje ku "Heke xwendevan ji bo têngihîştinên nû bikaribin cih bigirin, divê zêdetir ji xwegirêdanan bi wan têngihên ku ji kesên hatin pejirandin, pêwîst e

ku wan zanînen ku têngihên wan ji der ve hatine li gor wan xwe muşexes bike û bi wê sistema perwerdehiyê ya ku kesitiyan digihîne re be" dibêje û pêwîstiya ewqasî diniqîne. Bi vî awayî dawî li gotinên xwe tîne: "Di cîhê ku mirov ji zarok re bibêje temamî nava sêkenarê 180 ye, mirov zanînekê amade bike, lê zarok van zanîna bi alîkariya pergela bipîve û bi kar bîne, zanîna xwe bi wî tewrî pêk bîne di pêserojê de êdî baştir tê xebitandin. Li hember zarok sê cûre gelş derdikevin. Ya yekem gelşên ku tîr pêşkêşkirin di imtihanên de derdikevin pêşberî zarok ew xwedî bersivê kifş in. Tîpa duyemîn gelşên ku hatine kifşkirin û çareseriya ji alî kesên ve tê pêşvebirin. Tîpa gelşa sêwemîn a ku zarok lê rast tê gelşên ku tîr afirandin di demên pêş ve di meydana de qed gelş nehatin dîtin; di wê de li navberê avêtina hinek pirsan ji gelşên afirandêr destpêkê

tîne holê. Ev wek mirovên zanîyar ku tiştêkî nû yê ku nehatiye zanîn ji bo ku eşkere bi gelşêkê biavêje navê an jî wek destpêkirina hunermendekî ku dest bi berhema xwe dike.

Gelş bi tenê bi nêzîkahiyek bi bal afirandinê ve tê çareserkirin. Gelşên ku tîr afirandin û kifşkirin zêhna mirov û zanîna wî fireh dikin, lê pirsên ku tîr pêşkêşkirin dibin navgîna analîza wan zanînen lê xwedî ne, di vî warî de pir bi feyde ne û ev ji alî pîsporên ve ramanekê tê parastinê ye. Bi awayekî din pîspor dibêjin di navber zîrekî û afirandinê da tîkiliyek raste-rast tune. Zîrekî bi tenê dema ku afirandina rast derdikeve holê ew jî dibe navgînek girîng, lê di nav zîrekîyê de li ser destî normalê, û di nav afirandina tam de pêwendiyek nehatiye dîtin.

Di pey ku em hînbûn beşa mezin ji civakê ji bo afirandinê gihîştîye sînorê zîrekîyê û pua-

Hindarîyên Afirandêriyê

Diivê ku di temamî beşên jiyana xwe de em afirandina xwe bi kar binin. Dema ku afirandin pêş ve here, wê çaxê dibe ku gelek pêkhatinên bingehîn bên holê. Bi afirandina xwe ya zarokî bi serê xwe yan jî li gel civakê teknîkên afirandinê em dikarin tîr jîyanê û ji nû ve bigihênê. Bi vî terzî jî jîyan êdî bi xweşbûnê tim li ber çavan e. Bi afirandina fikrên çareseriya gelemşan pêwîstiyê ku jê dev nayê berdan. Dema ku em afirandêr bin, jiyana me bi gelek kêfxweşiyên nû dibe ku bê guhertin. Di jiyana me ya rojane de ji bo pêşvebirina afirandinê de hinek pêşniyarên kêrhatî: Gelşan di hinek dîtinên cûda de, li nihêrandina wan bixebitin.

Tim hêza hiş bixebitin. Ramanên xwe di bin zordariyê de negirin. Fikrên nû çêbikin. Ji darazîna ramana xwe netirsin, ew ji ramana we ya afirandêr re dibe asteng. Bi ramanan bawer bin, dibe ku hûn bi hêjmarek zêdetir ramanan hilberînin; celebên wan baş binirxînin. Ji hilberînen xwe re nebin asteng. Li vajayî fikirandina xwe jî bifikirin. Heke hûn zaf li bidestxistina peran dixebitin, zaf xerckirina peran jî bifikirin. Tiştên beredayî dibe ku we bibin çareseriya hinek tiştên nû. Dema ku Newton ferq dike ku sêv dikeve erdê lê hîv nakeve erdê, ev dibe sebaba zagonên Newton.

Xwe ji sedema hilberîna fikrên nû neêşînin. Peyxam di demek qed mirov napê dibe ku were

nek bi rewac dikare hilîne, wê demê ew kesê ku li konferansa Müge Şeneri nihêrbû, piraniya wan pirsra "gelo ez çiqas afirandêr im" ji xwe bipirse qed ne şaşî ye; lê mixabin ew civaka ku ji alî zîreki ve gihîştîye puanên baş nayê gotin ku wan bi tamamî ji afirandinê puanek bi rewac standiye.

Dema ku dê li hîmê wê bê nihêrîn, zarok heya 5-6 saliya xwe di warê afirandêriyê de başbûna wan tê zanîn. Dema listika Firî firî de, zarok tevli hîsa firîne dibe, tevlihevbûna eeee windabûna diya wî tîne ber çavan û fikirandina zarok daf didê bi bal afirandêriyê ve. Dema ku hewa ber bi tariyê ve diçe zarok hatina bavê xwe tîne ber çavan. Dema ku tarî dibe, zarok dibêje "bavo"; yanê tariya hewayê bavê wî tîne bîra wî. Dema ku salên zarok pêş ve diçin, zarok hinek hêmanên bibîranîne dixebitîne, helbestan ji ber dike, kafiyên helbestan diguherîne, ji dê û bavê xwe re tinazan dike. Ev çalakiyên zarokan dibin sebaba serlêdana hinek riyên nû nîşana afirandinên mezin. Bo nimûne zarokek 2 salî dema ku axaftina pisîkekê di filmê qartofi de dîtûbe, ew bi pisîka malê re diaxive û bi wê pisîkê re dikane têkilî dayne. Dibe ku hevalek wî ya xeyalî jî hebe, bi wê re listikan dilîze. Ji bo wî roja hêşîn û dara mor jî dibin heval. Dema ku zarok dibin 7-8 salî êdî rind bi mantik û objektîfî dest bi fikirandinê dikin; wê demê êdî rojzer e, û dar jî hêşîn e.

Di zankoya Bob Jones de mamostê perwerdehiya hunerê Kathy Bell dibêje ku afirandêriya zarokan 5 û 7 salî ji %90 kêmtir dibe. Di van salan de bandora herî girîng li ser afirandê-

riyê reva ji şaşîyan e.

Di 8 saliya xwe de pirtûkên ku xwendine ji bo pêşveçûyîna zarokan di afirandêriyê de merheleke rind bi dest xistiye û çalakiyên girîng pêk anîne. Hobî jî di sa yên ku afirandinê pêşve dibin çalakî ne. Dema zarok di oda xwe de tiştên xwe bi cih dike divê mirov zarok serbest bihêle û destûra wan bide. Pêwîst e zarok serpêhatîyan binivîse û wênan çêbike. Ji bo tewreke afirandêr xwe dayne navê divê mirov derfetan bide wan. Bi taybetî di temanî wan pêvajoyan de kreş an jî perwerdên dibistanan alîkariya wan mezin e.

Di welatê me de çiqas jî di hinek dibistanên seretayî de hinek krêş û pêşvebirina afirandinê tê dersdayîne, lê dema ku mirov ihtîmalê tîne ber çavan jî vê pir hindik zarok para xwe hiltîne. Ji ber vê sedemê divê ku mirov ji bo piraniya vê sistêmê li her deverê bê holê hewl bide. Pêwîstiya ewqasî derdikeve holê. Di derberê vî qasî de peywira ku dikeve ser milê mamostan zaf mezin e. Bi taybetî di berî destpêka dibistanan de pêvajoya hînbûna zarokan ji bo pêşveçûyîna afirandinê cih amade dike. Malzemên cûda cûda ji hev û din vediqetînin, parçe parçe dike û çêkirîna wan fam dike, wekhevî cûdahiya wan berçav dike. Parçan carek din bi hinek teşên cûda tîne cem hev û berhemên nû ka çî ne û mîna çî ne dinirxîne. Berhem bi çend berhemên li cihekî çêdibin, tê fikirandin. Wê demê afirandin dibe pêvajoya heb heb hatina navberê û bi wê teşê tê dîtin.

Ev nêzîkatiya zarokan yek ji teknîkên afirandina piçûkbûnê ji teknîka (Concassage) hîmî

çêkiriye. Şenerî di kêmkirin, zêdekirin, zeliqandin û wergelandina bi eksê de pêwîstiya xebitandina lêkeran û berhemên tiştên wan ên nû serbixweyî, çandî, aborî, teknîkî, bazirganî, sosyopsîkolojîk, der û dor û di ronahiya pîvanên sazûmanan de, teknîka ku ji tiştan tê pirsîyarkirinê wan tiştên ku elel ûsûl li ser zêhna mirovan bû pak dike, di berhem û teşa hilberînê de bi meqsêda hinek afirandinê nû xebatê dide kifşîkirin.

Çalakiya zarokan a ku malzeme parçe parçe dike û ji nû ve bi hev ve dizeliqîne bi awayekî mîna xebata zanyaran e û ji wê cûda nîne. Analîz, nirxandin û sentez guhertinê di rewşa wan zarokên di dibistanan de dixwînin de çêbike jî, lê sinifên dibistanê ji sedema pêşveçûyîna afirandêriya zarokan dibe ku bibin warê pêşveçûyîne. Bi taybetî di vî warî de para mezin dikeve ser xebata mamostan.

Di konferansa xwe ya MPM de Müge Şenerî dibêje ku, afirandin bi zemên ve nîne. Kesên afirandêr hêdî hêdî bi tempokê lê bi hêzekê wekhev dikare gelek hilberînî pêk bîne. Ji ber vî qasî jî, divê ku hilberînên xwendevanan bî çavdêrkirin. Di pêvajoyek ku afirandêriyê bi kar tînin, divê tiştên din ji wan neyên xwastin. Dema ku tiştên di rojê de neqedandibin divê mirov ji bo qedandinê derfetê ji bo rojek din bide wan. Ew cihê ku lê dimîne divê mirov ji xebata wî û bi qasî xebata wî cihekî mezin jê re amade bike. Di warê xebitandina malzemên xwendevan de divê ku mamoste jî afirandêr be. Bo nimûne ji bo xebata kolejê bi buhayên piçûk peyda kirina malzemên nû zaf ne zor e. Di sinî-

fan de, pêşberiya şasiyan bi dîtinên xweş, bi dîtinên nû û bi hewayek vekirî divê were pêkanîn. Bi dengê nerm û nizm ji axivandin û germoleyan re divê çav bên girtin û bi vê helwestê di hilberînê de gerek serbest be û ev serbestî divê jê re bê bikaranîn. Pispor dibêjin û gotina xwe diparêzin: Kesên afirandêr li gor kesên neafirandêr serbesttir in. Xebatên zarokan ên pir xweş bi zewk wan ên ku li hember wan an jî wan ên ku li hember wan û dinya wan a hundirîn û an jî ya der ve ya ku li ser dixebitin. Mînak: Anîna sewalêkî ya sinifê, li ser lêkolîn û gengeşkirin, di vî warî de li ser sewalê raman û fikir nîşandayîn, bikaranîna zanînen xwe yan jî nihêrîna li neynika li pêş xwe yan jî çêkirina wênê xwe, ev jî ji xebatan re mînak tê dayîn.

Bi pêşvebirina metoda bikaranîn û çêkirina gelemşan jî, zarok bi piranî dibe afirandêr. Ji bo vê jî hinek gelemşên xeyalî jî tînin hilberîn. Mînak: Pêşniyariya makîna xewê yan jî makîna lîstikê dibe ku ji zarok bê xwastin.

Di kovara Zanistî û Teknîkî ya zarokan a TÜBİTAKê de gelşek mîna wê hat sehkirin: Di welatê me de livandina gelek zarokan bi kar anî. Xwendevanên me ji me re dinivîsin, em qasidekî ku naman bibe ji hevalên Marsî re pêşniyar dikin. Me hinek name girtin. Yê ku ragihandinê di navber Dinya û Marsê de dikin, Serwîsa bi leza di navbera planetan de, di navber Dinya û Marsê de qabloyek şidand û nama xwe kirine kîsikê naylonî yê ku bi qabloyê ve hatibû daliqandin. Di nama ku ji hevalên Marsî re hatibû sandin de hatibû gotin ku di

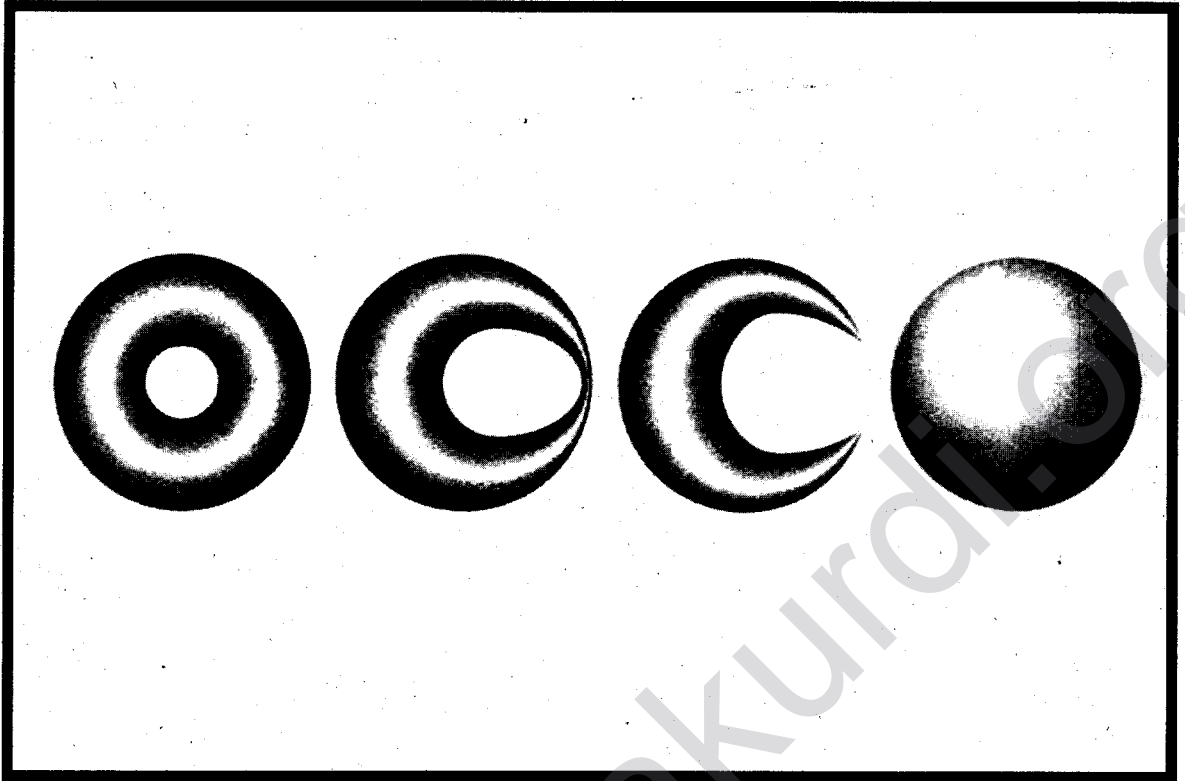
valahiya zikê Keştiya Fezayê de name dihatin bicihkirin. Di nêzîkdayîna gelemşê de, di riya çareseriyê de gelek hêman tînin bîra mirov. Hemî rê ji afirandêr in. Bikaranîna wan çalakiyan a di jiyanê de tiştêkî rengîn e. Bi encamî ji civakeke ku bi gelşan re derdikeve ser pêk tê.

Bi rastî afirandina însanan di hingavek wilo de ye ku gihiştina wê îmkân nade Heya dema îroyîn kurê mirov bi sebeba afirandêriya xwe ji zanîn û teknozanînen nû re derî vekiriye. Li aliyê din jî mifta di destê wî de afirandêriya wî bû. Lê afirandêriya kurê mirov bi tenê sere derî dernexist li hember gelşek

giring a ku li pêş wî heye: Afirandina makînen bi qendî wî afirandêr. Xebatên ku heya niha hatine kirin bê encam mane. Bi komputerê ku dikare wekî Beethoven beste bide çêkirin. Wek Sheakespeare nivîsekê em dikarin binivîsin. Lê wek encama ku me bi kar aniye ji wî wê de em nikarin gav biavêjin. Bi hindikahî îro di vê derencê de ye. Wek wilo ye, ji bo çî em wek mirovên afirandêr makînen afirandêr çênakin û li kêleka pêşvebirina makînen afirandêr em pêşvebirina afirandêriya xwe çima nekin armanc.

Kovara Bilim ve Teknik, Hejmar: Didem Sanyel (Ji tirkî: Kerem Soylu)

Digotin ji derxistina kuncan spesên girtî di matematîkê da minkûn nebû, belam fîzîknasan riyek peyda kiriye. Kad û kade her du ji rûyên du dîmenên ku bihêne cemandin, lêbelê kuncên wan ne wekî hevdu ne. (Kadeyê kuncê heye kadê çi kunc nîne) Lêbelê heke rexekî kadê zirav bibit, ew rexê zirav bûyî dê jê veqete. Hingî kade dikarit serûnû bihête şiklê kadê.

Matematîka Duyatî

Laurie Grace (Ji Îngilîzî: Çeto Özel)

Scientific American, Rêbendan 1996

Lebelê matematîknas razî dibin ku fîzîknas, bi metodên xwe yên ku bihêne pirsyarîkirin, rastiyên matematîkî derdixînin. Morgan dibêjit "em nikarin xwe ji tundiyê bi kin, nexwe dê navçe bikevit."

Fîzîknasan bi harîkariya sehkirinê, hevçûnî û peyxama matematîka taybetî, hindêk problemên matematîka klasîkî ya dûr û dirêj ferisandin. Ew ên pewe ku milekî nû dibêjine geometrî ya kuantum di matematîkê da vekin. John Morgan, matematîknasekî li Unîversîta Colombîayê dibêjit "fîzîknas rê nîşanî me didin" "Ew rêya wan a heyî me nîne li ser ramanên wisa"

Sala 1990î Edward Witten

li Enstîtûya Advanced Study ya li Princetonê ye, N.J., xelata navçeyî wergirt-nobela matematîkê- ji ber ku wî gellek metodên fîzîka teorîk xebitandin û têderxistinokên matematîkî ferisandin. Têgeheka giring ya fîzîkê, supersîmetrî, bi geometriya nûjen ve giredayî ye. David R. Morrison li Unîversîta Duke yê dibêjit "ew tişteki gellek surpriz e." Serfiraziya herî dawî ya supersîmetrî curandina çardîmenên spesî ne.

Ew dîmenên ku bi dinya rastî ve girêdayî ji hemiyana kompleksîr in.

Sala 1982 yan Sîmon K. Donaldson li Unîversîta Oxfordê xebitandina navçeya kuantuma teorîk ji bo hejmartina kuncan li nav çar-dîmenên spesî û cûrekirina wan ya topolojîk dabû berçavan. (Mînakî, kad, kade û xelekên ayîdî kategoriyên cûda yên du-dîmên rû ji ber dîke nav wan da kuncên cûda hene.) Lêbelê, ji ber rikdara tabîeta navçeya teoriyê hejmartina wan erjeng bû. Sala 1994 an Nathan Seîberg li Unîversîta Rutgers û Wit-

me."Dualî ya cûreki ji yê din cûda dike, dibêjinê simetriya xodîk, pîrsek dîke ya giring ronî kir. Matematîknas dixwazin ku bizanin li ser spesiyeka partîkuler çend çep dikarin bihêne xêz kirin. Ferisandina wê problemê bi xasmetî ji bo çepen hatiye berdan zor e. Belam, Brian R. Geene li Unîversîta Cornell û Ronen Plesser li Unîversîta Hebreu li Kudsê tê derxist ku xelekên li ser spesên cûda dawînkên wekhev didin. Bi harîkariya wê simetriya xodîk, Philips Candeles li Unîversîta Texasê li Austin û hindek ên dîke, karin ku da-

cûda heyî, wekî kad û kade, qabil diket ku ew li ser yek û du asanî transforme bibin, tiştêkî ku nehate hizra matematîknasan. (Qeîdê standard ji bo manîpule kirina spesan rê dide ku ew bihêne direj kirin û tepisandin, lêbelê çî kunc nikarin di nava wan da bihêne vekirin û vegirtin.) Lêgerîna spesên weha yên dibite navçeyeke nû ya kuantuma geometrî.

Wan îcadan jiyaneke nû daye dîsîplîna birêz ya geometriya alcebraî û teoriya nimrî. Shing Tung Yau li Unîversîta Harvard (helgirtekî dîke yê Xelata Navçeyî) dibêjit ew babetên binetaren matematîkê ne "Heke em lere aqarekî vekin, gellek tesîr dê bihên li ser hemû matematîkê" Astengeke mezin ew e ku matematîknasan hêşta dawînkên teoriya xelekî ya ku wan dilşad biket, aşkartin nekiriye.

Lebelê matematîknas razî dibin ku fizîknas, bi metodên xwe yên ku bihêne pirsyarîkirin, rastiyên matematîkî derdixînin. Morgan dibêjit "em nikarin xwe ji tundiye bi kin, nexwe dê navçe bikevit." Belê tundî dikare bibe barekî giran li ser milên matematîknasan û ew dê baweriya peşweçûnê, yê ku fizîknas şabûnî diken, dîr êxît. Ew pirsyar diket, "Ma em dîsa dê hêviya fizîknasan bin da ku bêjine me, em berê xwe bidin?" "Anjî em dê hêne merhalekê ku em riyekê ji bo wê sehkirinê peyda bikin?"

Bi rastî, teoriya xelekî dikare ji matematîka klasîkî pirtir tiştan derxîne meydanê. Harîkariya ku tête zanîn derdikevite meydanê ew gava xelek ji kuantum a mekanîk tête birrîn. Xelekên kuantumê ên li ser gellek spesiyan dizivirin û divêt matematîknas li ser wê bixebitin.

ten şîrove kirin ku dawînkên navçeya teorîk ya kuantuma supersîmetrîkê dibit ku bi terzekê dîke bihata peydakirin, bi rêka sîmetriyekê dibêjne dualîtî.

Bi vî awayî, dibit ku hejmartinên sanahî ji bo hilgirtina dawînkên zor bihête xebitandinê. Witten hindek nimrên wekhev yên ku hema hema 100 caran xweştir ji "nimrên Donaldson" bihêne hejmartin alî peyda kirin. Morgan dibêjit "teoriya Seîberg-Witten navçe vekir û firseta bersivdana gellek pirsên mezin bi tevahî dane

wînkên bê mecal biden berçavan.

Bi rastî, teoriya xelekî dikare ji matematîka klasîkî pirtir tiştan derxîne meydanê. Harîkariya ku tête zanîn derdikevite meydanê ew gava xelek ji kuantum a mekanîk tête birrîn. Xelekên kuantumê ên li ser gellek spesiyan dizivirin û divêt matematîknas li ser wê bixebitin. Wê ji zedetir, Green, Morrison û Andrew Stromînger li Unîversîta Californiayê li Santa Barbara daye berçavan ku tesîra kuantumê li ser spesên kuncên cûda

Çend nivîsraw we belgeyî zimannewanî dewranî sasaniyekan

EHMED ŞERÎFÎ

Serdemî sasaniyekan ke nizîkeyî 400 sal mêjûkî Îran dade-girê, çaxî buyanewe we geşe je neşeyî ferheg we hunerî gelanî Îranî bûwe. Lew taxe da mûsikka, hunerî, gelanî Îranî xanûbere çêkirdin, barde nûsî we peykerrtiraşî, sikemêran we şar û bajarsazîbew parî xoy geyî.

Her lem dewrane da zormey şayakanî sasanî be nawî xoyanewe, sîkeyan lêdawe we wêneyî xoyan be şêweyî peykere le ser gaşe berdekan da neqîşandûwe. Lem sîke-we nexîşane da hêndê nûsiraweyî ew serdeme heye ke le barî zimannasiyewe yekcar girîng û pir beyexin, be taybetî bo selmendinî nizîkayetî zêwan zimannî serdemî sasanî we kurdî kon we êsta cêgeyî serinc in. Ez lem nûsirawe da basî çend sîke we nûsiraweyî dewranî sa-

Her lem dewrane da zormey şayakanî sasanî be nawî xoyanewe, sîkeyan lêdawe we wêneyî xoyan be şêweyî peykere le ser gaşe berdekan da neqîşandûwe. Lem sîke we nexîşane da hêndê nûsiraweyî ew serdeme heye ke le barî zimannasiyewe yekcar girîng û pir beyexin, be taybetî bo selmendinî nizîkayetî zêwan zimannî serdemî sasanî we kurdî kon we êsta cêgeyî serinc in.

sanî dekem.

I- Nûsiraweyî sîkeyekî Erdeşîrî Babekan:

Erdeşîr le dewr û berî salî 220î zayînî da, be ser werdele şayekahî Îran da zal bûwe we le salî 227î zayînî da resmen tancî şayetî ye ben hawe we hawî xoş hawe Şahînsahî Îran.

Le dejran we çaxî Erdeşîr da hêndê sîke lêdirawe ke êsta be yadigar bo bereyî ême mawnewe. Le qerax je pişt we rûyî sîkeyekî Erdeşîr nûsirawe:

I A- Mizdyesen bgy Erthşîr milik Îran

B- Mizdyesen bgy Erthşîr milkan milik Îran

Yanî:

a- Sitayişgerî yezdan Erdeşîr Beg Şahî Îran

a- Sitayişgerî yezdan Erdeşîr Beg Şahînsahî Îran.

II- Le ser sîkeyekî Erdeşîr weha nûsirawe:

A- Mizdyesen bgy Erthşîr milkan milik Îran minw çtry min yezdan

Yanî:

a- Sitayişgerî yezdan Erdeşîr Beg Şahînsahî Îran çetîrî yezdan e.

Hurmuz dî kurî Erdeşîr le salî 273î zayînî da debête şaliyar we fermanrewayî welatî Ermenîstan. Bem banew le mangî avrêlî salî 273î zayînî da tanc la sar danê we bo bîrewerî tanv le ser nanî sîkîyîk lêdeda ke le serî nûsirawe:

III- **A-** Mizdyesen bgy whrmizdy ba milika ermen

Yanî:

a- Sitayişgerî yezdan Hurmizd Beg xêw we şay Ermenîstan

B- Mizdyesen bgy whur-

mizd milkan milik Îran we enyran çtry min yezdan

Yanî:

b- Sitayişgerî yezdan Hurmizd Beg Şahînsahî Îran we enyan ka çetîrî yezdan e.

Her weha çendîn sîkeyî nûsirawedar ke pêwendîyan heye be serdem we çaxî Behiramî Yekem we Behiramî Duwemî Sasamî le dest daye. Behiramî Yekem le dewr we berî salî 274-276î zayînî da fermanrewayî kirdûwe.

Le ser sîkeyekî nûsirawe:

A: Mizdyesen bgy wrhran milkan milkan milik Îran we enyran min we çtry min yezdan

Yanî:

a- Sitayişgerî yezdan Behram Beg Şahînsahî Îran we enîran ke çetîrî yezdan e.

Behramî duwem î sasanî ke le dewr we berî salî 284-293î zayî da debête şah we fermanrewayî seranserî Îran, destûr deda het sîkeyî be nawyewe lêdan. Le ser sîkekanî Behramî Duwem nûsirawe:

A- Ayrı mizdyesen bgy wrhran milkan milik Îran we enyran minw çtry min yezdan

B- Mizdyesen bgy wrhran milkan milik Îran we enyran minw çtry min yezdan

Yanî:

a- Aryayî Sitayişgerî yezdan, werhîran (Behram) Beg Şahînsahî Îran we enîranka çetîrî yezdan e.

b- Sitayişgerî yezdan werhîran (Behram) Beg Şahînsahî Îran we enîran ke çetîrî yezdan e.

Le ser sîkeyî şazade xanimêkî sasanî nûsirawe:

A- Şhyphwr dwhtky zy mîlkan milkit

Yanî:

Şahpûr diwêt (kiç) melekeyî melekan

Katê erdeşîrî Babeken le salî 227î zayînî da debête Şahînsahî Îran we resmen tanc le ser denê we destûr deda peykerî xoy we Ehûra Mazda le ser gaşe berdêk le lay Şîraz helkenin ke be nexişî Rostem navdar e.

Lem nexiş we peykerey da Erdeşîr we Ehûra Mazda her du kiyan suwarî hesp in we Ehûra Mazda fereyî lîzedî deda be Erdeşîr. Le jêr pêy hespekan da peykerî erdewanî pêncumî eşkanî we Ehrîmen debîndirê, ke be kiz û mat we melulî nişan dirawin.

Le ser sîngî hespî Erdeşîr nûsiraweyek be sê zimanî partî we yûnanî we goya farisî nawerazt debîndirê.

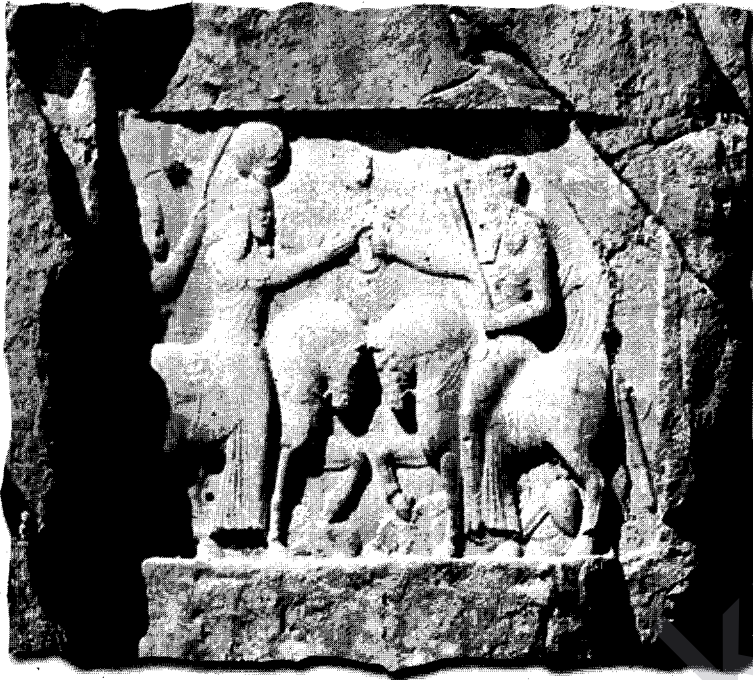
Belam ewey ke be farisî naverast be naw bang e, her ew zimaneye ke zor car be pehlîwîş le qelem dedirê, ke le rastî da nizîyayetiyeke seyrî de gel zimanî kurdî heye. Ewendeyî ew zimane le kurdî êsta nizîke nîw hênde le farsî nizîk nîye. Deqî kefîbeke bem cûreye:

A- Petkery znh mizdyesen bgy Erthşîr milkan milik Îran minw çtry min yezdan brh bgy pa piky milik

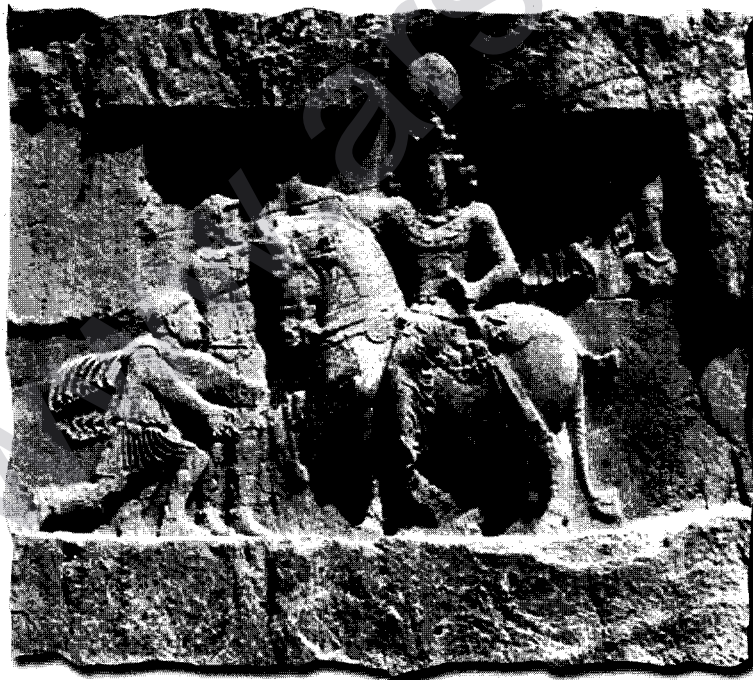
Yanî:

a- Eme peykerî sitayişgerî yezdan Erdeşîr Beg Şahînsahî Îran ke çetîrî yezdan e, bereyî Papek Begî şah e.

Le ser sîngî hespî Ehûra Mazdaş nûsirawe:

Li Naqşî Rustem dema ku Erdeşîrê I. ji Ahûramazda simbola qraltiyê digire.

Li Naqşî Rustem dema ku Şahpûrê I. Împaratorê Romayê Valerius hêşir girtiye.

A- Petkery znh whrmuzdy

Yanî:

a- Eme peykerî we Hurmuzde

Şapûr şahî sasanî le salî 262yî zayînî da destûrî dawê nexîş we petgerêkî xoy we bine maleyî we gewrekanî welatî çê biken. Em nexîş we nîgare ke êsta be nexîşî rexeb nawdar e ketîbeyek we nîgareke be sê zimanî partî we yûnanî we kurdî an farisî nowerast, yan baştir bêjim kurdî kon nûsirawe ke bem cûre ye:

A- Petkery znh mizdyesen bgy Şhpwhry milkan milik Îran we enyran mînw çtry min yezdan. Brh bgy Erthştîr milkan milik Îran mînw çtry min yezdan npy papeky milik.

Yanî:

a- Peykerî sitayîşgerî yezdan Şahînşahî Îran we enîran ke çetîrî yezdan e. Bereyî Erdeşîr Begî Şahînşahî Îran çetîrî yezdan we newîyî Papek Şah e.

Şahpûrî Yekem le 243-272yî zayînî da fermanrewayetî kirduwe, ewî wek yadîgar bo ême be cê hêştûwe.

Şahpûrî Duwem we Şahpûrî Sêwemîş le dewranî Fermanrewayetî xoyan da yadîgarêkî zorîyan le xo be cê hêştûwe. Yekêk lew yadîgarane peykerêkî her du şapûre ke le takkî bustanî Kirmanshan da ye. Lew peykere da Şapûrî Duwem le salî 309-379î zayînî da jîyawe we Şahînşah bûwe. Le berde nûse da nûsirawe:

A- 1) Petkerî znh (2) Mizryesen lhy (3) Şhpwhry milkan (4) milik Îran we enyran mînw (5) Çtry yezdan brh mizdesen (6) Lhy whrmizdy milkan (7) milik Îran we enyran mînw (8) Çtry min yezdan npy lhy (9)

Nrshy milkan milik.

Yanî:

- a- 1) Eme peyker
2) Stayîşgerî yezdan
3) Şahpûrşahî
4) Şahî Îran we enîran ke
5) Çetirî yezdan we bereyî yezdanperest e
6) Le Hurmizd
7) Şahî Şahanî Îran we enîran ke
8) Çetirî yezdan î we neweyî

9) Nêrsî Şahînsah e

- B- (1) Petkerî (2) Znh mizdyesen (3) Lhy (4) Şhpwhry (5) Milkan milik (6) Îran we enîran (7) Mînw çetirî yezdan (8) Brh mizdyesen lhy (9) Şahpwhry milkan (10) Milik Îran we enîran (11) Mînw Çtry min yezdan npy (12) Lhy whrmizdy (13) Milkan milik

Yanî:

- B- 1) Eme peykerî 2) Stayîşgerî yezdanperest 3) hy 4) Şahpûrî 5) Şahînsahî 6) Îran we enîran 7) ke çetirî yezdan e 8) Bereyî yezdanperestî 9) Şahpûrşah 10) Şahî Îran we enîran 11) ke çetirî yezdan e we neweyî 12) Hy Hurmuz 13) Şahînsah e

Le ketîbe we nûsirawekanî paş Şahpûrî Yekem êdî wajeyî BEG le beyîn deçê. Her wekî le ketîbeyî Şahpûrekanî Duwem we sêwem da debînî êdî wişeyî "beg" be kar nehatûwe.

Le ketîbe we nûsrawane da zor wajey wa heye ke êstaş her le kurdî da mawetewe. Eweş sur runî dekatewe ke zimanî serdem we derbarî sasamiyekan kurdî kon bûwe.

Ez le gutarekî dîke da bas binemaleyî sasanî dekem we belge sabîtî dekem ke sasaniyekan kurd bûn.

Li Naqşî Rustem kevirekî neqîşandî yê şahpûr li hespê siwar e.

*Belam ewey ke befarisî nowerast be naw bang e,
her ew zimaneye ke zor car be peblewîş le qelem
dedirê, ke le rastî da nizîyayetiyekeî seyrî de gel
zimanî kurdî heye. Ewendeyî ew zimane le kurdî
êsta nizîke nîw bende le farsî nizîk nîye.*

F E R H E N G O K

Ayry	: Arî, ariyayî. Necîb. Spîde
Beg	: Beg. Gewre, mezin. Wişeyek Avestayê ye, be manayî xweda
Brh	: Bere. Nesîl
Çtry	: Çetir, sêber, saye
Dwhtky	: Duwêt, kiç, kenîşik, kij
Enyran	: Enîran. Xeyrî ariyayî
Ermen, Hermen	: Ermenî, Hermenî
Lhy	: Lehî, hiyew
Milik	: Melîk, şah, xêw. Renge le zimane îraniyeka newe çûbête naw zimanî erebî
Min	: Min, ez. Le
Mînw	: Nuwandin. Nîşandin. Beheşt. Le kurdî da wek Mînû, Mîna, Mîne manetewe.
Mizd-Hurmuzd	: Nawî yezdan e le Avesta da
Npy	: Newe
Nrshy	: Nêrsî. Nawî piyawan e
Papik	: Babek, papek. Nawî piyawan e
Petker	: Peyker, tendîs, mîceseme
Reb, Rbe	: Xwa. Xêw. Renge le zimane îraniyekanewe çûbête naw zimanî erebî
Şhpwhr	: Şah-pûr. Kurî Şah-Şahpûr
Whrmizd: Hurmiz	: Ehura Mazda, xêwî awir. Wajeyekî Avestayê ye
Wrhran	: Wehîran, waram, baram
Yesen -Yesîn	: Pesent (d). Sitayîş. Wajeyekî Avestayî ye
Yezdan	: Yezdan. Xwa
Znh	: Zene, jene. Lêdan. Helkending
Zy	: Zî, jî, ce. Le
Zy	: Za. Zan. Bûn.

Arîşeyên Dîroknivîsîna Kurdî

Bi kurtasî, rewşa îroyîn a dîroknivîsîna kurdî ya lipaşmayî, ne ji ber nebûna materyalên lêkolînê ye, ji ber pîrbûna wan e. Qeydên leşkerî û karsazî yê navherêmî ku li ser tehtan hatine nivîsîn û nivîsên dîrokî, dewle mendîya bermahiyên dîroka dema navîn û dema klasîk ên ku ji windabûnê rizgar bûne, karin alîkariya berhevkerî na dîroka kurdan bikin.

MEHRDAD IZADY (Ji Îngilîzî: Samî Tan)

Danhev û sazkirina dîroka kurdî karekî demxur e. Baş e ku sedema vê yekê cildên stûr ên çavkaniyên kevnare ne, lê nebûna wan nîn e. Pêşiyên kurdan wekî mirovên di serdilka cografî ya Rojhilata Navîn a mezin de cih girtine û gelek kanên siruştî û mirov xistine bin destê xwe. Lewre jî bivê nevê têrî xwe ketine nav qeydên mirovên ku cara yekemîn bi karê nivîsandinê re daketîne. Her wiha kurd xwediyê diwarojekê hevpar in bi gelên Rojhilata Navîn re ku civakên xwendeyên herî kevn in li ser rûyê erdê.

Heke ku kurd ji ramana

qeydkirina dîroka xwe bi zanatî bireviyana jî, wan nikaribûn ji qeydbûnê rizgar bibin. Lewre ewê bi destê zanayên gelên li mezopotamyayê bihatana qeydkirin. Ji ber ku kurdan her tim têkilî, danûstandinên xwe bi wan re domandine. Şansê baş ew e ku ne kurdan dev ji karê nivîsandina dîroka xwe berdane, ne jî dîroknivîsên gelên cîran qeydkirina wan avêtine pişt guhê xwe. Bi kurtasî, rewşa îroyîn a dîroknivîsîna kurdî ya lipaşmayî, ne ji ber nebûna materyalên lêkolînê ye, ji ber pîrbûna wan e.

Qeydên leşkerî û karsazî yê navherêmî ku li ser tehtan hatine nivîsîn û nivîsên dîrokî, dewlemendiya bermahiyên dîroka dema navîn û dema klasîk ên ku ji winda-

bûnê rizgar bûne, karin alîkariya berhevkerîna dîroka kurdan bikin. Di van çavkaniyan de dîroka kurdî kitekit hatiye qeydkirin û hema mirov dikare bibêje li her zanîngeh û pirtûkxaneyê mezin ên cîhanê karin bîn bidestxistin. Dibe ku yek bi mafdarî bipirse: "Pêdiviya berhevkerîna û nivîsandina dîroka kurdî çi ye, heke jixwe li wan deran amade be?"

Di hemû çavkaniyên dîroka berî dema nûjen de, dîroka kurdan wekî parçeyekî serpêhatiyên berfireh ên tomerî yê Rojhilata Navîn hatiye nivîsîn û qeydkirin. Di vî parçeyê cîhanê yê ku herî zû medenî bûyî de, dîrok kêman caran bi awayekî beşkirî û terxankirî hatiye nivîsîn da ku hin komên ji qewmekî ku li ser yekîtiya zimên hatiye tarîfkirin, destek bike an jî biçûk nîşan bide. Bi tenê dema komeke nû ji nav ên din derketiye pêş, ji bo ku serweriya Rojhilata Navîn bike, (wekî erebên sedsala 7'an û moxolên sedsala 13'an) ev qayde hatiye şikêndin, ew jî bi tenê ji bo demeke kin. Lewre jî cesareta ehmeqan pêwîst e da ku mirov têgînên civakî-siyasî yê qewmîyeta îroyîn ji bo civakên Rojhilata Navîn ên berê, bi kar bîne.

Ji bo van gelan baweriyên olî ku awayê jiyana aborî jî dida pey, ji bo pêkanîna hestên komeleyî, li pêş hemû faktorên din bûye. Hêmana zimên a ku ji bo ewrûpiyan girîng hatiye dîtin (ji yewnana kevnare heta fransîzên nûjen), ji bo mirovên Rojhilata Navîn ên berî dema nûjen, gelek caran wekî tiştêkî li derî dêhna wan xuya dikir. Lê, binêrin li

wê nakokiyê ku, tarîfa qewman a ku bi bandora ewrûpiyan derketiye holê û li qada navneteweyî li serê lihevkiirnek çêbûye, li gorî vê diyardeyê bi tenê tê kirin.

Lewre ji van çavkaniyan derxistina parçeya dîroka Rojhilata Navîn û mîrata mirovahiyê ya ku bi taybetî malê kurdî-axêvan e; (çi hind-ewrûpiyên îroyîn û çi jî huriyên dema pêşîn) karekî gelekî giran e. Ji hin kes û komên serbixwe wêdetir, ancax saziyên ku dewletek li pişt e, karin ji binê vî barî rabin. Komên herêmê yên ku niha xwedandewlet in dîroka xwe ya qewmî bi xebateke ku dewlet li pişt e, berhev kirine û nivîsandine. Dewletan bi avakirin û xwedîkirina akademyan û bi saya beşên hunera lîberal a zanîngehan dîroka qewmî-zimanî pêk anîne û navdar kirine.

Bi rûdana doza dewleta neteweyî, li Ewrûpaya sedsala 19'an, mirovan giraniya ramana xwe dan ser qewmîyeta ku li ser yekîtiya zimên pêk hatiye. Sedema vê yekê jî xurtkirina meşrûbûna dewletên neteweyî bû, ku sînorên wê li ser vê yekîtiyê hatibûn danîn. Ji bo hikûmeteke neteweyî ev bû karekî pêşîn ê jênager bi du mebestan: Yek; ji bo nîşandayîna xwerûtiya qewmê xwe di dîrokê de, du-du pejirandina meşrûbûna îdiaya li ser erdê ku ew wekî warê qewmê xwe diyar dike.

Piştî vê yekê, dîroka kevn a tomerî dibe warê lêhûrbûnê ji bo komên qewmî yên taybet. Tiştên ku di belgeyên dîrokî de nîn in, lê tîzêdekirin, an jî ku ne bi dilê avakarên van dîrokan bin, jê tîzê derxistin,

bi kurtî dîrokê tê "çêkirin". Bernard Lewis di pirtûka xwe ya bi navê "Dîrok: Bibîranîn, veşartin, afirandin" de, bi mînakên balkêş nîşan dide ku "netewe"yên Rojhilata Navîn çawa ev kar kirine.

Dîroka qewmî ya kurdên bêdewlet ku ji hêza saziyên dewletî û ji piştgiriya aborî ya çînen mirovhez bêpar in, divê ji nav girseya çavkaniyên dîroka tomerî bê derxistin û berhevkin. Êdî mirov qîma xwe bi naskirina serkeftinên hevpar ên mirovahiyê naynin. Ew dixwazin dîroka li gorî qewman terxankirî bizanin û serkeftinan li kiryarên wan par bikin. Kesên ku nikarin para xwe di nav van serkeftinan de destnîşan bikin, di dîrokê de marjînal tîzê daxuyandin; çanda wan bipêşneketî (prîmîtîf) tê dîtin û îdiaya wan a li ser xaka ku lê dijîn, cidî

Bi rûdana doza dewleta neteweyî, li Ewrûpaya sedsala 19'an, mirovan giraniya ramana xwe dan ser qewmîyeta ku li ser yekîtiya zimên pêk hatiye. Sedema vê yekê jî xurtkirina meşrûbûna dewletên neteweyî bû, ku sînorên wê li ser vê yekîtiyê hatibûn danîn.

nayê girtin. Hemû mîratên qewmên ku li qadên jêrîn hatine bicihkirin, dikevin muzeyên dîroka siruştî; cihê wan li muzeyên hunerê nîn e, ancax muzeyên arkeolojiyê bi dest wan dikevin.

Serpêhatî û dîroka van gelan dibin warê lêkolînên antropolojîstan, civaknas û dîroknas jê xwe dûr dixin. Bermahiyên tîkildarî wan valahiya di navbera hoveberî û şarîstaniyê de, dadigirin. Di muzeyên dîroka siruştî de cihê van "çandên prîmîtîf" li nik giya, heywan û madeyên din e.

Doza van gelan a xwerêberiyê tîzê paşçavkirin, ji bo xatirê hêzên împeryal ên ronîbûyî an jî li hemberî daxwaza îlhaqê ya "dewletên nûjen" çimkî ew dewlet wekî dîwerên li pêş bêaramiyê tîzê dîtin.

Ji ber vê senifandina spekulatîf, ne tenê kurd, gelek çandên yên kevnare jî mehkûmî marjînalîyê bûne. Îro, şarîstaniya muhteşem a Amerîkaya Navîn tîdikoşe ku navê hoveberiyê ji ser xwe biavêje. Dûwajoyên şarîstaniyên wekî maya, înkayan jî wekî kurdan, ji ber ku ne xwediyê lobyîstên akademîk û finansorên dewlemend in, ketîne derdê jîdestbernedana kelepora xwe ya çandî ya dewlemend. Ji ber nebûna berhemên nivîskî yên li ser kelepora kalikên wan, em pisporên biyan deynin aliyekî, ew êdî nikarin bi ciwanên xwe jî girîngiya raboriya xwe bidin bawerkirin. Her wekî kurdan, şarîstaniyên maya, înka û aztekan jî hê li muzeyên dîroka siruştî tîzê pêşandan û ji aliyê antropolojîstan ve li ser tîzê xebitîn.

Eynî senifandina spekulatîf di nirxandina kalikên kurdan, huriyan de jî tê kirin. Li ser vê bêmantîqiyê G. Wilhelm di berhema xwe ya bi navê "Nivîsên Huriyan" de van tiştan dibêje: "Ji şaristaniyên kevnare yê herî girîng di dîroka Rojhilat de, hurî ne. Beramberî vê yekê jî agahiyên me yê der barê huriyan de (çi ji aliyê zimên, çi ji aliyê dîrok û çandê ve) pir hindik in, li gorî agahiyên li ser sumerî, asûrî, hitîti û heta bigihîje kenaniyan." Paşê Wilhelm xemgîniya xwe diyar dike, ji bo ku tevî delîlên pêselmîn ên li ser girîngiya huriyan jî, hinek nirxandinên ku dibin sedema senifandina spekulatîf hene. (Wilhelm, 1989; 1-9)

Tiştê ku ji bo rewşa lêkolînên der barê neviyên huriyan kurdan û kelepura ku wan li gencîneya mirovahiyê zêde kirine de, bê gotin ev e: Bi rastî jî metoda senifandina spekulatîf li dijî kurdan bi awayekî neyarî, hê jî tê xebitandin. Nêrîna li kurdan a ku bi gotinên "eşîrên koçer" (em qala sîfatên wekî rêbir, hov û hwd. nekin) tê zimên, pisporên kurdolojiyê yê ku giraniya xebata xwe dane ser vê mijarê dixê bin bandora xwe.

Di sala 1995'an de Thomar Boisê ku kurd xistine çapa duyemîn a Ansîklopediya Îslamê, li ser kurdan pirtûkeke navdar nivîsiye. Navê pirtûkê bi frensî "Connaissance des kurdes" yanê Nasîna Kurdan e. Ev pirtûk di bin navê "The Kurds" (Kurd) de li îngilîzî jî hate wergerandin. Di pêşgotina vê pirtûkê de Bois gotinên Minorsky ku di çapa yekemîn a Ansîklopediya

Îslamê de (1913) cih digirin, dubare dike. Ev nivîs li ser kevnarebûna kurdan û danûstandina wan a xurt bi xaka Mezopotamyayê re hatiye nivîsandin. Tevî vê yekê jî nivîskar, gotara Minorsky a rênîşandar fêr nekiriye. Nivîskar ji bo danasîna civak û şaristaniya li Kurdistanê bi xwendevanên xwe, ev qas sîfatên xerab li dû hev rêz kirine ku ancax mirov dema xwe gelekî biêşîne dikare, vê yekê pêk bîne. Wekî nimûne: "Dem a (Qralê asûriyan) Sennacherib li sazûmankirina herêmên babilê dixebitî, medan, yanê çiyayiyên Zagrosan, heta wê demê bi tenê ji wan qewmên hoveber bûn û li çiyê xwediyê jiyanê koçerî bûn, an jî li gundên gelek xizan dijîn." (Connaissance r.12) Lê xwendevan bi tu awayî ji aliyê Bois ve nedihatî agahdarkirin, ka ew ji kîjan çavkaniyan hoveberiya jiyanê çiyayiyên û rewşa xizan a gundên wan hîn bûye. Ev nêzîktêdayîna xwedigiravî dostekî kurdan û kesekî ku wekî kurdolog tê zanîn e.

Ne tişkekî nû ye, mirovek li ser tiştekî çiqas hindik xwedan agahî be, ev qas wî tiştî di warê girîngiyê de dixê rêza dawîn. Pir dijwar e ku mirovek dev ji rihetiya tiştekî ku dizane berde û bikeve zehmetiya hînbûna tiştekî ku nayê zanîn, heta dema nerastiya tiştê ku tê zanîn, êşkere bûbe jî. Wekî ku di hejmarên berê yê Kurdîsh Life de (No.4,1992) hatiye diyarkirin, akreolojîstan li Godîna li rojavayê Dînawerê hin cihên kevnare kolandin. Piştî van kolandinan li vê herêma rojhilata Kurdistanê, hin berma-

yî bi dest xistin. Ev bermayî nîşan didin ku cara yekemîn rez li vê herêmê hatiye danîn; şerab û bîraya ji ceh jî, li wir çêbûye. Gelo kê ew tişt îcad kirine?

Diyar e ku tirî û ceh berên xwerû, yê çiyayên Zagros û Torosan in, cara yekemîn li wir ber dane û tê zanîn ku şitlên mêmê li avzêlên germ û li ser erdê bixwê yê deştên başûrê Mezopotamyayê yanê Iraqê şin nayên. Tevî wê yekê jî arkeolojîstên ku bi karê kolandinê re têkildar in di ser çanda kurdên kevnare yê çiyayî re qewaz didin û îcadkirina wan her du beran dikin malê sumeriyên başûrê Iraqê. Li Godîna kûpên bîrayê di menzelekê de hatine dîtin, her wiha li wir guleyên ji bo kevirkanên leşkeran jî, hebûne. Dîroknasên greko-romên ên klasîk vê metoda şerkirîna bi gelên zagrosî ve girê didin; bi taybetî jî yê jê re kurti yanê kurd tê gotin. (Mînak, Polybius V.lii.5; Livy; XXXVII. xl.9' Diodorus, XIV.xxvii.3) "Kevirkana Kurtiyan" ev her du peyv ji hev nabin di belgeyên kevnare de.

Dem a rastiyên cografî û botanîk nikaribin tiştekî bikin, ma guleyên kevirkanê karin çi bikin ji bo guhartina kevnarê dîrokî? Kalikên kurdan hûrî, çawa karin doza rûmetê bikin li ser tiştên ku ji warê wan hatine derxistin, bêtî rakirina bend û sînorên (wekî G. Wilhelm bi mafdarî jê re dibêje) vê senifandina spekulatîf.

Di berfanbara 1994'an de Dr. Virginia Badlerê li Komeleya Antropolojîk gotarek pêşkêş kir. Dr. Badler li Zanîngeha Torontoyê mamoste

ye û niha serokatîyê ji heyeta kolandina li Godîne re dike. Tevî vê yekê jî, wê di gotara xwe de dixwest, bi veşartina delîlên fizîkî yên ku tezên wê pûç dikin, statukoyê biparêze. Her wiha bideştketina guleyên kevirkanê wekî delîl nîşan dida, îdia dikir ku şerab û bîra îcadên sumerîyan in. Ji bo ku mazereta xwe ya diyar xurtir bike, ew dibêje: "Wê demê guleyên kevirkanê yên ji gilkê, ambûrên şer in." (Science News, 146, 1994, 390). Em bi tu awayî nayên agahdarkirin li ser qewmîyeta leş-

ku Godîne ne di nav sînorenê Kurdistanê serbixwê de ye û akademiyeke kurdî ku li dijî wê gotîne derkeve nîn e, wê ev encama ku Dr. Badler diyar dike, bikeve nav kana kevneşopên dîrokî ku hê jî rê li ber kalîkên kurdan hûriyan digire da ku ew bibin xwedî rûmet ji ber tiştên ku wan xistine nav gencîneya mirovahiye; çî tiştên ku bi belgeyan eşkere bûne, çî jî yên ku wê di ayandeyê de derkevin holê.

Liberxwedana lêkolînerên dîroka dema pêşîn a ji bo rûmetnedana hûriyan (li ser rola

lek tekstên standart ên îroyîn û rêza bûyerên li ser dîrok û perisîna çanda Rojhilata Navîn û Behra Spî derxe holê. Her wiha senifandina ji nû ve li gorî bikiran jî wê pêwîst bibe.

Ger mirov bend û rêzîkên ku bi senifandina spekulatîf derketine holê deyne aliyekî, gelo kurdan tu alikariyên ku hêjayî bideştixistin û daxuyandîna bin, gihandina şaristaniya herêmê? Ji bo bersiva vê pîrsê em careke din, bidin ser riya mantiqê ya sar. Bi xêra cihê navendî ku li Rojhilata Navîn a mezin girtine be jî, divê alikariya kurdan di radeyeke bilind de çêbûbe. Lewre ew cih, warê şaristaniya domdar a herî kevnar e. Îcar, piştî vê encama mantiqî, mirov kare çawa, rastiya diyar ku niha li ser navê kurdan li tu muzeyên arkeolojîk ên cihanê firaqek jî nayê pêşandan, şîrove bike? Şîroveya vê yekê gelekî hêsan e; tişt bi zanatî li ser navên çewt tene nasandin. Ew yek bi tenê ji bo firaqan jî nayê kirin. Bi destûra we ez mîna keke din bidim.

Îsal, 1100 saliya yek ji zan-yarên herî mezin a dîroka kurdan û şaristaniya îslamî Abû Hanîfa Dînawarî ye. Di çapa yekemîn a Ansiklopediya Îslamê de ku sala 1913'yan derket, Abû Hanîfa Dînawarî ji aliyê C. Brockelmann ve wiha hatiye nasandin: "Zan-yar û zimanzanê erebî." Peyva erebî di zimanê akademîk de ji bo kesên ku xebatên xwe bi zimanê erebî kirine, lewre jî malê kevneşopa zimanê erebî ne, tê bi kar anîn.

Ev tişt dişibe vê yekê, wekî ku mirov rabe, hemû kesên ku nivîsên xwe bi îngilîzî dinivî-

Bi xêra cihê navendî ku li Rojhilata Navîn a mezin girtine be jî, divê alikariya kurdan di radeyeke bilind de çêbûbe. Lewre ew cih, warê şaristaniya domdar a herî kevnar e. Îcar, piştî vê encama mantiqî, mirov kare çawa, rastiya diyar ku niha li ser navê kurdan li tu muzeyên arkeolojîk ên cihanê firaqek jî nayê pêşandan, şîrove bike? Şîroveya vê yekê gelekî hêsan e; tişt bi zanatî li ser navên çewt tene nasandin.

kerên ku ew gule bi kar anîne û 5500 salî berî niha ew depo kirine, li cihê ku niha fiçiyên bîra û şeraba herî kevin hatiye dîtin.

Heke di dîrokê de keviravêjên herî navdar kurti/kurd bin; ceh û tirî berê çiyayên kurdan bin û cara yekemîn li wir ber dabin; û heke Godîna ku ev destkeftiyên belgeyî lê hatine dîtin, li çiyayên kurdan be, çawa encama ku Dr. Balder diyar dike, yanê "şerab û bîra îcadên sumerîyan in" rast tê dîtin? Ji ber

wan a di perisandin û dewlemendkirina şaristaniya Rojhilata Navîn û Behra Spî de), dibe sedema nedîtina pêwîstiya avakirin û pêşvebirina dîroka kurdan a mayî jî; yanê dîroka ji dema hûriyan heta destpêka sedsala 20'an. Di her du rewşan de jî arîşe ne kêmî û alozbûna materyalên çavkaniyê ye. Tiştê ku dibe sedema vê rewşê, bi gotina pêşiyar, tîrsa vekirina "Qutiya Pandorayê ye. Vê yekê dema di warê hûriyan de dest pê kir, wê pêdiviya guhartina ge-

Ji ber ku parek ji bo kurdan ji kelepora hevpar a çandî û dîroka Rojhilata Navîn nehatiye veqetandin, amadekarên van ansiklopediyan ji wekî gelek nivîskarên nûjen naxwazin tişteki ku kurdan doza wê nekiriye, bidin wan. Ma wê ji bo çi keştiya statukoyê bibefînin, beke kesên ku ji vê bazarê zirarê dibînin, serê xwe xistibin binê qûmê? Di vê demê de ku kurdên li jiyane mecbûr tînin biştin da ku kurdbûna xwe îsbat bikin, wê çawa zanyar û dîrokanekî sereke yê hezar û sed sal berî niha wekî kurd bê binavkirin? Abû Hanîfa Dînawarî bi erebî nivîsiye û misilman bûye, lewma divê bibe ereb û ji qewmê ereban be, li gorî mantiqê bêbempa yê nivîskarên çapa nû ya Ansiklopediya Îslamê. Her wiha ji ber ku Dînawer niha di nav destbilatdariya dewleta Îranê de ye, li gorî mantiqê nivîskarên Ansiklopediya Îranî Abû Hanîfa bi tenê dikare bibe malê farisan.

sin, bike Îngiliz û paşê ji hevî bike ku wê xwendevan guhê xwe nedin wateya neteweyî û etnikî ya di nava vê tîgînê de. Di rastiya xwe de her wekî niha tê dîtin, tevîhevkirina her du tiştan, ji tirsê û nezanîne pirtir, tercîh e.

Di destpêka sedsala 20'an de dest bi nivîsandina dîrokên qewmî yê cur bi cur bû. Komên qewmî dengê xwe bilind kirin, ji bo zeftkirina her tiştê ku karin bikin mal ji dîrok û mîrateya xwe ya biqîmet re. Ansiklopedî bi tenê alîkariya vê pêvajoyê dike. Ew zimanê tevlihev a ku di çapa yekemîn de ji bo danasîna Abû Hanîfa Dînawarî hatibû bikaranîn, di çapa duyemîn a sala 1968'an de xuya nabe. B. Lewin di vê çapa nû de wiha dest bi danasîna Abû Hanîfa Dînawarî dike: "Zanyarê ereb ê sedsala 3 û 9'an." Ew, vê dazanîna eşkere ya li ser koka wî ya qewmî dike, tevî agahiyên ku ew bi xwe dide, li ser kevneşopa şexsiyeta xurt a îranî û daxuyaniyên hestî yê di xebatên Abû Hanîfa Dînawarî de. Dîsa ew diyar dike ku ji van daxuyaniyan hêjahiya Abû Hanîfa Dînawarî di çavê derdorên ereban de kêma bûye. Her wiha, Lewin bi xwe dibêje ku di nav kalikên Abû Hanîfa de kesî ereb tune bûye, bapirê wî Wanand ne misilman bûye û Abû Hanîfa li Dinawara başûrê Kurdistanê hatiye dinyayê û li wir jî miriye. Tevî ku ew, van gişkan dizane û vedibêje, jê re sosret nayê ku bi van gotinên bêşermîn, dest bi gotara xwe bike û bibêje: "Zanyarê ereb ê sedsalên 3 û 9'an."

Ev çewtiya eşkere ya li ser nasnavê zanyar ji aliyê edî-

torên Ansiklopediya Îslamê ve nayê redkirin, ji ber ku li gorî wan heta berevajî bê îsbatkirin, hemû misilman ereb in. Bi awayekî siruştî, dil dixwaze ji amadekarên ansiklopediyeke ku li Holandayê tê çapkirin hevî bike ku gelemşeya netewetîya kesê ku dixin nava ansiklopedeyê wekî mijareke girîng nebînin li hemberî payebilindiya zanyar û li derveyî ansiklopedeyê bihêlin. Lê heke ew wekî tişteki girîng tê dîtin, mirov hevî dike ku bi giştî girêdahî rastiye bimînin û bi alînegirî vî aliyê zanyar rohnî bikin. Di nav bi hezaran rûpelên ansiklopediyê de zanyarek ji li ser navên kurdan nehatiye nivîsîn û birek zanyarên ne-ereb li ser navê ereban hatine nivîsandin. Ev rastî nîşan dide ku mijara netewetîyê ji bo nivîskarên ansiklopediyê ne tişteki ji rêzê ye û qewmê ku wan tercîh kiriye ereb in. Wekî karê zarokan xuya dike, lê ev yek rast e.

Bi tenê ereb û piştevanên wan malê kurdan desteser dikin? Va ye mîna keke din. Destpêka beşa Encyclopaedia Iranica (Ansiklopediya Îranî) ya derbarê Abû Hanîfa Dînawarî de: "Abû Hanîfa Dînawarî rêzimanzan, ferhengnivîs, stêrnas, matematîkzan û zanyarê îslamî yê ji nijada farisan..." Kurd bîr nabin ku li nîrxên xwe xwedî derkevin, lê ereb, faris wan dikin malê xwe. Sedema vê dizitiya aşîkar payebilindiya Abû Hanîfa ya di qada zanistî de ye. Ev nav û deng dibe sedem ku biyan bêşermiyê bidin ber çavên xwe li wî xwedî derkevin.

Ji ber ku parek ji bo kurdan

ji kelepora hevpar a çandî û dîroka Rojhilata Navîn nehatiye veqetandin, amadekarên van ansîklopediyan jî wekî gelek nivîskarên nûjen naxwazin tiştêkî ku kurdan doza wê nekiriye, bidin wan. Ma wê ji bo çi keştiya statukoyê bihejînin, heke kesên ku ji vê bazarê zirarê dibînin, serê xwe xistibin binê qûmê? Di vê demê de ku kurdên li jiyane mecbûr tînin hiştin da ku kurdûna xwe îsbat bikin, wê çawa zanyar û dîrokanekî serreke yê hezar û sed sal berî niha wekî kurd bê binavkirin? Abû Hanîfa Dînawarî bi erebî nivîsiye û misilman bûye, lewma divê bibe ereb û ji qewmê ereban be, li gorî mantiqê bêhempa yê nivîskarên çapa nû ya Ansîklopediya Îslamê. Her wiha jî ji ber ku Dînawer niha di nav desthilatdariya dewleta Îranê de ye, li gorî mantiqê nivîskarên Ansîklopediya Îranî Abû Hanîfa bi tenê dikare bibe malê farisan.

Werin em beramberî girîngiya Abû Hanîfa Dînawarî kêmnava wî, bi navdariya Êvliya Çelebiyê ku ne zêde girîng e re, muqayese bikin. Vê demê belkî mirov mekanîzmeya nepixandinê ya serbilindiya ji ber çand û dîroka neteweyî, nas bike.

Evliya Çelebiyê sedsala 17'an ku di temami jiyana xwe de, karibûye hin rojenivîskên gelek baş binivîse, niha wekî pêşengê zanyarên cihanê tê pêşkêşkirin. Ev yek bi xebatên Enqereyê, (yên wekî hempayên wê yên li Amerîka û Ewropayê), pêk hat. Her parçeyê rojenivîskên wî bûn warê lêkolîn, werger û şîroyên dirêj ên lêkolînerên jîr

ku ji aliyê qelîteyê ve mirov nikare bide ber rojenivîskên bi rengê "ez cûm, min dît û min nivîsand" û li ser kaxizên pir xweşik hatin çapkirin. Wekî ku ev tişt têrê nekin, îcar zanîngeheke mezin a Amerîkayê beşeke taybet diyarî Evliya Çelebî kir.

Her mirovê ku hez ji zanariyê dike, divê bi rûmeta ku ji bo gerokêkî hêja tê nîşandayîn, kêfxweş bibe. Lê dil dixwaze ku eleqeyê mezintir ji bo zanyarêkî wekî Abû Hanîfa Dînawarî bîrbir û dûrbîn bê nîşandayîn.

Lê mixabin tiştêkî wisa xuya nake. Ji ber çi? Ji ber ku tu peywendiya vê rûmet û pesindayîna ji bo Evliya Çelebî, bi serkeftinên wî re tune ye. Evliya Çelebî ji ber ku malê çand û dîroka gelê tirk e, ew jî wekî gel, çand û dîroka tirkan, di nav rêza pêşîn a zanyaran de hatiye bi çîhkirin, li gorî wê jî eleqeyê dibîne.

Abû Hanîfa Dînawarî yê ku yek ji zanyarên herî ronak a şaristaniya îslamê û cihanê ye di 1100 saliya xwe de, di nava mij û dûmanê de dimîne, ji ber ku ew ji neteweyê bîndest ango ji kurdan e û ew netewe bi destê spekulatoran ji aliyê girîngiyê ve li rêza paşîn hatiye nîşandayîn.

Ev meyla kêmrûmetdayîne ji bo rola kurdan a di dîrokê de, bandora xwe li kurdên dema nû jî dike. Ev rast e, hewla guherîna wê rewşê jî ne zehf e. Helbet hin sedemên veyekê hene, wekî nebûna perwerdehiya li ser babatên têkildarî kurdan. Kurd, bi tekstên ku ji hêla wezaretên hikûmetên herêmê ve bi şeweyê polîtîk û ji aliyê dîrokê ve tîmarkirî hatine amade kirin,

tên hêvotin. Armança amadekirina van pirtûkan ev e: Divê ew riya xwendaran bi tu nîşanên pêzanînen li ser raporî û dema têdeyî ya kurdan nexin. Zarokên kurd bi pesindayînen îhtîşama Sîrûsê (Cyrus) farisan, Ertuğrulê osmaniyan û Cemal Abdûl Nasirê ereban digihîjin. Di vê pêvajoyê de ew jî pir-hindik, şewq û daxwazeke bi qasî ya ereb, faris û tirkan nîşan didin. Lewre ew jî di bin timara eynî bîrdozê re derbas dibin, heman (eynî) pirtûkên dersê dixwînin, heman weşanan temaşe û guhdarî dikin û di her heman billboardên propagandayê re derbas dibin. Wê ji bo çi ew jî heman xîret û daxwazê nîşan nedin. Dema Ansîklopediya Îslamê ya navmezin bêpaxav û bi şeweyê zelal bide zanîna ku Abû Hanîfa Dînawarî ereb

Hêvî beye ku kurd, di sala 1998'an de ji bo pîrozkirina 1800 saliya wî ji eleqaya ku di 1990'î de ji bo warê Lucian yê delal nîşan dan, zêdetir eleqeyê nîşan bidin. Tê zanîn ku warê delal ê Lucian ango Semsat ku gelek caran dengê stranên wî jê bilind bûye, di 1990'î de tevî mîrateyên xwe yên arkeolojîk di bin ava gola Bendava Atatürk de winda bû.

e, em pîrozkirina salvegera wî deynin aliyekî, çima kurdek bixwaze ku wî nas bike? Hê ansîklopediyeke kurdan ku were wî rizgar bike jî nîn e.

Kurdên ku wekî şagirt (xwendekar) derfeta hînbûna dîrok û mîrateya xwe li dibistanan bi dest nexistine, ji bo pêkanî û zeximkirina hestên xwe yê welatperweriyê (yên di bin tehdîtan de), ji xwe re çend şexsiyetên siyasî neqandine. Rewşenbîrên nûjen ên kurd êdî hatine vê radeyê ku serbilindiya mezin a ku karin di hezkirina Abû Hanîfa Dînawarî de bi mafdarî zeft bikin, bihêlin û herin pesna xwe bi hin şexsiyetên polîtîk û serokeşîrên wekî "Simkoyê Mirov xwer" bidin. Dema kurd jî karibin eleqeya ku tirk nîşanî Evliya Çelebî didin, nîşanî Abû Hanîfa Dînawarî bidin, wê lehengê kurdan ê neteweyî ku li cihanê jî di rêza pêşîn de ye, derkeve holê.

Her wiha, Abû Hanîfa Dînawarî wê bi tenê jî nemîne. Her sala nû hin salvegerên jiyana û serkeftinên rewşenbîr û navdarên kevnare yê kurdan nîşan dide. Sala çûyî 300 saliya nivîsandina destana neteweyî Mem û Zîna Ehmedê Xanî bû. Îsal 1100 saliya Abû Hanîfa Dînawarî ye, sala 1997'an 400 saliya nivîsandina Şerefnameyê ye. Ev berhem ku bi destê Şerefxanê Bedlîsî hatiye nivîsandin, yekemîn pirtûk a, li ser dîroka kurdan e. Her wiha sala 1998'an 1800 saliya Lucian e ku ew jî yek ji mezintîrîn epîstemologîst, (agahînas), hostayê xweşpeyivîne (rhetorician), wêjevanê nivîsên şeracûnî yanê satîrfîstê cihana

greko-romen e.

Gelo Lucianê ku yek ji wêjevanên bijarte yê wêjeya klasîk a grekî ye, kurd e? Ew li başûrê rojhilatê Semsûrê ango navçeya Semsê hatiye cihanê û li wir mezin bûye. Lucian di nivîsên xwe de, bi pesndarî dide zanîn ku, ew gelek zaravayên grekî pir baş dizane. Wêjevanê mezin diyar dike ku, li Antakyayê wî wekî yekî yewnanî (Ionian) dizanin û li Atînayê jî mirov zen dîkin ku ew antakî ye. Her wiha ew bi rûgeşî dibêje ku tu kes ji xwerûnebûna zîmanê wî neketiye şikê, lê ew bi eslê xwe kurdekî soran e û di xortaniya xwe de ew hîni grekî bûye. Li gorî gotina wî, wê demê di mala rêveberê herêmî yê romanî de wekî suxrekar (berdest) xebitiye û di wê malê de yewnanî wekî zîmanê (navqewmî) danûstandinê hatiye bikaranîn.

Kurd dema doza zanyarê xwerû yê erde xwe bikin, divê wî ji dest parêzgehên ereb û farisan derxin.

Hêjabiyeke wisa kes bêtêkoşîn ji dest xwe bernade. Lewma jî her cure bewla pêşîn a berhevkerin û sazkirina dîroka kurdî girêdayî bilindkirina têkoşînê û têkbirina bin rikberan e.

(Harmon, Lucian, 1991. pas-sim)

Hêvî heye ku kurd, di sala 1998'an de ji bo pîrozkirina 1800 saliya wî ji eleqaya ku di 1990'î de ji bo warê Lucian yê delal nîşan dan, zêdetir eleqeyê nîşan bidin. Tê zanîn ku warê delal ê Lucian ango Semsat ku gelek caran dengê stranên wî jê bilind bûye, di 1990'î de tevî mîrateyên xwe yê arkeolojîk di bin ava gola Bendava Atatürk de winda bû.

Lîsteya navên keleşorên çand û dîrokê ku kurd divê salvegera wan pîroz bikin, mirov kare hê jî dirêj bike; dewlemendbûna vê keleşorê ne tiştê tesadûfî ye. Heke neteweyek xwediyê dîrokeke dirêj û navdar be, wê karibe her sal salvegerên wiha mûhteşem pêk bîne. Birastî jî kurd dikarin bi mafdarî her sal gelek bûyerên wiha pîroz bikin, ew jî pîvaneke diyar a dewlemendiya keleşora wan e.

Her kes û rêxistina ku dest diavêje karê rastkirina çewtiya qestî ya kêmnirodayîn û biçûknimandina vê mîrateyê, pêwîst e rik û êrîşên hin mirovan bide ber çavan. Çi li qada akademîk, çî jî li qada siyasî di destpêkê de wê ew bi rîka hin kesan re rû bi rû bimîne. Divê mirov li benda vê reaksiyonê be, ji ber ku her xwedîderketina nû ya li parçeyek mîrateya mirovahiyê, divê doza kesên din. Mînak: Niha ereb li Abû Hanîfa Dînawarî xwedî derdikevin, ji ber ku wî bi erebî nivîsandiye, her wiha faris jî doza xwedîtiyê dîkin ji ber ku Dînawarî dikeve nav sînorên Îranê. Kurd dema doza zanyarê

xwerû yê erdê xwe bikin, divê wî ji dest parêzgehên erêb û farisan derxin. Hêjahiyêke wisa kes bêtêkoşîn ji dest xwe bernade. Lewma jî her cure hewla pêşîn a berhevkerin û sazkirina dîroka kurdî girêdayî bilindkirina têkoşînê û têkbirina hin rikberan e. Helwesta xwediyên hişyariya lêkolînî yan jî çakiya niyazan çî dibe, bila be.

Gelo dîroka neteweyî çima wisa dibe sedema şer û pevçûnan nivîskî? Çima mirov ji bo parvekirin û bidestxistina mîrateyên dîrokî bi hev dikevin? Ka jî ber çî hêjahiyên ji hev didizin?

Kirîna dîrokê riya herî erzan e ji bo bidestxistina cihekî di qada navneteweyî de. Her wiha riya herî erzan e ji bo ku yek doza xwe ya serdestiyê û doza li ser xakekê bidê pejirandin. Êdî ew doz çiqas tewş dibin bila bin. Tu beşa din a zanistîya civakî û mirovî bi qasî dîrokê, bi politîka, dozên rawebûnê û îdiayên li ser erdekî ve neketiye nava hev. Bi tenê kurd hê nû bi girîngiya teqane ya dîrokê dihesin ji bo berzkirina doza welatê xwe. Xuya ye ku îro ne pir zû ji vê yekê. Ma hewce ye mirov bi bîr bixe ku Îsraîlê çawa doza xwe ya li ser Zionê bi erdekî veqetandî yê di incilê de xurt kiriye? Ne girîng e ka di Incilê de tişteki wisa heye an na. Rastî ev e, dîrok ji aliyê vê dewletê ve wekî tapûyê (şahid) hate nimandin. Teqez ev yek bû sedema handanê (teşwîq) ji bo hemû dewletan û komên ku doza dewletekê dimeşînin, da ku birek dîroknas xwedî bikin.

Nivîsandina dîrokeke neteweyî piştgirîya mezin û dom-

dar a cemawerî û komên taybet divê. Ji bo kurdan, bêguman serkeftina di vî warî de avaniyên akademîk ên kurdo-logên bisinc û canfeda (ku niha hejmara wan gelekî hindik e) dixwaze. Ji ber ku ew berê xwe dide karê guhartina statûkoya ku mîrateya neteweyî ya kurdî biçûk dixê, û wê dadixê radeya çandêke koçerî ya marjînal ku ji rewşa eşîrên hoveber ên çiyayî û gundiyan xizan zêde bi dîr neketiye. Çawa ku Bios jî kalikên kurdan bi vî awayî dide nasîn û kurdo-logê rojavayî yê pispor Martin Von Bruinessen tevli dîtînen wî dibe. Ev 70 sal in ji bo şikênandina moralê kurdan; çî ya mirovên jî rêze, çî jî ya rewşenbîran, ev karê ji rûmetê-xistinê tê meşandin. Pîrbûna çalakîyên bi vî rengî ne tesadûfî ne. Heta ew ne berê mentalîteya bazarê ya hin lêkolîneran e jî, ku çî dikarin bi dest bixin, bi dest dixin û dikin malê komên ku li ser lêkolînê dikin. Dema ev nêzikîtdayîna bi pêşdaraz a Ansiklopediya Îslamê û Ansiklopediya Îranî (di pîrsa netewetîya zanyarên ku ew didin nasîn de) li ber çavan bê girtin, tê dîtî ku tu qeza û tesadûf ne berpîrsên vê şeweya xerakirina dîrokê ya erebgîr û farisgîr e. Ev yek li Rojavayê ku navê alînegirtinê di xwe dide, pêk tê. Dema li Ewrûpayê rewş wisa be, mirov kirinên hin sazîyên dewletê yên li Rojhilata Navîn a ku ne xwediyê îdiaya alînegirtinê ye, fêr dike. Yanê mirov fêr dike ka çima ew mîrateya kurdan înkâr dikin û lê dixêbitin ku kurdan ji xwerêveberîya neteweyî û serbilindîyâ nasnava wan qut bikin.

Dem a kurdek ji Rojhilata Navîn radibe û ji bo xwendinê diçe Rojava, rastî gotinên bi vî rengî tê: "Ji bo ku îşbat bibê, ka kurd netewe ye an komeke etnik e, delîl pêwîst in." Îcar tu mirovên din, çî ji Rojhilata Navîn, çî jî kesên ji deverêke din a cihanê, mecbûr namînin ku nasnameya xwe ya neteweyî îşbat bikin. Li pirtûkxaneyên hemû zanîngeh û dibistanan hin çavkanî û pirtûkên peritî, hene. Ev çavkanî ji bo hemû xwendekarên zanista siyasî û zarakên bîmeraq ên eşîrên kurd in. Dem a ew bixwazin li ser netewetîya kurdan xebatê bikin û tiştînan binivîsînin ew karin bi tenê wan bi dest bixin. Heta hin caran mamoste

Dîroka kurdan divê pêşî ji aliyê dîroknasên kurd ve bê nivîsandin. Heke ew dixwazin di warê dîroknivîsînê de bigihêjin cîranên xwe. Zanyarên rojavayî beta niha îşbat kirin ku ne dikarin, ne jî dixwazin bi çavekî zanyarî, bêlayanî û dadmendî nêzî dîroka kurdan bibin. Lewre tunebûna xelata madî di vî karî de, dibe sedem ku hin zanyarên kêmsareza û kesên nedîroknas (antropolojîst û siyasîetvan) berhemên di ser re û bi piranî jî bi pêşdarazî li ser raboriya kurdan biafirînin.

xwendekaran teşwîq dikin ku peywirnameya xwe an jî teza xwe ya kutakinê li ser serokeşîrê kurd; şerê di navbera eşîran de (wekî pevçûnên negirîng ên siyasî), an jî pîrsa di eşîrê de kî bi kê re zewiciye, amade bikin. Ew nikarin li ser dîroka kevnare, klasîk an jî serdema navîn berhemekê bi dest bixin.

Aloziya bîrî, zivêrî, gema-roya rewşa giran a çandî û aborî dibe sedem ku gelek kurd bêyî ku haya wan jê çêbe, bibin haceta biçûkxistina neteweya xwe. W. R. Hay jî vê rastiyê destnîşan dike: "Kurd xwediyê xisletê xurt in di warê xwe biçûkdîtinê de û ev meyl bi destê tirkên ku hemû bala xwe dane, osmanîkirin û jiholêrakirina hemû hestên wan ên qewmî, hatiye tundkirin. Însanê kurd dema qala xwe dike, her tim peyvên wekî, zahîrbîn (kesê ku bi tenê rûyê tiştê dibîne) tamakar an jî wahşî bi kar tîne."

Çavkaniyên girîng yên agahiyên der barê dîroka kurdan de (ji dema antîk heta roja îro) gelek in û li hemû pirtûkxaneyên mezin ên li seranserê cihanê bi dest dikevin. Tiştê ku rê li ber daneheva dîroka kurdan digire, tunebûna lêkolînan e, ne kêmbûna materyalên lêkolînê ne. Dîroknivîsîna kurdî bi qasî hewlên dewletên dijber, ji tunebûna çalakîyên kurdan jî ziyane dibîne. Nînbûna dibistan û sazîyên akademîk ên kurdan bi xwe ku bibin warê lêgerîn û daneheva dîroka neteweyî rê dide pevçûna dewletên herêmê ya îro ya li ser parvekirina kelepura mirovahiyê ya şaristanî û dîrokî.

Dema mirov dibîne ku kurdan girîngiya xwehêvotina li malê fêhm kirine û dest avêtine çalakîyên li derveyî vê atmosfêra ku morala mirov xera dike, cesaret tê mirov. Ew bi pêwistiya bidestxistina raboriya xwe û parastina çanda xwe hesiyane, bêyî ku li dû selmandina biyanan bigerin. Mesela, amadekarên Ansîklopediya Îslamê û Ansîklopediya Îranî tu car xebatên bi wî rengî taswîb nakin. Ji ber ku ew çalakî wê gelek tiştên ku di van ansîklopediyan de wekî rastî hatine pêşkêşkirin, pûç bikin û wan mecbûr bihêlin ku cildên stûr ên ansîklopediyê ji nû ve binivîsin, ji bo ku cih ji kurdan re vebe di qada dîrokî ya Rojhilata Navîn de.

Dîroka kurdan divê pêşî ji aliyê dîrokanên kurd ve bê nivîsandin. Heke ew dixwazin di warê dîroknivîsînê de bigihêjin cîranên xwe. Zanyarên rojavayî heta niha îsbat kirin ku ne dikarin, ne ji dixwazin bi çavekî zanyarî, bêlayanî û dadmendî nêzî dîroka kurdan bibin. Lewre tunebûna xelata madî di vî karî de, dibe sedem ku hin zanyarên kêmxareza û kesên nedîrokan (antropoloîst û siyasetsvan) berhemên di ser re û bi piranî jî bi pêşdarazî li ser raboriya kurdan biafirînin.

Piştî ku dîroka kurdan hate nivîsandin divê bê navdarkirin.

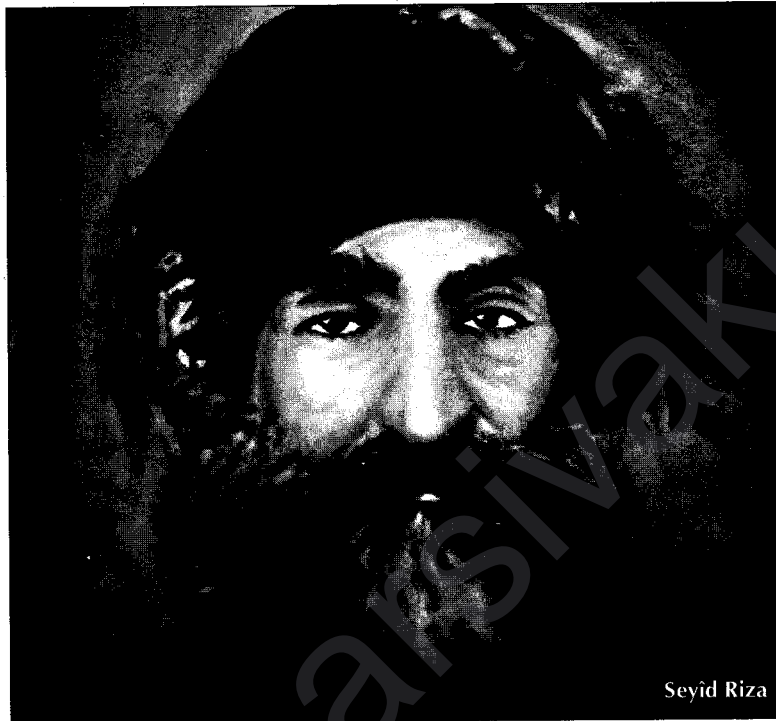
Pêwist e hemû netewe bi pîrozbahiyên populer û serbilindiya beşdariya wan, nêzîkî raboriya xwe bibin. Lehengên neteweyî û serbilindiya bi dîrokê, dema mirov van ji cemawerê re taswîr bike û salox bide

derdikeve holê. Mesele ne girîngbûna şexsan e, her wekî di meseleya Abû Hanîfa de diyar e. Heta, mesele ne saloxên baş ên di ansîklopediyên xwelgirtî de ne jî. Mesele ev e: Bi mîrateya neteweyî ya komekê ve ew çawa hatiye girêdan û çawa hatiye nasîn ji aliyê mirovên li kuçeyan ve. Lehengên neteweyî divê bi debdebe bîn ragihandin. Bêyî daxuyandinên bi vî rengî, lehengên neteweyî rû nadin. Mînaka diyar ji vê yekê re Evliya Çelebiyê li Tirkiyeyê ye.

Şansê kurdan ji gelên din bêhtire, lewre ji bo nivîsandina dîroka xwe ya neteweyî û pêkanîna serkeftinên di vî warî de pêdiviya wan bi tiştên çêkirî û îdiayê tewş tune ye. Her wiha hewcedariya wan bi kirîna dîrokekê jî tune ye. Li ber kurdan bi tenê karê vejîyandin û navdarkirina dîrok û mîrateya ku wan gihandiyê mirovahiyê heye. Piraniya bermahiyên arkeolojîk û belgeyên sereke yên dîrokî ji lêkolîneran bi tenê veqetandina demê dixwazin, spekulasyonê naxwazin.

Lewre gelek çavkaniyên xas hene, tengasiya peydakirina wan tune ye. Êdî dema carekê dîrokanek tîrsa li hemberî statukoyê bişikêne; xwe ji meyla paşçavkirinê (heta dijminatîyê) ya dîrokanên kevnepî û reaksiyonên xweparastinî yên qewmên cîran rizgar bike, wê dîrok û mîrateya kurdan bi awayekî tekûz bîn nasîn û senifandin.

DI DEMA SELÇUKÎ Û OSMANIYAN DE JI DÎROKA KURDISTANÊ DÎMENEK

Seyid Riza

Kurd gelekî niştecih bûn û bezar salan li ser vê axê dijiyan. Selçukî girêdayî civaka tirkmen a koçer û leşkerên memlukî bûn. Zîmanê dewlet yê fermî, zîmanê çand, huner û wêjeyê Farisî bû. Hewceyî gotinê ye ku Selçukî beş beş in ango çar dewletên cûda ne. Ev agahî li ser Dewleta Selçukî ya Mezin e.

ŞAREZA AVER

A-Destpêk

Ev gotar ji bo dîroka Kurdistanê, dîmenek e. Guncan nîn e ku evqas demeke dirêj bi kûr û hûr bikeve nava gotarekê. Ji bo sedsalên vê mijarê bi sedan lêkolîn û lêgerîn, bi cîld û bergan nivîsandîna pirtûkan pêwîst e. Di nav vê dîmenê de rengên civakî, rêzanî, mêtinkarî, rêveberî û yên serhildanê û îxanetê xuya dikin.

Di Şerefname û gelek berhemên din de Lor beşek Kurdan hatinepejirandin; Loristan jî parçeyek Kurdistanê. Hinek zanyar bi taybetî yên Ewrûpî hemberê vê ramanê ne. Sedem girêdayî van dîtin û ramanan nebe jî dîroka Loristanê derê vê gotarê ye. Ji bo pirsgrêk û mijara Lor û Loristan lêkolînên cûda, kûr û bi rêk û pêk pêwîst in.

Hindikahiyên Kurdistanê weka asûr, ermenî, tirkmen, azerî û yên din; tîkîliyên wan û Kurdan ji bo dîrok girîng in. Dîroka ermenîyan û asûrîyan de qirkirin û koçberî diyar e. Dagirkerên Kurdistanê ji bo ku nakokî tîxin navbeyna wan û kurdan hemû celeb listik leyistine. Di nav vê gotarê de dabaşa hindikahiyên jî nehatiye kolandin.

Em bawermendên dîroka bûjenî ne. Bingeha zanîsta dîrokî û zanyariya rasteqîne ev e. Lê belê di nava serdemek dîrokê de rengên cûda hene. Dîtina van rengan pêwîst e. Weka rengên dîroka Kurdistan yên sedsalên dawî.

B- Kurtedîroka Gelemperî

Îro hatiye selmandin ku Kurdistan warê niştecih ê yekem e. Li başur Şênîdar, li Amed Qotê Ber Çem, li Êlûh Çemê Halanê

¹ Ji demên Kevin heta îro tirk, Kurd û îranî. Weşanên Weşanxaneya Firat, bi Tirkî.

û li Ruha Newala Çorî ji bo mirovatî warên yekem in.

Kasî, Med, Mîtanî û Kardox pêşengokên Kurdan tên pejirandin. Li ser Hurî û Urartûyan dîtin û ramanên cûda hene.

Ji aliyê çand û antropolojî (mirovzanî) ve tîkîliya Kurdan biwan re ber bi çav e. Prof. Egon Von Eickstedt Huriyan bi bedenî dapîr û bapîrên kurdan dibîne.¹ Dîsa ev zanyar dewleta Elam wek dewleteke Loran ya kevin dipejirîne.

Pers û Makedonî, Roma û Bizans, Part û Sasani, Mongol, Akkoyunlî û Karakoyunlî, Erebi û Osmanî û Safewî carna Fransa, Îngîlîz û Rûs bûn dagirkerên Kurdistanê yan parçeyek wê, Kurdan bi berxwedan û xweparastinê bersiv dane dagirkeran. Carna bûne xwedîdewlet û mîrnîşînan. Bi sedsalan rêveberiya xwe kirine. Dewletên şedadî, merwanî, Hesenweyhî, Zengî û ji aliyek ve Eyubî dewletên Kurd yê bisilman in. Mîrnîşînen Botan, Baban, Erdelan, Soran, Bîtîs, Hekarî û Loristan demeke dirêj, hinek ji wan bi sedsalan jiyane.

Serdema Navîn û Nêz de cend qurnên dîroka Kurdan hene. Qurnek ji wan di sedsala heftem de ji Ereban ve dagirkirina welatê wan e. Asya Navîn hatina Tirkan, Şerê Bazîd Axa (Çaldiran) û Peymana Lozanê qurnên din in. Bêguman destpêka tîkoşîna netewî ya hemdem qurneke nû ye. Cîhetên qurnên din ji bo Kurdan ber bi mirinê bûn, ew vejîna e. Destpêka sedsala yanzdem de eşîrên Tirk ji Asya Navîn berê xwe didin rojava. Di sala 1037 de digihêjin Kurdistanê: Eşîrên Oğuz cara yekem êrîşî Meraxe dikin.

Dû re nijd û cerdî Hekarî û

Mosil pêk tînin. Li wan deran dibin sedemên tevkujiyan. Lêbelê dîsa netevanîn li Kurdistanê rawestin. Du buyeren dîroki deriyê Kurdistanê ji bo Selçukiyan vedikin, ev buyer; di sala 1055 de bi pêşengiya Tuxrul Beg li Bexdad zalbûna wan û sala 1071 de Şerê mlazgîrd û serkeftina Alparslan in.

Li Kurdistanê carna zorandina Selçukiyan xuya ye. Lêbelê zalbûne wan tenî rukkî ye. Mercên serdestiya wan li wî welatî kêmbûn. Dewlet û hukumetên Kurdan bi şer an bi aşîfî

**Ji aliyê çand û
antropolojî (mirovzanî)
ve tîkîliya Kurdan
biwan re ber bi çav e.
Prof. Egon Von
Eickstedt Huriyan bi
bedenî dapîr û bapîrên
kurdan dibîne. (1) Dîsa
ev zanyar dewleta Elam
wek dewleteke Loran ya
kevin dipejirîne.**

li ber xwe didan. Revendî, Şevankar, Merwanî, Şedadî, Eyûbî û Ezîzan li hember Selçukiyan radiwestin. Ji bilî sedemên rêzanî û leşkerî mercên şarezayî, çandî û civakî dijî Selçukiyan bûn.

Kurd gelekî niştecih bûn û hezar salan li ser vê axê dijîyan. Selçukî girêdayî civaka tirkmen a koçer û leşkerên memlûkî bûn. Zimanê dewlet yê fermî, zimanê çand, huner û wêjeyê Farisî bû. Hewceyî gotinê ye ku Selçukî beş beş in ango çar

dewletên cûda ne. Ev agahî li ser Dewleta Selçukî ya Mezin e. Selçukiyan Enedolê tenê gihîştine rojavayê Kurdistanê. Elbîstan, Meletî û Gurgum dikeve binê bandora wan.

Bî fasilbûna Selçukiyan û rûxandina Dewletên Kurd ên wê demê mercên rêzanî û leşkerî tînen guhertin. Mîrnîşînen Kurd cîhê wan digirin. Ev mîrîfî û Mîrnîşîn di dema serdestiya Osmanîyan û Safewîyan de xudmuxtariya xwe didomînin. Li gor E. Xemgîn di dema zalbûna wan her du dewletan de qasî sîh Mîrnîşînen Kurdan hene. Rewşa Kurdistanê qasî sêsed sal ango heta destpêka sedsala nozdem wisa didome. Bi xwezayî, ne weka rîyeke rast û jiyaneke asayî û sade.

**C- Di Destpêka Sedsala
Nozdem de Rewşa Cihanê û
Ya Rojhilata Navîn**

Di destpêka vê sedsalê de tevî bakur, başûr û rojavayê Kurdistanê, Rojhilata Navîn li bin desthelatdariya Osmanîyan de ye. Rojhilatê Kurdistanê li bin destê Îranê ye. Tixubên Şehînsahiya Rusya gihîştine Kurdistanê. Destên Îngilistan, Fransa û Elmanya ji bo berjewendiyên wan li Rohilata Navîn in. Berê vê sedsalê tîkiliyan Osmanîyan bi Fransê re xurt bûn. Di sedsala nozdem û bîstem de Dewleta Osmanî bi Elmanya yê re peymanên leşkerî, aborî û rêzanî pêk tîne. Gelaleya Rayê Berlîn-Bexdad ya Elmanî encama vartîkiliyan e. Bandora Elmanya roj bi roj li ser Osmanîyan xurt dibû.

Dewleta Osmanî li Ewrûpa weka mirovekî nexweş dihat pejirandin. Zilhêzên cihanê li ser mîrasa vê dewletê rêzaniyên

xwe dimeşandin. Osmanî û Iran êdî dewletên lawaz bûn. Lêbelê nakokiyên ku di nav zilhêzên Ewropa de hebûn destûr nedan ku ev dewlet bên rûxandin. Her du dewlet bûn nîvmêtingeh. Şerên tund û dijwar li navbeyna Osmanî-Rus, Osmanî-Iran û Rus-Iran derketin. Qada van şeran Kurdistan û Ermenîstan in. Cefakêş û ziyankarên van şeran zêdetir kurd in. Her sê dewlet ji bo berjewendiyên xwe êl û eşîrên Kurdan bi kar tînin.

Dewleta Osmanî ji aliyê darayî, leşkerî û aborî ve girêdayî zilhêzên Ewropa yên sermayedar e. Roj bi roj desthelatdariya wê li ser axên Ewropa yên ku berê di bindestên wê de bûn, kêmbû. Pêwistiya ji vê rewşa xerab derketinê dibîne û şerî dida dutavdirên bingehîn! A yekem nûsazî (reform) ye; a duyem ji holê rakirina mîrnîşînên Kurdan û desthelatdariya wan e.

Endozyarê van tevdir û rêzaniyan Sultan Mehmûdê duyem e. Bi nûsaziyê, dixwaze Dewleta Osmanî bike ya "Ewropî" û piştgiriya dewletên Ewropa bigre. Ne rasterast be jî Kurdan zi-

yanê nûsaziyê ji dîtine. Sedemê vê ziyane rêzaniya dewletên Ewropa ya li ser hindikahiyên file ne.

Rêzaniya ji holê rakirina mîrnîşînên Kurdan di serdema Karakoyunlî û Akkoyunliyan de dest pê kiriye. Padişahê Osmanî sultan Muradê Çarem şoparêzê vê rêzaniye ye. Lêbelê Sultan Mehmûdê Duyem bi sazûmanî û leşkerî vê rêzaniyê "nû" dike û karvaniya wê pêk tîne. Bingeha rêzaniya Sultan Mehmûdê duyem. Evdîhemîdê duyem û ya Mustafa Kemal yek e. Tenî li gor guherîna dem û mercan drûvên karvaniya wan ji hev cûda ye.

D- Di Sedsala Nozdem û Bîstem De Rewşa Kurdistanê

1- Rewşa Hilberîn û Aborî-sazûmanî feodalî-

Sazûmana axatiyê (feodalî) demeke dirêj li Kurdistan zalbûye. Zalbûn û zorandina vê sazûmanê heta salên 1960 an xuya ye. Ji sazûmana kolefî derbasbûnî sazûmana axatî hewce-

yî lêkolîneke dîrokî ya din e.

Piştî mêtînghehbûna welêt li nav sazûmana axatî rengên metînkari tîn dîtîn. Weka sazûmana Osmanîyan ya li ser ax û zeviyan; timar, zeamet û xas.

Çandinî û xwedikîrîna pez û sewalan li Kurdistanê kar û gureyên dîrokî ne. Ji aliyê çem û rûbaran ve Kurdistan kaniya Rojhilata Navîn e. Başur û başurê rojavayê wê dest in. Ji Dîlûkê heta Silêmanî hemû dever xwediyê deştên mezin û zeviyan berdar in. Dorhêlên Kermanshah, Urmiye û Dezful ji bo çandinî, ji bo bax û bexçeyan cîhên gelek bi kêr in.

Her wekû tê zanin di sazûmana axatiyê de di pergala axatî de pergala bingehîn ax e. Ew jî di destên axa û began de ye. Ji berî sedsala nozdem di gelek deverên Kurdistanê de gundî tenê girêdayî beg û axayên xwe bûn. Weka Hezo, Gêl, Palo, Dara-hênê, dorhêla Botan û Rewandîz. Lêbelê roj bi roj nîrên gundiyan ber bi giranbûnê diçûn. Tevî bar û rantên axayên wan, yên dagirker jî ketin ser milên gundiyan. Hêjayî gotinê ye ku

*Dewleta Osmanî li
Ewropa weka mirovekî
nexweş dihat pejirandin.
Zilhêzên cihanê li ser
mîrasa vê dewletê
rêzaniyên xwe
dimeşandin. Osmanî û
Iran êdî dewletên lawaz
bûn. Lêbelê nakokiyên ku
di nav zilhêzên Ewropa
de hebûn destûr nedan ku
ev dewlet bên rûxandin.
Her du dewlet bûn
nîvmêtingeh.*

tu car sazûmana axê ya Osmanî bi awayekî vetûrî li Kurdistanê zal nebû. M. Alî Kiliçbay di pirtûka xwe ya bi navê "Feodalî û Terza Hilberîna Osmanî ya Vetûrî" (2) de vê rastiyê tîne zimên. Birêz Kiliçbay dibêje: "Ji derê tîmara Osmanî sazûmanek axê 'malîkane-dîwan' hebû. Bi taybetî li Konya û Rojhilatê Enedolê ev sazûman zal bû. Ji berê Osmaniyan feodalîteyek wisa hebû û ewan hemberê wê tevdir girtin."

Her sê celeb rantên feodalî li Kurdistanê bi kar hatine. Ranta ked, ber û ya pereyan. Li gor pêvajoya sazûmana feodalî û mercên axatîyê di salên 1950 de pererant zal e. Di van salan de hêj hewcar pergala cotkarî ya bingehîn e. Ranta vetûrî û hewcar nîşanên sazûmana feodalî ne. Karl Marx dibêje "ji hev cûdakirina serdemên aborî girêdayî celebên kar nîn in, girêdayî pergalên karê ne." (3)

Heta salên 1960 an li Kurdistanê sazûmana feodalî zal e. Gundiyên ku qet zeviyên wan nîn bûn ji nivî zêdetir in.

(2) rûpel:381

(3) Hêmana ramyariya Aborî, Weşanên Akademiya Zanistên Sowyetîstanê. Rûpel: 28, bi Tirki.

Mamoste İsmail Beşikçi di pirtûka xwe ya "Eşîra Elîkan a Koçer" li ser parbûna axê jî rawestîye, li gor rêjeyên ku wî dane li Bitlîs, Mêrdîn û Amedê parbûna axê wisaye: Bilîsqasî ji %2,4 mal xwedî ji %28, li Mêrdîn ji %4,5 malbat xwedî ji %49 û li Amed ji %6,6 malbat xwedî ji %69 zeviyên in. Birêz Beşikçi li ser Ruhayê tiştek nenivîsiye. Lê çavkaniyên dewletê weka DİE nîşan didin ku rewşa Ruhayê ji her sê bajarên din bedtir

e.

Li gor Qasimlo di destpêka salên 1960 de li an Rojhilatê Kurdistanê zorandina axatîyê hene û zêdetirîn zevî di destên axa û serekeşîran de ne. Li gor hewcedariya sazûmana mêtinkarî be jî Şahê İranê di van salande reformek axê pêk tîne. Em ji pirtûka Qasimlo hîn dibin ku peyî nûsazî hêj nivî zêdetir gundî bê zevî ne. Birêz Qasimlo di van salan de zalbûna sazûmana sermayedarî jî tîne zimên.

Di sedsala nozdem û heftê salên sedsala bistem de debara gelê kurd berî her tiştî giredayî çandinî û pez û dewarê ye. Li gor Qasimlo di sedsala nozdem de zorandina koçerî li Rojhilatê heye. Êl û eşîrên koçer qasî sedsalan demeke direj be xwedîkirina pezî jiyane. Hinek hozên eşîra Caf, Mîra, Elîkan, Dûdeyîrî, Millî... hwd. bi koçerî tîn nasîn. Bazîrganî û pîşekarî jî li Kurdistanê mêjûyî ne. Bazîd, Amed, Kermanshah, Mosil û heleb ji Kurdan navendên bazîrganî bûn. Di sedsala nozdem de pêşekarî zêdetir di destên hindikahiyên de ye. Ji vî alî ve pêşveçûna Ermenî û Sûryaniyan ber bi çav e. Pişe û pêşekariyên navdar sazîkirina pergalên cotkarî û çekan, xeml û ziyet, telekarî, çûlagî û avakarî nin. Metîngehbûna Kurdistanê û zorandina sazûmana sermayedarî ev pişeyên bedew xistine derê pêşbaziyê.

Dewlemendiya Kurdistanê ji aliyê daring û kanan ve tê zanîn. Osmaniyan û Elmanan di sala 1850 de dest avêtine sifirên Argînî. Li Xulamana Xarpêtê ji sala 1915 ve krom derdikeve. Ercîc û zrêçên Xarpêtê ji sedsalî zêdir e bi kar tî. Kanên Devrîk yên hesin di sala 1938 de vebûn. Îro devî Dêvrîk kanên He-

kîmxañê vekirîne. Piştî 1960 an li Kurdistan lijen barît, fosfat û azot kifş bûn.

Dîrika niftên Kerkuk, Kermanshah, Amed, Êlih, Semsûr û Behbaxanê û vejenê karabayê çemên Kurdistanê dirêj e. Pêwîst e baş bê zanîn.

Li Kurdistan palukeyên mezin ava nebûne, çend safîxane (rafinerî) û navendên vejena karabayê hene.

Weka Êlih, Kermanshah û Av-

Li ser pêkhatin û beşkirina eşîrên Kurdan ramanekê bevgirtî nîn e. Ziya Gökalp. Martîn Von Bruinessen, Evdîrehmen Qasimlo û İsmail Beşikçi pêkhatin û navkirinên cûda beyan dikin. Saziyên civakî yên wê demê hêj hewceyî lêkolînan in. Em bi awayekî vetûrî, ji jor ber bî jêr navkirin li cih dibînin. Bend ji eşîran pêk hatine û zêdetir sazîyên sîyasî ne. Tîre ango bar beşên eşîr in, di binê wan de hoz bene. Hoz ji malbatan, malbat ji malan saz dibin. Êl zêdetir ji bo mirovên deverêkê tê gotin. Beşek zanyar têqîna "êl" Tirkî yan jî Mongolî dipejîrinin. Bendên navdar yên dîrokî Mîl û Zîl in.

şînê. Ji derî vana tenî li çend bajar-
 jaran pîşesazî heye. Palukeyên
 piçûk yên pîşesazî li şer çûlagî
 titun, ardan, çimento, şeker, xe-
 radî û adanî ne.

2-Rewşa Civakî

Heta nîviye sedsala nozdem
 li Kurdistan mîrnîşînên serbix-
 we yan î xudmuxtari hebûn; Er-
 delan, Baban Soran, Hekarî, Bi-
 lîs yên navdar in. Mîrnîşîn ji e-
 şîran, yan jî ji bendên eşîran
 pêk hatibûn. Deverên ku girêda-
 yî paşatiyên Osmanîyan yan jî
 valiyên Îranê bûn li wir jî dîsa
 ligor zagonên eşîrên Kurdan ji-
 yan dimeşiya. Civakî jî çînen sa-
 zûmana feodalî pêk hatibû. Mal-
 bataba mîran û ya serekeşîran,
 axa û giregirên olî, wek şêx û
 seyîd refê çîna serdest bûn. Ba-
 zîrganên giregir jî têvî vê çîne
 ne. Çîna serdest ya Kurdistanî
 çineke serbîxwe nîn e; girêdayî
 dagîrkerên welatê ye. Di nav
 refê çîna navîn de şaristanî, ba-
 zîrgan û esnafên piçûk, pêşekar
 û gundiyan maldar hebûn. Rea-
 ya yan jî gundî çîna bindest
 bûn.

Li ser pêkhatin û beşkirina e-
 şîrên Kurdan ramanê hevgerî
 nîn e. Zîya Gökalp. Martîn Von
 Bruïnessen, Evdîrehmen Qa-
 simlo û Îsmail Beşîkçi pêkhatin
 û navkirinên cûda beyan dikin.
 Saziyên civakî yên wê demê hêj
 hewceyî lêkolînan in. Em bi a-
 wayekî vetûrî, ji jor ber bî jêr
 navkirin li cîh dibînin. Bend ji
 eşîran pêk hatine û zêdetir sa-
 ziyên siyâsî ne. Tîre ango bar
 beşên eşîr in, di binê wan de
 hoz hene. Hoz ji malbatan, mal-
 bat ji malan saz dibin. Êl zêdetir
 ji bo mirovên deverêkê tê gotin.
 Beşek zanyar têqîna "êl" Tirkî
 yan jî Mongolî dipejirînin.
 Bendên navdar yên dîrokî Mîl û
 Zil in. Di sedsalên nozdem û

bîstem de Caf, Celalî, Rojkî û
 Revendî bendên navdar in. Ben-
 da Cafan desthelatdarê Şarîzor
 bû. Li Kerkûk, Hewlêr, Koysan-
 cax, Silêmanî, Rewandîz herîr û
 zal e. Ji çil û pênc eşîran pêk ha-
 tiye. Ji van eşîran hinek koçer,
 hinek nîstecîh in. Di nav van
 deverên jorîn de ku di bin dest-
 heletdariya Cafan de bûn tenê
 gundiyan Koysancaxê bac dane
 Osmanîyan. Benda Rewandî ji
 bîst û pênc eşîran pêk hatibû zo-
 randina wê dorhêla Rewandîz e.
 Ev eşîrên niştocih in û titûn,
 ceh, gilgil diçînin, rezvanî û
 bexçevanî dikirin. Benda rojkî
 desthelatdarê herêma Bilîsê bû.
 Bendeke dîrokî ye. Fermanre-
 watiya mîrnîşîna Bilîs di destê
 wê de bû. Ji bîst û çar eşîran pêk
 hatiye. Di nav van eşîran de yên
 Kird (Zaza) û Şêxbiznî (Soran)
 jî hene. Di sala 1840 de li Ba-
 zîdê benda Celalî pêk hat. Heşt
 eşîrên Kurdan di nav vê bendê
 de cîh girtin.

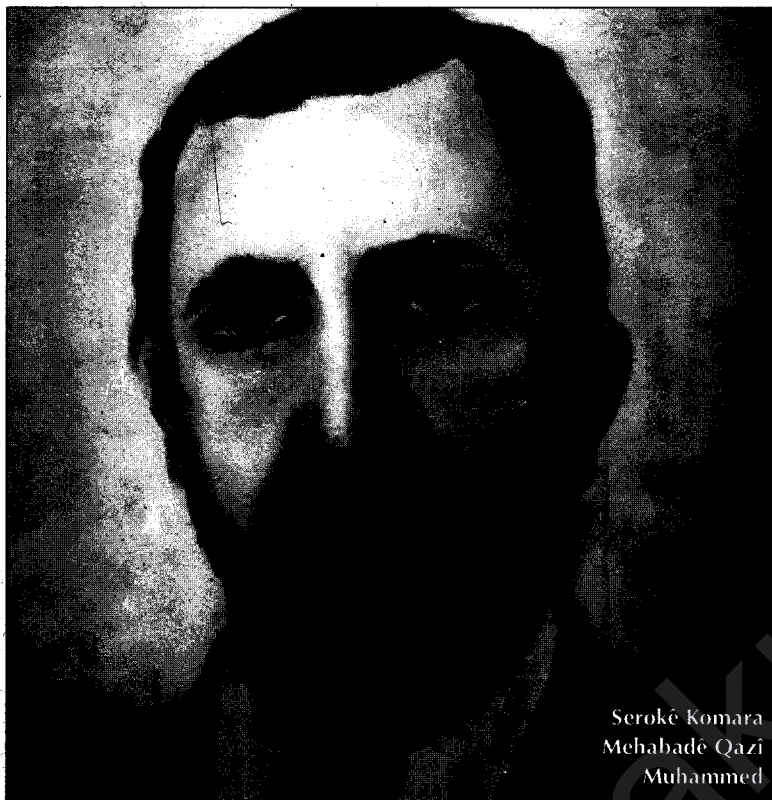
Ji derî van bendên jorîn, li
 hemû deverên Kurdistanê
 bendên piçûk û eşîrên serbix-

weyên civakê bûn. Bîrêz M. E-
 mîn Zekî di "Dîroka Kurdis-
 tanê" de bi sedan navê eşîran
 dide. Eşîrên rojhilat yên mezin
 ji bakur ber bi başur ev in; Ce-
 lalî, Mevlanî, Şîqaqî, Herkî, li
 rojavayê Urmiye Beyzade, li
 başurê Herkiyan Zerza, Mamêş,
 Bîran hîn başur Mengurî, li roj-
 hilat û başurê Mehabad Debu-
 rî û Mukrî. Li dorhêla Eqîz Fey-
 zullah Begî, navbeyna Seqîz,
 Mehabad û Serdest de Kevorkî,
 li bane Ûsîfxanî. Eşîrên merî-
 wan, Hewreman, Cîwanrûd û
 pariyek caf dikevin başurê yên
 jorîn. Li rojavayê Kermansahê
 Sencabî û Goran, li başurê roja-
 va Kelhur dijîn. Di nav van eşî-
 ran de yên herî mezin Kelhur
 (120000) û Şîqaqî (40000)
 bûn. Ji derê van eşîran qasî 60
 eşîrên piçûk li Rohilat dijiyan.

Li Mosil û Behdînan Zîbarî,
 Doskî, Mizurî, Sindî; li Hewlêr,
 Xoşnav, Surçî, Bradostî; li Bo-
 tan Hecîbayram; li Serhed Zî-
 lan, heyderan, Sipkî, Hessenan;
 li dorhêla Abega û Elbeka Her-
 toşî, li dorhêla Qerecdaxa A-
 medê Millî; li Sirucê Berazî; li
 Merdînê Kîkî, Xelîcan, Dekşu-
 rî, Kalederan, Omerkan, Lîf,
 Tat û Mîran; li dorhêla Dêrsîm
 Ebasî, Bîlbasî, Kovalîsî, Kalan,
 Kevan, Koçan, Demenan, Fer-
 hedan, Şadan û Îzol li Gimgim
 Lolan, Cîbran û Xormekî eşîrên
 mezin in. Eşîrên Meletî wek At-
 ma û Drêjan û yên Koçgîrî bi e-
 şîrên Dêrsîmê re di tîkiliyê de
 bûn.

Heta van salên dawî li Kur-
 distanê dêmanî û koçerî pev re
 bûn. Li ser rêjeya koçerî nav-
 beyna çavkaniyan de nakokî he-
 ne. Li gor Qasimlo heta sedsala
 nozdem Kurdên Rohilat zêdetir
 koçer bûn. Ev dibêje di sala
 1851 de 8 gundên Banê, 14 yên
 Merîvan û 9 yên Hewreman he-

*Sedsala bîstem ji bo
 Kurdan dibe sedsala
 rêxistinîya rêzanî. Di
 destpêka sedsalê de
 Kurd dest bi pêkanîna
 rêxistinan dikin.
 Piraniya wan
 rêxistinên siyâsî ne. Lê
 di nav de yên çandî û
 hunerî jî bene.*

Serokê Komara
Mehabadê Qazî
Muhammed

Di sedsala nozdem de rêveberiya Kurdan roj bi roj paşve çû, ya Osmaniyan û Îranê li Kurdistanê zorandina xwe diyar kir. Bakurê Rojbilat ket bindestê Rusya yê. Di sedsala bîstem de berêmen bakur û rojava bûn wilayetên Tirkiya, parêzgehên başûr bûn mubafazayên Iraq û deverên rojbilat ji bûn ostanên Îranê.

bûn. Di sala 1951 de ev hejmar gihiştine 161, 111 û 121. Nivîskarê "Komara Mehabad ya Kurd" Wîliam Aegleton di pirtûkê xwe de di nav Kurdan de kêmbûna koçeriyê beyan dîke. Arşîvên Osmaniyan û pirtûkên ku li ser bingeha wan hatine nivîsandin ji bo Aegleton destek in. Qet nebe ji bo Bakurê Kurdistanê wisa ne. Nejat Göyünç di pirtûka xwe yê bi navê "Di Sedsala Şanzdem de Sancaxa Mêrdînê" de belgeyên Osmanî bi kar anîne. Li gor vê pirtûkê di sala 1526 de 503 gund û 145 gomeyên (mezrayên) Mêrdînê hebûn. Li gor jimartina 1965 Mamoste Beşikçi rêjaya koçerî %1 - 1,5 dide.

Eşîrên koçer yê mezînan ev in: herkî, hinek Cafan, Mîra, Berîtan, Dûdeyran, Musîreşan, Batuwana, Kêçan, Tayan û Elîkan. Zîya Gökalp di salên 1920 an de dibêje ji Kirîdan (Zazayan) tenî Zîkdê koçer in.

Ji derê bend û eşîran, gundiyan rencber û bê eşîr li Kurdistanê parçeyekî civakê bûn. Ji wan gundiyan re gûran te gotin. Li gor beyanên Bruînessen û hinek zanyarên din rêjeya gûranan ji gundiyan din bilindtir e.

3-Rêveberî

Dema ku Selçukî ji Asya Navîn hatin Kurdistanê, dewletên bisilman yê Kurd hebûn. Dewlata Şedadî û ya Merwanî li gor pîvanên wê demê xurt bûn. Bi xurtbûna Selçukiyan ew jî dîkevin binê bandora wan. Rêveberiya Selçukiyan bi riya eyaletan ve bû. Du celeb eyaletên wan hebûn. Beşek bi kargerîya "Sûbaşî" yek ango valiyek rasterast girêdayî sultanên Selçukî û hukumeta wan bûn. Eyaletên din bi rêveberiya mîrek pabestî sultanan e. Kurdistan di beşê duyem de cîh digire, lê dîsa serdemê Akkoyunlî û Karakoyunliyan jî tê de li ser rêveberiya wan sedsalan em zêde agahdar nîn in. Ji bo dest helatdariya wê demê du mercên bingehîn pêwîst bûn. A yekem li ser navê hukumdar xwendina xutbê ye. A duyem bi navê wî derxistina perayan e. Ev her du merc nîşanên dewleteke Bisilman ya serbixwe ne. Komkirina bac û xeracê tevî van mercan dibe. Ji bilî kargerîya dewletê, rêveberî li gor rewşa civakê û sazîyên civakî dimeşîya.

Serdema Osmaniyan ji aliyê rêveberî ve baştir tê zanîn. Di sala 1517 de bi fermana Yavuz Selîm, Îdrîsê Bilîsî dibe rêveber û reyadarê Kurdistanê. Bilîsî Amedê dîke 19 sancax, rêveberiya li sancaxan bi erkdarên Osmanî, 8 bi yê mîrên Kurda bû. Palû, Gêl, Cizîr, Hezo û Darahehê hukumetên serbixwe ne, li gor M.Emîn Zekî Elaşgîr û Xa-

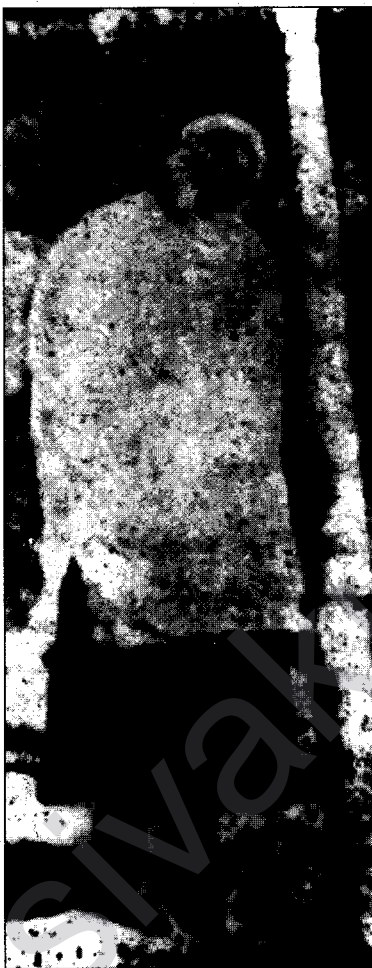
bur jî serbixwe bûn. Çavkaniya vê agahiyê "Cihanname" ye. Martîn Van Bruïnessen dibêje serxwebûniya van hukumetan heta sedsala nozdan didome.

M. Emîn Zekî li ser rêveberiya dorhêla Wanê jî radiweste. Li gor beyanên wî, li dorhêla Wanê 37 sancax û 4 hukumetên serbixwe hebûn. Bilîs, Mehmudî, Hekarî û Pinyaniş serbixwe ne. Lêbelê li gor Zagonnameya Osmaniyan ya 1589 li wir 13 sancax hene û tenî Bilîs hukumetêke serbixwe ye.

Amediye û Mehriwan hukumetên serbixwe yên başurê welêt in. Rojhilat li bin destê Îranê ye. Piştî Peymana Qesra Şîrîn desthelatdariya Îranê dibe "fermî". Li gor agahiyên Ewliya Çelebî Qotur, Pireduzî, Cevlanî, Demdemî û Dunbulî hukumetên Rojhilat yên serbixwe ne.

Di destpêka sedsala nozdem de êdî li Kurdistanê hukumetên "serbixwe" nîn in. Mîrnişînan xudmuxtar hêj rêveberiya gel dikin. Mîrnişînan mezin yên wê demê ev in; li başur Baban û Soran û Hekarî. Li Rojhilat Erdelan, li bakur Bilîs û li Herêma Navendî Botan, Behdînan in. Deverên ku ji derî rêveberiya mîrnişînan bûn, li wan deran yan rêveberiya Şehînsahiyan dagirker, yan jî ya eşîrên Kurda hebû. Hinek eşîr bi tevahî azad û serbixwe ne. Eşîra Millî û eşîrên Dêrsîm ji wan mînak in. Li bakurê Kermansahê eşîra Janro dijiya. Li gor Qasimlo heta sala 1953yan ew eşîrek serbixwe ye.⁴

Saziya rêveberiya Osmaniyan li ser bingeha wîlayetê angoyaletan bû. Di sedsala nozdem de ev bajarên Kurdistanê Wîla-

Şêx Saîd

Îro dem û merc hatiye gubertin. Rewşa Cîhan û Kurdistanê ne weka sedsalan berê û ya destpêka sedsala bîstem e. Ji aliyê rêzanî û rêxistinî ve Kurdan gelek gavên girîng avêtine. Kefen êdî hatiye çirandin, veger û mirin, di nav pelên tarî yên dîrokê de li paş man. Rojeke azad bi tîrêjên xwe ronî dide sseranserê Welatê Rojê. Lêbelê hêj li pêş rîyeke zehmet û dirêj beye.

yetên Osmanî bûn: Erzerom, Mosil, Amed, Wan, Xarpêt, Şarîzor, Qers, Çildir û eyaleta Zulqedriye. Kargerên wîlayetan paşayên Osmanî ne.

Eyaleta Şarîzor ji bîst sancaxan pêk hatibû. Mehriwan tê de hukumetêke serbixwe ye. Hinek deverên Başur girêdayî Bexdadê ne. Ruha û Ssiruç û demekê jî Xabur girêdayî Eyaleta Reqa; Birecûk û Kilîs girêdayî Eyaleta Helebê bûn. Eyaleta Qersê ji 6 sancaxan ya Çildirê jî 13 sancaxan pêk hatibûn. Çend sancaxên Çildirê jî derê Kurdistanê ne. Erzerom 10 sancax e. Gurgum (Mereş), Meletî, Dilûk û Semsur bi navê Eyaleta Zulqedriye tên nasîn. Koçgîrî pabestî Wîlayeta Sêwasê bû Hewcayî gotinê ye ku rêveberî û desthelatdariya Osmaniyan tenê li dorhêla bajarên e. Aborî û rêzanî ji bo rêveberî bingeh in. Di dîroka Kurdistanê de ev rastî gelek caran hatiye selmandin. Di sedsala nozdem de rêveberiya Kurdan roj bi roj paşve çû, ya Osmaniyan û Îranê li Kurdistanê zorandina xwe diyar kir. Bakurê Rojhilat ket bindestê Rusya yê. Di sedsala bîstem de herêmên bakur û rojava bûn wîlayetên Tirkiya, parêzgehên başûr bûn muhafazayên îraq û deverên rojhilat jî bûn ostanên Îranê.

4- Rewşa Rêzanî

Di destpêka sedsala yanzdem de Şehînsahiya Ebasî ketibû halekî jar. Hebûna xelîfe tişteki tenî dawerî (sembolîk) mabû. Hêz û desthelatdarî ketibû destên Arriyan Bûyîd. Tirk eşîr bi eşîr ji Navenda Asya koç dikirin û dihatin Îran û Mezopotamya. Kurd xwedî dewletên Bisilman

4 Kurdistanê Iran, Ebdilrehman Qasimlo.

weka Merwanî, Şedadî û Hesenweyhî ne.

Têkiliya Kurdan û Tirkan bi Selçukiyan dest pê dike. Ev tekîlî carna bi aşîfî carna bi şer dimeşe. Ne Selçukî û ne jî peyrewên wan karakoyunlî û Akkoyunlî yekber nikarin bibin desthelatderê Kurdistanê. Di têkiliya Kurd û Tirkan ya wan sedsalan de tîştên balkêş jî hene. Mîrnişîna Germiyan mînakeke vê têkiliyê ye. Ev mîrnişîn di sala 1275 de, li rojavayê Enedolê hatiye damazrandin. 125 sal jiyaye. Paytexta wê Kutahya ye û desthelatdariya wê digihêje heta Aydin, Denizlî û Afyonê. Mîrnişîneke hevbeş ya Kurd û Tirkan e. Rêveberên wê zêdetir Kurdên Yezdanî ne. Seydayê Zanîngeha Sorbonê Claude Cahen yê Beşa Dîroka Bisilmanî di pirtûka xwe de li ser vê taybetiyê radiweste. Navê pirtûkê "Ji Berê Osmaniyan li Enedolê Tirk" e.⁵

Peymana Yavuz Selîm û Îdrîsê Bîdlîsî jî dewletbûn û pêşveçûna civaka Kurdan e. Lê dîsa peymanekê dualî ye. Ji bo Kurdan "bextreşî" yan jî "qewlê jî holê rakirinê" bi destpêka sedsala nozdem zal dibe. Di destpêka vê sedsalê de taybetiyên rêzaniya Cîhanê û ya Rojhilata Navîn ev in:

Fransa û Îngîlistan hêj zilhezên dinyayê ne. Rusya û Elmanya weka hêzên nû tevî wan dibin. Ev her çar dewlet li gor berjewendiyên xwe endazariya rêzaniya Rojhilata Navîn dikin. Li ser vê bîngêhê bi aşîfî yan bi şer tekîliyên wan û Osmaniyan hene. Nasnavê Dewleta Osmanî "Mirovê nexweş" e. Desthelatdariya Osmaniyan li Ewropa û li Balkanajar bûye.

Nakokiyên ku di navbeyna zilhezên de hene destûra faşîlbûna Dewleta Osmanî nadin. Rusya roj bi roj bi başur ve diherike û di destpêka sedsalê de digihêje tixubên Kurdistanê. Navbeyna Osmaniyan û Îranê, Îran û Rusya, Rusya û Osmaniyan de şerên tund û dijwar derdiketin.

Şerên van dewletan jî hemû alî ve li ser axa Kurdistanê û Ermenîstanê domand. Ji dewsa Fransa, Elmanya bû piştgir û hevelbendê Osmaniyan.

Rêzaniya Osmaniyan ya li ser Rojhilat, jî holê rakirina mîrnişînan Kurdan û desthelatdariya wan bû. Sultan Mahmûdê Duyem bi vê mebestê artêşên we dişîne li ser Kurdan. Dewleta Elman bi serbazî û çekan piştgirê vê rêzaniya Osmaniyan e. General Moltke jî bo vê piştgirî mînakek e.

Di nav mîrnişînan Kurdan de Soran û Botan xurt bûn. Mebest û armanca wan dewletbûn û pêkanîna yekitiya Kurdan bû. Her du mîrnişînan konseyên rêzanî û leşkerî, heta yên zanyarî saz kirin. Palukiyên çekan û topan damezrandin. Lî ser avahî, avakarî û çandinî radiwestin. Bi erîşên Osmaniyan yên ne rwa tund û dijwar di sala 1836 de mîrnişîna Soran, di 1846 de ya Botan têk çû.

Piştî nivbûna sedsala nozdem li bakur û başurê Kurdistanê tu mîrnişîn li ser piyan nema. Li Rojhilat tenê mîrnişîna Erdelan 15 sal piştî faşîlbûna yên din desthelatdariya xwe domand. Têkçûna vê mîrnişînê sala 1865 e.

Peyî encama mîrnişînan ya nebaş bi awayekî din serhildana Kurdan dest pê kir. Serhildanên

sedsala nozdem yên navdar Serhildana Yezdan Şêr ya 1856 û ya Ubeydullah Nehrî (1880) ne. Li ser parçekirina civaka Kurdan rêxistineke leşkerî jî aliyê Osmaniyan ve dawiya wê sedsalê hat damezrandin. Bi nav, Alayên Hemidî ziyaneke gelek mezindan Kurdan û cîranên wan.

Sedsala bîstem jî bo Kurdan-dibe sedsala rêxistinîya rêzanî. Di destpêka sedsalê de Kurd dest bi pêkanîna rêxistinan dikin. Piraniya wan rêxistinên siyasî ne. Lê di nav de yên çandî û hunerî jî hene. Rêxistinên ku ten zanîn û mejûyên damezrandina wan ev in: Cemiyeta Azmî Qewî ya Kurd (1990), Cemiyeta Teawûn û Terakî ya Kurd (1908), Cemiyeta Teawûn û Terakî ya Kurd (1908), Cemiyeta Tamîm û Maarîf (1919), ev rêxistin şaxek Cemiyeta Tealî ya Kurdistanê ye. Cemiyeta Tealî ya Kurdistan (17 Bbefranbar 1918, Stenbol), Cemiyeta Tealî ya Kurd (1918, Amed), Cemiyeta Muhîbanî Kurdistan (1912 ?), Cemiyeta Îstîqlalî Kurdistan, bi navekî din Azadî (1923, Erzurum), Xoybûn (1927, Meha Kewçêr, li Beyrût), Komala Jiyanîweyî Kurdistan (1942, Mehabad), partiya Demokratî Kurdistan (16 Gelawêj 1945, Mehabad).

Ji van rêxistinan çendek amadekarê serhildanan in. Endamê Cemiyeta Tealî ya Kurdistan Nurfî Dêrsimî û hevalên wî di nav pêşengiya Tevergera Koçgirî de ne. Amadekarê Serhildana Şêx Seîd rêxistina Azadî ye. Di nav mebesta Xoybûnê de pêşengiya Serhildana Agirî heye. PDK Komara Kurdistanê damezrîne. Ji bilî serhildanên

5 Pirtûka ku navê wê derbas dibe.

rêxistinî yên vetûrî ev in: Serhildana Sîmko (1922), Berzencî (1919), Dêrsîm (1938), Berzanî (1961).

Merc û dem ji hev cûda bin jî, ji bilî tekoşîna netewî ya hemdem encam û çarenûsên hemû serhildanên sedsala bîstem wekhev in. Nola serhildanên sedsalên berê encam têkçûn û xwespartin bû. Di nav rêxistinên jorîn û endamên wan de du ramanên cuda yên bingehîn xuya dikin. Serxwebûnî an xudmuxtari! Cemiyeta İstîqlalî Kurdistan (Azadî), rêxistina Xoybûn û beşek endamên Cemiyeta Tealî ya Kurdistan alîgirên serxwebûnê ne. Rêxistinên din û endamên wan xudmuxtari dixwastin. Carna ramanê zelal û siyasî ya rêxistinî diyar nîn e.

ENCAM Û REWŞA ÎRO

Hejmara raperîn û berxwedanên kurdan bi sedan e. Bi milyonan Kurd ji bo azadiya gelê xwe mirine, bi milyonan koçber û aware bûne. Encam dîsa bindestî, pergendeyî û wela-tekî mêtîngêh bû. Gelo sedem çî ne?

Sedemên têkçûna van serhildanan û berxwedanan gelek in. Pêwîst e li sedemên tekçûna hemû serhildanan yek bi yek bê kolandin. Sedemên têkçûnan yên gelemperî ev in:

1- Ji aliyê aborî û civakî ve perçebûn. Nakokiyên navxweyî destûra tevgereke netewî û niş-timanperwerî nedan. Dubendî, eşirtî, axatî û nakokiyên alî sedemên girîng bûn.

2- Nebûna çînen hemdem û rêxistinên wan.

3- Taybetiyên serokatîyan: Pêşeng û serokên serhildanan serekêl, mîr, axa, beg yan jî şêx bûn. Weka tê zanîn ew nûnerên

çîna vetûrî ango feodalî ne. Gelek caran berjewendiyên wan yên çînî, eşîrî û malbatî ji berê yên neteweyî dihatin. Ji ramanê hûrbînî û dûrbînî dût bûn. leyistikên dijminên xwe nedîtin.

Ji bilî van her sê xalan: Li ser Kurdistanê berjewendiyên Ewropîyan, dek û dolabên dewletên emperyalîst û yên dagirkerên herêmî, ji aliyê dagirkeran ve parçebûna Kurdistan a siyasî sedemên din in.

Îro dem û merc hatî guherîtin. Rewşa Cîhan û Kurdistanê ne weka sedsalan berê û ya destpêka sedsala bîstem e. Ji aliyê rêzanî û rêxistinî ve Kurdan

gelek gavên girîng avêtine. Ke-fen êdî hatiye çirandin, veger û mirin, di nav pelên tarî yên dî-rokê de li paş man. Rojêke azad bi tîrêjên xwe ronî dide sseranserê Welatê Rojê. Lêbelê hêj li pêş rîyeke zehmet û dirêj heye.

Çend pirsgrêkên girîng li hêviya çareserkirina pêşawa û pêşengên Kurdan e. Damezrandin û xurtkirina sazgehên netewî, pêkanîna yekîtiya gel û hemû parçeyan, ji wan pirsgrêkan in. Ji rêzanî bigrin heta zanyarî û huner Kurd hewceyê pisporên (qedroyên) xurt in.

Bi bawerî û hêviya pêşerojên azad û serbixwe.

Ç A V K A N Î

- 1- Aegleton William; Komara Kurd ya Mehabadê Weşanên Koral, Reşemî 1976
- 2- Ehmed Mesûd; Di belgeyên Îngilîzan de Kurdistan 1918-1958 Weşanên Doz, Gulan 1992
- 3- Avyarov; Kurd û Şerên Rus -Îran û Osmanîyan, 1801-1900 Weşanên Sîpan, 1955
- 4- Aytar Osman; Ji Alayên Hemîdî Ta Cerdevanên Çundan, Weşanên Medya Güneşî, 1992
- 5- Beşikçi İsmail; Li Rohîlatê Enebolê Eşîrên Kurd Yên Koçer, Weşanên Yurt, çapa yekem, 1992
- 6- Beşikçi İsmail; Li Rohîlatê Guhtîn û Pirsgrêkên Sazî (Eşîra Elîkan a Koçer). Weşanên Yurt, çapa yekem, 1992
- 7- Bruinessen, Martin V.; Axa, Şêx û Dewlet. Weşanên Öz-ge
- 8- Celîlê Celîl; Di sedsala XIX. de li Şehînsahiya Osmanî Kurd. Weşanên Özge, Reşemî, 1992.
- 9- Dêrsimî Nûrî; Di Dîroka Kurdistanê de Dêrsîm. Weşanên Dîlan, çapa çarem, 1992.
- 10- Eickstedt Egon Von; Ji Serdemê Seratayî ta Îro Tirk, Kurd û Îranî. Weşanên Fîrat, Rezber, 1993
- 11- Gökalp Ziya; Li ser Eşîrên Kurdan Lêkolîneke Cîvakî. Weşanên Sosyal, çapa yekem, Avrêl, 1992.
- 12- Gölbaş İsmail; Cemiyeta Tealî ya Kurdistan. Weşanên Doz, çapa yekem 1991
- 13- Goyunç Nejat; Di sedsala XVI. de Sancaxa Mêrdînê. Weşanên Saziya Dîrok a Tirkîya, 1991
- 14- Kalman M.; Bi Belge û şahîdan Berxwedanên Dêrsîmê. Weşanên Nûjen 1995
- 15- Karabekir Kazım; Pirsgrêka Kurdan, Weşanên Emre, 1994
- 16- Kiliçbay Mehmet Ali; Terza Hilberîna Osmanîyan ya Vetûrî û Feodalîte. Weşanên Teori, çapa yekem, 1985
- 17- Kohler Wilhelm; Di Seyehetnameya Ewliya Çelebi de Bidlîs û Gelê Wê. Weşanên Alan, 1985
- 18- Kutlay Naci; İttihat Terakkî û Kurd. Weşanên Beybûn, çapa seyem, 1992
- 19- Miroğlu İsmet; sancaxa Kemah û Navçeya Erzîngan. Weşanên Saziya Dîrok a Tirkîya, 1990
- 20- Olson Robert; Hilatîna Neteweperweriya Kurd û Serhildana Şêx Seîd 1880-1925. Weşanên Zankoya Teksasê, 1991
- 21- Qasemlo Evdirahman; Kurdistanê Îranê. Weşanên Belge, Rezber, 1991
- 22- Polatyan Arşak; Ji Sedsala VII an heta ya X Ermenî û Kurd.
- 23- Surma Xanim; Bergerîna Nînowa. Weşanên Avesta, Avrêl, 1996
- 24- Şeref Xan; şerefname. Weşanên Hasat, 1990
- 25- Tuku Ömer; Li Kurdistanê Pîşesaziya Tirkan. Weşanên Doz, Sermawez, 1991
- 26- O'Ballence Edgar; Tekoşîna Rizgariya Kurdistanê Iraqê 1961-1970. Weşanên Yöntem, 1977
- 27- Hesretyan M.A.; Li Tirkîyê Pirsgrêka Kurdan (1918-1940), Berg-1. Weşanên İnstituya Kurdî, Reşemî, 1995
- 28- Xemgîn E.; Di Dema Osmanî û Safewîyan de Dîroka Kurdistanê, Bergê III em. Herawsgeber, Ağri Verlag, 1991.
- 29- Zekî M.Emîn; Dîroka Kurdistan. Weşanên Beybûn, 1992.
- 30- Di belgeyên Koma Miletan de Pirsgrêka Mosil-Kerkuk û Pervekirina Kurdistanê. Weşanên Med.
- 31- Di Çavkaniyên Serleşkeriya Giştî de Serhildanên Kurdan. Weşanên Kaynak, 1992
- 32- Zagonnameyên Osmanî; Salên 1589-1603

MEHMET CAN YÜCE

(Ji Tirkî: Hasan Kaya)

Konferansa ku bi mebesta nîqasha pîrsgirêkên dîroknivîsiya kurdan yên metodî hatiye lidarxistin pir bi wate ye û girîng e. Em vê weke pêşveçûnêke girîng dinirxînin û xwediyên van gavan ji can û dil pîroz dikin.

Em hemû beşdarên, bi hurmet slav dikin. Daxwaza me ew e ku ev konferans, di warê dîroknivîsiya kurdan de bibe xwedîye şûneke nemir û bi serkeftin bibore. Di derbarê

Xaleke girîngtir a bi qasî gengeşiyê bi xwe heye. Ew jî eve: Divê ku ev xebat bi awayekî zanistî, bi seviye, encam girtin û afrandêr were kirin û bi rêve birin. Em dixwazin balê bikşînin ku ev dabaşeke ewqasî girîng e ku divê nebe malzeme ji bo nîqasha şexsî. Hêviya me jî ronakbîr, dîrokan, dîroknivîsan ew e ku di derheqê dîroknivîsiya kurdan de xebatên hêja biafirînin.

Ez nivîseke xwe ya ku di

Hinek Notên Li Ser Metoda Dîroknivîsiya *K u r d a n*

dîroknivîsiya kurdan de hinek gengeşiyên nûjen çêdibin. Ev gengeşî di cihê xwe de ne. Divê ku ev gengeşî bêne xurtîkirin û bi pêşvebirin. Qene, ji bo ku dîroka kurdan a ku bi salan e di nava tariyê de bi qesta hatiye veşartin, derkeve holê û bi awayekî rast were nivîsandin, em yan gengeşiyên girîng û di cihê xwe de dibînin. Ji bilî van jî em difikirin ku ev gengeşî dê bandoreke erênî li ser pêvajoya netewîbûnê bihêlin.

derheqê dîroknivîsiya Kurdan de, ya ku di rojnameya Demokrasîyê û kovara Özgür Halkê de hatibû weşandî, li jêr didim.

I
Ji bo pêşxistina dîroknivîsiya Kurdan pîrsgirêka bingehîn (serekîn) azîna e. Em ji pîrsgirêka azîna van tiştên jêr, dixwazin vebêjin:

Bi dîtineke rast li gerdûnê nêrîn, ferasteke dîrokê ya rast û teoriyeke netewê ya rast û

zelal.

Helbet yên ku li ser azîna li hev nekin, ne mimkun e ku li ser hêmana dîroknivîsiyê jî li hev bikin. Dîroknivîsî beşek ji îdeolojiyê ye. Ji ber ve sedemê, Kurdên ku ji çîn û dîtînen îdeolojîk yên cihê pêk tên ne mimkun e li ser yek dîroknivîsiyê li hev bikin. Her çîn wê li gorî rewşa çînîtiya xwe, li gorî feraseta xwe, dîtîna xwe ya dîrokê bi pêş bixe. Bê şik têkoşîn ku di vî warî de were jiyîn bi sûd e. Ev nîqas û têkoşîn wê bibê sedema pêşveçûna dîroknivîsiyeke çaktir.

Em ji dîtîna dîroknivîsiyeke zelal û rast, dîtineke şoreşger, welatparêz û enternasyonalîst fam dikin. Bi gotineke cihê, dîtîna me ya dîrokê, pêkanîna sosyalîzma zanistî, li gorî mercên me yên rastî (reel) ye. Ev pêkanîna bi awayekî afrandêr e.

Piştî ku mebal kêşand ser van çend xalan, êdî jî bo ku gengeşî çaktir û adantir were kirin, em dixwazin dîtîna xwe ya di derbarê dîroknivîsiyê de û têgîştîna me ya ji teoriya netewê bi kurtî binîn zimên. Piştî re jî em dê biborin mijara binyada kurdan û bê em çawa li "derketina kurdan" dinêrin, pêwîstî bi kîjan metodê (azîna) heye.

II
Bi dîtîna me, "... dîroka derbasbûyî, em nîrê kevnare deynin cihêkî, têkoşîna di navbera çînan de ye..." (F. Engels, berhemên bijarte-3, rûpel: 159)

Dîrok, çêkirina dîrokê, têkoşîna çînî pêwîst dike. Têkoşîna çînî jî, zanîna civa-

kîyê, zanyariyê û serokatîyê bi xwe re tîne. Lewma gelê ku dîrokê diafirîne; bê şik gelêkî, xwedî zanîn, rêxistin û serokatîyê çak e.

Dîrok, rêyêke rast û erwaz naşopîne. Xeteke tekamûlê ya çarenûsvan naşopîne. Li gorî çarenûsê, form û şemayên ku ji berê de kifş in jî nameşe. Pêdiviyên civakî yên serekîn ên dewrê (qirnê) û şerê ji bo bidestxistina van pêdiviyên, pevçûnên berjewendî yên bê hejmar, mora (nîşan) xwe li çêbûna pêvajoya dîrokî dixê û bandorê lê dike.

Dîroka Kurdan a ku digihîje heta salên 1970yan, têkçûna netewî ya yek alî ye. Baş e, kê ev dîrok çêdikir? Kê dinivîsî?

Yên ku dîrokê çêdikin, serdarên pêvajoya dîrokî, bê şik ew dîrokê dinivîsin jî. Di navbera dîrokçêkirin, bîr û bawerîya dîrokê, û dîroknivîsiyê de têkiliyên rast û rê hene. Yê ku dîroka têkçûn û qirkirina me ya netewî çêkirine, dîroknivîsî jî di bin destên xwe de hiştin. Em ji bîr û bawerîya dîrokê bê par û merrûm kirin. Ango em bê hiş kirin. Bi ser de jî feraseta xwe ya dîrokê, feraseta nîjadperest, kelkotî kirine serê me. Xwestin, me ji me dûr bixin, me ji rastiya me dûr bixin. Di vê biyanibûna netewî de, pişavtin bû çêkeke xwirt (zexm).

Çin û dezgeha ku di dîrokê de rola xwe bi kar tîne, bê şik wê di nivîskariya dîrokê de jî gorî dîtina xwe ya îdeolojîk bitevgerê. Ev zagoneke hêzê û serdestiyê ye.

Nivîskariya dîrokê katego-

riyêke îdeolojîk e. Demxeyêke (moreke) netewî û çînî hildigire. Ji ber vê yekê, dîroknivîsiyêke bê alî, raserî çinan û dijî îdeolojiyan tune ye û nikare bibe jî. Di derbarê vê mijarê de dîtînen "Alî Firat" em dikarin bi vî awayî berbiçav bikin: "Bîr û bawerîya dîrokê, ravêja îroyîn û pêşerojê ye."

Heta salên 1970'yan Kurd, nesneya dîrokê bûn. Piştî salên 1970 yan xwestin ku dîroka xwe, bi xwe çêbikin; gihastine vê vîne û gavê û hêdî hêdî bûne kirdeyê dîrokê. Kurd gihastin qonaxa dîrok çêkirinê. Gengeşiyên ku îro di derheqê dîroknivîsiyê de tene

dike, li gorî çî pîvanê biryar têt dayin? Em di vê mijarê de bi gorî kîjan pîvanê li gorî biryar didin? Em di vê mijarê de bi gorî kîjan pîvanê bitevgerin? Bi kîjan pêwendîyan ve girêdayî bimînin? Gengeşî li ser van pirsan dom dike. Hinek hemû şarezatîyên ku li Mezopotamyayê jiyîne wekî "bav û kalên" kurdan dipejirînin. Li gorî vê dîtîne, bîr û bawerîyêke dîroka kurdan pêş ve dibin. Kesin jî bî dîtîneke cihê nêzîkdayîne didin. Baş e, dema gelên ku li ser vê xakê jiyane bi û kurdan re dan û stendin kirine, têkilî danîne; yê ku van têkilî û danûstên-

Di derbarê dîroknivîsiya kurdan de bînek gengeşiyên (nîqasên) nûjen çêdibin. Ev gengeşî di cihê xwe de ne. Dîve ku ev gengeşî bêne kûrtîrkirin û bi pêşvebirin. Qene, ji bo ku dîroka kurdan ya ku bi salan e di nava tariyê de bi qesta hatiye veşartin, derkeve holê û bi awayekî rast were nivîsandin, em van gengeşiyên girîng û di cihê xwe de dibînin. Ji bilî van jî em difikirin ku ev gengeşî dê bandoreke erênî li ser pêvajoya netewîbûnê bibêlin.

kirin bi wê dîrokçêkirina ku li jor me qala wê dikir ve girêdayî ye. Têkiliyêke rast û rê di navbera van mijaran de heye. Yê ku vê nîqasê dîkin, xwediyê îdeolojiyê cihê bin jî, dive mirov çavên xwe li ber vê rastiya ku hatiye kirin negre (miç neke).

III

Kurd ji kîjan nîjadî hatine, ji kîjan medeniyetê hatine? Mirov dîroka kurdan ji ku deverê bide destpêkirin? Dema mirov pêşiyên kurdan tesbît

dinan dinirxînin li gorî çî pîvanê, bi bîr û bawerîyêke çawa ditevgerin."

Berî "delîlên zanistî" bêne rêzkirin (ristin), ji bo me azîn, dîtînen û rewşa îdeolojîk girîng e. Kî, çî ji teza xwe ya zanistî re bike qalik (qilif), bila bike di encamê de mecbûre ku kirû û danêran li gorî bîr û bawerîyêke diyar şîrove bike û ji nû ve rave bike. Heke were gotin ku "em dixwazin dîtîneke di ser îdeolojiyê re biafirînin" ev ji xwe xapandinê pê de ne tu tişt e. Di çareserkiri-

na pirsâ “eslê kurdan” de, pêwîst e kîjan pîvan û pêwendî weke bîngêh bêne girtin? Bersiva vê pîrsê, di nêzîkdayîna teoriya netewê de veşartî ye. Weke mînak, dîtina ku derketina qewmî weke behekî cihêrengiya netewî dide nîşan, tiştêkî xwezayî ye ku di

Pêdiviya kurdan bi îdeolojiya “Türk Tarih Tezi” û “Güneş Dil Teorisi” ya ku demekê kemalîstan afirandiya ya şoven-nîjadperest tune ye. Berevajiyê vê, kurd nêrîn û dîtînên wiha çewt, li gorî pêvajoya xwe ya dîrokî weke kirîyek nakokî dipejirînin. Vê yekê, ji netewîbûna xwe ya rojane re weke astengiyekê dibînin. Kemalîst, mecbûr bûn ku îdeolojiyên bi vî rengî biafirînin; an na dê çawa kurd înkâr û îmba bikirana; dê çawa kurd di nav netewîbûna Tirkan de bibelanda, îspat û delîlên bi çî awayî bidîta. Li gorî wan gelên Mezopotamya û Enedolê tev Tûranî bûn. Heta hemû gel, ji tûraniyan derketibûn (zêde bûbûn). Ev nêzîkdayîna şovenîst, ji bo înkarkirin û îmba Kurdan ya netewî bû.

navbera Kurdan û bav û kalên wan de li pêwendiyekê bigere. Ji bo ku vê yekê îspat bike, wê dest bi lêkolînên zanistî bike! Lê, dîtina ku di navbera kurdan û bav û kalên wan de ne li pêwendiyên qewmî, li pêwendiyên din digere wê pîrsgireka binyadî bi awayekî din dayne holê û şîrove bike.

Di navbera Sumeriyên ku berî hezar salan li vê xakê jiyîne, gelek şarezayî afirandine û ji bo mirovahiyê pir ked dane û kurdan de pêwendiyên çawa, têkiliyên bi çî rengî dikare bêne sazîkirin. Hinek nivîskarên Kurd, sumeriyên weke bavû kalên kurdan dipejirînin. Di gihîştina vê encamê de, benê qewmî, pîvana bîngêhî tê girtin. Bêje hema gelekî ku berî niha bi deh hezar sal jiyaye û gelekî ku îro gav ber bi pêvajoya netewîbûnê diavêje çawa ji yek çîqlê darê tî. Ev tiştêkî dûrî aqilan e. Dîtineke ji bo fikara îdeolojîyê ye.

Di navbera gelên ku li ser vê xakê jiyane û kurdan de pêwendiyek heye. Ev rast e. Lê, ma ev pêwendiyekê qewmî ye? Dîsa, li gorî qenaetêkê giştî, Medan B.Z (Berî zayîhinê) 1000 salî ji bakûrê ewrupa koçberî navbera Gola Wanê û Urmiye yê bûne. Medan li vê herêmê sêsed salî şerê wargirtinê û bi gelîti li ser piyamayîne kirine. Em dipirsîn, medên ku sêsed salî têkoşîna gelbûnê dane û medên ku hêj nû ji ewrupa hatine, ji hêla xisûsiyetên xwe ve, ji hêla naveroka qewmî ve weke hev in?

Em dixwazin vê yekê bibêjin: Teoriyên netewîbûnê û gelbûnê yên ku piştî xwe

dane teoriya “binyada qewmî” çewt in, bê bîngêh in. Me nagihîjînin bîr û baweriya rast, şoresger, welatparêz û înternasyonalîst. Helbet, tarîfa hemû ol, qewm û gelên ku li Mezopotamya jiyane û dijîn kurd in nabe karê me. Ev nîjadperestiyekê bê bîngêh e. Ji xwe xapandinê pê de bi kêrî tu tiştî nayê.

Berî ku em biborin, em bêjin; xwe xapandin li nik kurdan bûye “xisûsiyetek netewî”. Bi ser de jî “mekanîzmayekê xweperestîne” ye.

Em didomînin, baş e ya rast çî ye? Di vê mijarê de teoriya Stalîn ya netewî ya herî zexm, dikare karê me hêsan bike. Her çend em teoriya Stalîn ya netewî kêr û qels bibînin jî, dema ku netewê tarîf dike, teza wî ya ku dibêje; “civaka bi îstîqrar ya ku di pêvajoya dîrokê de çêbûye” li gorî me rast e. Dema ku dîtina dîrokê ya kurdan bête çêkirin, mutleq dive ku em vê teoriyê bidin ber çavê xwe. Netew di himbêza berbanga kapîtalîzmê de derketin. Lê belê, beriya wê jî heye. Dîroka berî netewê, pêvajowoya dîrokê ya bi îstîqrar neyê dîtî; têgihîştin û tarîfîkirina netewan ne mimkûne.

Di paşîla dîrokê de, di navbera gelan de “qolonyalîzmek xwezayî” ango “pişavtînek xwezayî” hatiye jiyîn. Di pêvajoya ku qewm, êl û gelên ku bi sedem û teşeyên cihêreng têkilî bi hev re danîne de, di bin bandora hev û din de mane. Her çiqas di vê têkiliyê de faktora “zorê” hebe jî ev danûstendînek xwezayî ye; vê pêvajoya ku bi salan domkirîye, bûye benderbûna

gelan. Yên zexm bêtir bandor kirine û hindiktir di bin bandorê de mane. Di encamê de her çiqas yên zexm bûne xwedî rengên dewlemend jî, sentezek nûjen derketiye holê.

Çi bi wan qewman, êl û gelên ku nayên hejmartin yên ku negihîştîne heyama îro hat? Helbet birek (beşek) ji wan hate qirkirin. Lê yên din? Ev "yên din" di pêvajoya dîrokê de ji ber sedemên cihêreng bi gelên din re "pişavtineke xwezayî" jiyîn. Reng û xisûsiyetên wan bi nasnamê, û rengên cihê re heliyan. Ji xwe ev pêvajoya xwezayî ji bo Mezopotamya hîn bêtir derbas dibe. Mezopotamya ya ku dergûşa şarezayîyê ya ku ji êl, qewm û gelên bê hejmar re mazûvanî kiriye; dikare ji kê re bibe mal, ji kîjan qewmî re bibe gemardan. Ji heyama kevnare heta îro pir hindik jiyana xwe domandine. Li ser xaka me, Ermenî, Asurî, Kurd û hwd... Mirov dikare bibêje ku di rabirdûya van de tu pirsgirêkên xwezayî, têkilhevbûna gelan ya xwezayî û helandin çêbûye. Kî dikare vê yekê îspat bike û çawa?

Berî nîrê kapîtalîzmê di rastiya qewman de, pêwendiyên qewmî, heta dereca yekê bibe faktor jî, em dikarin bibêjin ku ev ne girîng in. Li herêmên ku hêj hindiktir dan û stendin bi hev re dikirin, dibê ku pêwendiyên qewmî bûne faktorên cihêtiyê. Belê li Mezopotamya û Enedolê li ser xaka kevnare ya ku ji şarezayî û gelên bê hejmar re mozûvanî kiriye, gel di nav hev de, li nik hev û bi têkiliyên bê hejmar mecbûr mane

bi hev re bijîn, hinekî bi xwezayî û hinekî jî bi zorê pişavtin pêk hatiye. Li ser vê xaka kevnare, mirov, gelbûnê û îro jî netewîbûnê li gora binyada qewmî şîrove bike, ji şîrovekirina dîrokê ya qewmî û nijadperestî pê de ne tu tişt e. Tu hêjayiya van nirxandin û şîrovekirinên zanistî tune ye. Lê dive em bibêjin ku ev bîr û bawerî, ev dîtin ji gelên herêmê re xetereke potansiyel e.

Pêdiviya kurdan bi îdeolojiya "Türk Tarih Tezi" û "Güneş Dil Teorisi" ya ku demekê kemalîstan afirandiya ya şo-

ven-nîjadperest tune ye. Berevajiyê vê, kurd nêrîn û dîtinên wiha çewt, li gorî pêvajoya xwe ya dîrokî weke kirûyek nakokî dipejirînin. Vê yekê, ji netewîbûna xwe ya rojane re weke astengiyekê dibînin. Kemalîst, mecbûr bûn ku îdeolojiyên bi vî rengî biafirînin; an na dê çawa kurd înkâr û îmha bikirana; dê çawa kurd di nav netewîbûna Tirkan de bihelanda, îspat û delîlên bi çî awayî bidîta. Li gorî wan gelên Mezopotamya û Enedolê tev Tûranî bûn. Heta hemû gel, ji tûraniyan derketibûn (zêde bûbûn). Ev nêzîkdayina şovenîst, ji bo înkarkirin û îmha Kurdan ya netewîbû.

Lê ji kurdan re çî pêdevî bi van teoriyên kotekî û çewtî heye? Heke gelbûna Kurdan dê bi, pejirandina wan ya li ser vê xakê bi cih bûn û Medan were destpêkirin, ev pêvajoyeke ku sêdedsal dom kiriye ya ku li hemberê Asûriyan bi hevalbendî, dostanî û yekîti bi pêşve çûye ye. Ango gelbûna Kurdan, ne bi bindest xistina (dagirkerina) gelên din, ne bi ji holê rakirina gelên din pêk hatiye. Gelbûna kurdan, bi yekbûna gelên din re pêk hatiye. Îro jî netewîbûna wan ne bi awayekî ku dijminatîya gelên din bikin; bi bîr û baweriya biratiya gelan, bi hevalbendîya ku li hemberê zaliman bitêkoşin tê holê. Tu wateya wê tu ne ku, mirov kurdên ku di gelbûn û netewîbûna wan de haveynê înternasyonelîsteyeke bê serûbin heye, têxe çarçoveyeke teng, çavkaniyên wan yên dîrokî û çandî feqîr (qels, hêjar) bike.

Helbet di navbera Kurdan

*Yên ku dîrokê çêdikin,
serdarên pêvajoya dîrokî,
bê şik ew dîrokê dinivîsin
jî. Di navbera dîrokêkirin,
bîr û baweriya dîrokê, û
dîroknivîsiyê de têkiliyên
rast û rê hene. Yên ku
dîroka têkçûn û qirkirina
me ya netewî çêkirine,
dîroknivîsî jî di bin destên
xwe de biştin. Em ji bîr û
baweriya dîrokê bê par û
mebrûm kirin. Ango em bê
biş kirin. Bi ser de jî
feraseta xwe ya dîrokê,
feraseta nijadperest,
kelkoti kirine serê me.
Xwestin, me ji me dîr
bixin, me ji rastiya me dîr
bixin. Di vê biyanîbûna
netewî de, pişavtin bû
çekeke xwîrt (zexm).*

û gelên ku li ser vê xakê jiyîne yên herî qedim de pêwendiyek heye, lê belê ev pêwendiyek xwînî, qewmî, nîjadî nîne. Kurd xwediyê mîrata hemû şarezayîyên ku li ser vê xakê jiyane. Kurdan li ser van gelan bandor kirine, hatine bandor kirin. Bi gelean re pêvajoya pişavtinek xwezayî jiyîne. Sedan sal in ku Kurd li ser vê xakê dijîn; ev kirûyeke dîrokî ya bê nîqaş e. Heman dem, Kurd di pêvajoya dîrokî ya hezar salan de hatine holê û heta îro hatine.

Dews bêhn, reng û bando-ra kîjan komika gel ya ku li ser vê xakê jiyaye, li ser saz-bûne gelî ya kurd tune ye? Bi ser de jî, têkilhevîneke wiha li holê ye ku, mirov ji hev dernaxe, ka kîjan xêzik ya kê ye. Dê çawa ji hev were veqetandin?

Belê, di navbera gelên ku li ser vê xakê jiyane û Sumerîyan, Kasîtan, Hurîyan, Gotîyan, Kardûkan, Medan û yên din de têkiliyek, pêwendiyek heye. Lê ev pêwendiyek çawa, bi çi awayî ye? Ne rast e ku mirov bi yek carê bibêje ev gelên ku li jor hatin hejmartin hemû Kurd in. Her çend mirov zorê bide jî tu hêjayî û rûmeta vê nêzikdayîne tune û ev ne nêzikdayîneke zanistî ye jî. Baş e, pêwendî û têkiliyek çawa heye? Her weke ku li jor me got, ev têkiliyek dîrokî û çandî ye; heman wext têkiliyek erdnigarî ye. Têkiliya pişkdariya heman xakê ye. Bi vê wateyê, Kurd xwediyê mîrata dîrokîya Sumer, Kasit, Hûrî, Gofî, Kardûk, Med û gelek gelên din in!

Pewendiya dîrokî û çandî li gorî teoriya ku netewê "ci-

vaka bi îstikrar a ku di pêvajoya dîrokî de hatiye holê" bi lêv dike musaît e. Li gorî dîtina me pêwîst e ku bi vê şeweyê, nêzikdayin çêbibe derbarê pîrsgirêka binyada Kurdan, gelîbûn û netewîbûna Kurdan de. Li gorî teza pêwendiya dîrokî û çandî Kurd, ne bê (kok) binyad in; ne li ber hêtê (dîwar) mizgeftê hatine dîtin û ne jî ji aliyê leylegan ve hatine anîn.

V

Bîr û bawariya me ya welatparêz û şoreşger û înternasyonalîst, me dibe kaniya, kûrahiya gelên Mezopotamyayê. Heke miçiqandin û hişkkirina vê rayê ne sedema xizankirinê be, çi ye? Bîr û bawariya me ya welatparêz ya ku rengên gelên Mezopotamyaya qedîm li rengên xwe zêde dike, dîroka wan weke dîroka xwe dipejirîne, hêjayiyên wan weke yên xwe dibîne, ji hemû bîr û baweriyên netewî yên teng dûr e. Ev dîtina welatparêz, xwedî naverokeke dewlemend û dorfireh e. Tu wateya ku em xwe stewr û beyar ango teng bikin tune ye.

Di gel hemû tadeyî, qirkirin mişextkirinê dîsa jî ev gel slogana "bijî biratiya gelan" qîriya be, sedema bingehîn têgihandina hebûna serokatîyekê ku dîrokê, înternasyonalîzîmê û welatparêziyê rast û di cihê xwe de bi kar tîne ye. Ev xeta serokatîyê, ji bo yekîtiyekê înternasyonalîst ya gelên rojhilata navîn fersendeke hêja ye. Dive ev fersend neyê berdan. Ev fersend, ji rewşa Kurdan ya sîyasî tê.

Kurd ji xweliya xwe

dizên. Rêberiyê ji têkoşîna Mezopotamyaya dîrokî ku bi awayekî hemdemî were afirandin re dikin. Di vê mijarê (babetê) de, hêzeke pîrxurt ji dîroka xwe ya hezar salan digirin. Bila neyê ji bîr kirin, ev hêz ji ber xwe ve dernakeve holê, beriya her tiştî, ji rastxwendina dîrokê tê.

Weke encam em dikarin bibêjin: Beriya her tiştê, dive ku nîqaşa bîr û baweriyekê dîrokê ya rast, azîneke (metodeke) dîroknivîsiyê ya rast were kirin (çêbibe). Di vê mijarê de zelalbûn û safîbûn çêbibe. Dîsa em dixwazin balê bikşînin ku, di navbera dîrokçêkirin û dîroknivîsiyê de pêwendiyek xurt heye. Dîroknivîsî û dîrokçêkirina Kurdan ya azad, coşê û heyecanê dide mirov. Çiqas xweş e ku mirov vê şanazî û heyecanê di dilê xwe de his bike!..

*Bîr û bawariya me
ya welatparêz û
şoreşger û
înternasyonalîst, me
dibe kaniya, kûrahiya
gelên Mezopotamyayê.
Heke miçiqandin û
hişkkirina vê rayê ne
sedema xizankirinê be,
çi ye? Bîr û bawariya
me ya welatparêz ya
ku rengên gelên
Mezopotamyaya
qedîm li rengên xwe
zêde dike.*

“Zulûm 38 î ra dima kî kê m nêbî”

MUNZUR ÇEM

*Ayê de cîranê ma
Mamî veng fîst ra
xo va, “Hêga
mekuyê, korek
xirave mekerê.” Na
çekuyî eskeran ra
vatî. Êke hen vat,
dot ra eskerê kî
vat ke, “Lazê
kutikî, derdê canê
xo nê cêno, kewto
derdê hêgay.” Na
qesî ra dima,
eskerî bayê mi pê
guret û nêvînet, da
piro. Eke da bayê
mi ro, ma
zirçayme, vaz da
kewtîme zerre. Di
kutikê ma bî,
Subayê Tirkî na
pira, hen verê
linganê ma de yê
kutikî kîstî.*

Mûnzûr Çemî, 1937-38î ser o, Î. T.ê Dêsmizî de qesêy kerd. Ma na röportaj wendoxonê xo rê amade keme. Çi turî ke wendoxî kî vênênê, röportaj de temamê tayê naman nê, herfê ke pê dest kenê ci, eve îne nusîyê. Na, wastena Î. T. ve xo ya.

● **M. Çem:** Namê to çiko, namê xo vana?

Namê mi Î... o. Î. T. vanê mi ra.

● **M. Çem:** Sima kamecî dewe ra yê?

Îvis: Ma Pezgewran îme. Dewê aşîra ma dormê Pulurî (Vacuxe) der ê. Tirkan nika name Pulurî vurno, kerdo “Ovacik.” Dewa ke kalikê mi te de bîyo, Kişle wo. Ci ra Topizlî kî vajîno. Hokmatê Vacuxe verê coy Qişle de beno. Uza ra vurîno ra sono Zeranîge. Zeranîge ra kî sono Pulur.

● **M. Çem:** Namê piyê to?

Îvis: S. Axa. Esas eslê ma Meletîya ra yêno. Sêyid Şixhesen Meletya ra yêno Dêrik. Dêrik wertê Vacixe û Pilemurîye de dewê ra. Namê xo yo bîn kî Bodig o. Waxtê ra têpîya uza ra tayê bar kenê, yê nê Mircan; dodima benê vilay sonê, nazahaza ca cênê. Kalikê kalikê mi yêno Qişle, uza de nano ro. Hama pêyê conî uza ra kî sono Merxo, Merxo de maneno.

● **M. Çem:** Serra 37-38 î çî turî êna ra to vîrî?

Î. T.: Dedê mi B. Î. Ağa bî, o sire de dewlete dedê mi zaf rêy berd-ard, ci ra persî pers kêrdî. Eke hen kerd, dedê min ê qizî, va “Bê gos ro mine ma vaz dîme birremîme. Nêtê dewlete rind nêaseno. Nê ma qir kenê.” Hama êy qewil nêkerd, va “Çayê biremîme? Ma se kerdo ke biremîme? Ma ke nika vaz da, zav-zêçê ma qir kenê.”

● **M. Çem:** O ra têpîya?

Rindek êno ra mi vîrî, endî pênîya amnanê 38î ya, rozê ma nîayada ke esker nawo qerevelix dot ra vêjîya. Hetê Qozanû ra, yanê hetê Boxazî Alî ra yêno. Ga û malê Qozanan o ke kewto ra dest, çî-mîyê dîne wo ke talan kerdo, o kî têy ro. Hen sano xo ver anê, raye ro vîyarrnenê ra benê. Toz-duman o, alamet û qîyamete zaf a. O wer-te de tayê esker kî birrya ra, dot ra kewt dewa ma. Dewa ma raye ser o wa, xêlê girs a. E ke kewt dewe, cîranê de ma bî, ci ra Mamê Kewî vatêne, vengê xo kî berz bî, êy veng da, vat “La lawo Zêyno, Zêyno o çiko, çiva wo, çî vengo yêno?” Zêynî dot ra veng fîst ra xo vat, “Metersê Mamo metersê, eskerî ma danîme arê.” Yanê eve na vate-ne ano o mane ke, “Nêtê eskerî rind nîyo, mevindê, vaz dê.” Wastena êy a bîye ke ma biremîme. Çi esto ke, nayonê hetê

ma, yanê pîyê mi, mordemanê ma fam nêkerd ke qesê êy êno çî mane. Tenê vêrd ra, ma nîyada ke kutikî şî ra ci. Se ke kutikî şî ra ci, ma esker dî. Ma nîyada ke esker nawo dot ra xo ro bananê ma gureto, yêno. Hem kî zaf o.

Ayê de cîranê ma Mamî veng fist ra xo va, "Hêga mekuyê, korek xirave mekerê." Na çekuyî eskeran ra vatî. Êke hen vat, dot ra eskerê kî vat ke, "Lazê kutikî, derdê canê xo nê cêno, kewto derdê hêgay." Na qesî ra dima, eskerî bayê mi pê guret û nêvînet, da piro. Eke da bayê mi ro, ma zirçayme, vaz da kewtîme zerre. Di kutikê ma bî, Subayê Tirkî na pira, hen verê linganê ma de yê kutikî kîstî.

Cîranê de ma wo bîn bî, esas namê xo Usê bî, ma ci rê Boz vatêne. O, hetê Erzanganî ra amevî. Waxto ke eskeran bayê

*Xevere hîrê-çar rojî
ra dime amê ke îyê
berdê, Derê Semkû de
qir kerdê. Tavî kes
nêtoreno çîyê pers
kero kî. Ma kam
cesaret keno,
mordemo ke eskerî
berdo, kuno ra êy
dime, êy pers keno?
Îyê ke merdê merdê,
îyê ke dirvetin ê,
vîndbîyayê, ê kî bona
nêosenê.*

mi guret, o lewê ma ra şî kewt gorra malî, wertê biz û mîyan de dard we. Hama o werte de rêyê ust ra, bayê mi de nîyada ke hala eskerî piro se kenê, eve çî şêkîl danê piro. Se ke ust ra xo ser, eskerê dî, hama nêvînet şî guret. Hem guret, hem kî veng da vake, "Qumendarê mi, juyo de bîn nawo îta ro." Êy dot ra vat, "Bîyarê." Na qesî ra dime eskerî Boz fist ra xo ver berd. Ma nîyada ke qorû de gonî sona. Pêy ra sungî sano qî-neste, tede gonî rijîna.

Aye de heto zu ra kî tayê çî-mîyê ma eskerû da arê berd. Yamçîyê bî, Îran ra amevî, qumasêde henê bî ke qe pers me ke. Zê pardesoy guretêne pira, ya kî estêne hermonê xo ser.

Na werte de eskerî ma kî tede pîya dayme arê, cun de ardîme têlewe. O ra dima kî cuwamerdî birrnay ra, day arê berdî.

O sire de eskerê ame, hem berba, hem kî daya mi ra vat ke, "Metersê, îyê ke nifisê xo estê pêyser çarnenê ra, îyê ke nifisê xo çînê kî, benê kîsenê."

● **M. Çem: Sarê dewe eve o tore benê kotî?**

İvis: İne benê Qisle, uza kenê banê, a sewe uza de manenê.

Cîranêde ma bî, ci ra Sêy Riza vajîyêne, mordemêde baqil bî. Tavî Sêy Rizawo pîlê Ava-sone ke 37 de eştîbî dare, o nîyo, mordemêde bîn o. Esker çî turî ke vêjîyavî, êy vazdavî xo dere de dardîvî we. Se ke esker

çêver ranêbeno. Tavî Sêy Riza ke biwazo, çêver sikneno hama maya mi ra nê toreno. Maya mi ci rê vat ke, "Nîyade çêverê ma siknenê S. axa ke ame ci rê van." S. axa wo ke vana kî pîyê min o.

Sê Rizay kilit wast hama maya mi ci nêda. Şî xo kuya çêver ra, ard-berd, bese nê kerd rakero.

Henî o xuros-purosê ma de bî sodir. Ma a sewe qe ranêkewtîme. Ma rê hewn çîne bî.

A emin de, Aliyê Mizurî vatêne mordemê bî, Vîyalike ra bî, o ame Mezela Çaxilî, uza ra

● **M. Çem: Kamecî dewe ra bî o?**

İvis: Burnaxe ra.

Lazê Hesênê Muxtarî raye ra vano ke, "Eskero zêde lewê ma de nîyo, zafê xo tenê dûrî kewtê. Ez kardî erzen ra ci, si-cîm birnen, sima biremê. Na eskerê ke nêjdîyê ma der ê, senik ê, îne ra xo xelesnayêne zore nîya. E ke ma ra nê kî, ju-di tenê ma ginenê ro ci, îyê bîni xeleşînê." Tavî destê xo zuvinî ra girêdayê.

Rastî kî bese kerdê ke xo bixelesnê. Çi ke bir hen six o ke, mor werte ra besenêkeno, ravêro. Ret rêyînê ra.

Dewa ma ra pîrê yê Lazê Hesênê Muxtarî Sêy Bira çî turî ke o qesê dêy hen hesneno, dust de vêjîno, vano, "Pîrê mino destonê to sero wo, çîyo henên meke. Ma rê tawa nêkenê."

Eke hen vano, o kî dot ra vano ke, "Pekî, ti zana pîrê mi."

Raye ser o Bonê Cemê Çîrkû vajîno, banê esto, înu ve o tore benê uza. Di eskerû kî kenê ver. Ju serê bonî de, ju kî verê çêverî de beno.

Lazê Hesênê Muxtarî a sewe uza vano ke, "Çêverê na bonî rehet şikîno. Ez çêver siknen, ma di tenî vazdame ra eskerû ser, eskerû pê cême, ayê bîni biremê. Eskero bîn hata dot ra bêro ke, ma rememe xo keme vîndî."

O pîrê xo tîpîya yêno lewe vano, "Hezretî Elî destonê to ser o wo, ti nêbo çîyêde henê bi kerê. Ni ka ke sor ame, ma verdanê ra, esker tawa ve ma nêkeno."

Aye bîni kî terefê layîkî nê cênê. Mecbur maneno vindeno. Hama tavat kî ci nêkuno. Zerrê

Na pêyê conî ma misayme ke, o layeko ke vaz davî bînê gonî de xeleşîyavî, birayê dêy bîyo, yanê birayê Şix î. O, Şixî ra pîl bî û wendîv. Cawo ke kîst kî serê tumêde kemerin bî. Uza kerd dirvetin, wesa wes kas kerd ard cêr. Têpîya ma na o ra tîpîya misayme ke, subay amê ser, qeleme cêv de dîya, ci ra pers kêrdê vato, "Wendîsê to esto, ti na kawûn ra se kena?"

şî kî pêyser ame. Ame çardaxa ma, lazê xo Sêydalî endî pîl bî, xort hesavîyêne. Sêy Rizay êy ra vat, "Ez domonû cên, remenson." E ke hen vat, daya mi cêrê vero vat, "Wertê ma de ju cuwamêrd tî ya. Ti kî ke şêrê, ma hermetî tîyna maneme. Esker yêno ma qir kenno. Ti ke îta bê qe ke nê pîya vaz dame. Ti rawû rind zonena. Meso."

Êy qewil nê kerd. Lazê xo rê vat, "Zerre kuyê, maya xo îne bize bê şîme, endî son o."

Çi esto ke lazê xo çî turî ke kewt zerrê çardaxe, çêver sero dîya ca, kilit bî. Na ra se kenê

veng da, vat, "Lawo Merxizêne, nifisê kamî estê, arê dê bîyarê." Aliyê Mizurî Erzingan de wendîv, mektevê Ruştîya qedonavî. Uzay ra gore kî Elîf-bayê Erevkî ra wendene rindek zonêno.

Naye ser o, nifisê ke estê, kêrdî topî bêrdî day ci. Zêde nêmend, sarê dewe ra îyê ke wayîrê nifise yê, verday ra, vêjîyay amay.

Ê mordemê ke nifisa xo çîne bîye, Qisle ra day arê guretî berdî Derê Semkû. Raye ra Lazê Hesê Muxtarî vatêne mordemê bî, zaf cesur bî.

bonî ro yêno-sono. Eke hen fetelîno çimê xo gineno ra Zengenî, na ra kî vano, “Eve zengen ez dês de lone ken ra, tek tek ci ra tever bê, wertê birrî kuyêne. Esker qe ferq nê keno. Zu serê bonî ro wo, zu kî verê çêverî der o. Dêsê yanî ra xeve-ra xo çîna.”

Na ra dês lone kerdene rasti kî zore nîya. Çi ke dêsê yê bonî kolîyû ra yê, yanî darî êştê pêser, hen viraştê.

Pîrê xo ancîya sono zenge dest ra cêno. Eke henî keno, Lazê Hesenê Muxtarî vano, “Temam endî ma qir kenê, ti bîya sebebê ma. Xizir canê to bicêro.”

Uza darê da moze esta, zaf girs a. Sor ra beno, tîj ke erzena, eskerî tédîne benê aye ra girêdanê. Rêyê surrê eve sici-mû pi ra girêdanê, o ra têpiya qorêde bîn anê înan ver, eve o qêyde tédîne a dare ra girêdanê.

Se ke tifongonê makneliyû anê saz kenê, o Lazê Hesenê Muxtarî, oncîya vano, “Lawo ezû kardî erzen sicîmû, kulî birnen, sima birremêne. Tayêde ma ginênê ci, tayêde ma rêyenê ra.” Ayê bîni, “Temam, berze ci” vanê. Nêvîndeno kardî erzeno sicîm û vaz dano. Herkeşî ra ravêr, vaz dano hama herkeşî ra avê kî o gineno ci. Êy ra dime na ra kî birayê xo gineno ci. O werte de tayê vaz danê, xeleşînê hama tayê nêşkînê. Vajîme ke dewa ma ra Muzirê Mamê Kekoy, Şîxê Sêydê Gulû, Rizê Hesê Mamê Kekoy rêay ra amay. O pîro ke ma vanîme, piyê Axa Dedî Sêy Bira ve Usêno ka mi ci ra Boz vatêne, yê hurdî kî rêyavî ra. Usê bîvî dirvetin.

Xevere hîrê-çar rojî ra dime

amê ke îyê berdê, Derê Semkû de qir kerdê. Tavî kes nêtoreno çiyê pers kero kî. Ma kam cesaret keno, mordemo ke eskerî berdo, kuno ra êy dime, êy pers keno? Îyê ke merdê merdê, îyê ke dirvetin ê, vîndbîyayê, ê kî hona nêosenê. Vajîme ke Muzirê Mamê Kekoy, Şîxê Sêydê Gulû ve Rizay ra panc-ses rojî ra têpiya vêjîyay amay. Herzu zu hetê ra amay, piya nê bî. Ze ke mi vat, tayê dirvetin kî rawan ra merdî.

Maya Sêy Biray leqema xo Çope biye, cênîkêda zaf ci ra amayîye biye; a şîye, ero lazê xo piyê, mêmît dî ard dewe de dard we. Tayê mêmîtî maknalî ra nêjdî ginavî ro ci, têsîrê germîye ra vêsavî. Mesela birayê Muzirê Gewrê Mamê Kekoy hen vêsavî. Mêmît ardîv verê goze de navî ro sutêne, ma şîme ser, dî, zaf vêsavî.

Eke o 60 mordemê ma hen Derê Semkû de qir kerd, ma kî endî vaz da, terkitîme şîme Vîyalike; uza ra kî tayê remayme şîme Koyê Ecîpixarî.

Seva werdene ma têyna nan kerdo çuwalon xo de gureto hama simitene rê tawa çîno. Na ra ma domonî nan wenîme, beme têsanî, berbeme. Ma ke hen keme, na ra kî ma benê kenê mixara, ver de vîndenê. Hen kenê ke vengê ma meşêro, gosê kêşî de. Sewe ke bena nême, yênimê hênî de awke wenîme, têpiya gineme ci sonîme ko.

Rozê Bayê mi pusila ra nîya da vat, “Esker ame.” Rêyna ke Ecîpixarizû ferq kerdo ke tayê mordemî hayê uzawonê, şîyê îxbar kerdo, vato “Qocizû nayê amê îta.” Dormê Alî Boxazî de aşîra Qozanû esta, hen zono ke ma îne ray me. Rew ra wertê î-

ne û Qozû de lez beno, dismenayênî kuna werte, coka îxbar kenê.

Na îxbarî ser o, esker ame binenîya ma de deşte de pusu guret. Bayê mi ma dayme arê kerdîme mixara, vat, “Qe kes qafa xo mevezo.” Ma kêrdîme mixara, hama mixara qiskek a, taway rê nêbena. Verê mixara de kemerî ardî têleve, nay ro pêser, pusila sanê çimanê xo ver, esker sêr kerd.

Tenê ke sêr kerd vat, “Ya nê ve xo yêne ma qir kenê, ya kî pêyê ma de ko ra esker esto, xeve danê înu, ê yêne.” Eve o to re, di-hîrê saatî ero ci pît. Pêy dona vat, “Juyo astorî ser o wo, juyo sîvil kî hawo Ecîpixar ra ame lewe, têt qeşî keno.” Tabî mordemo ke astorî ser o wo, subay o.

Rêyna ke subay aye de uza ê Ecîpixarizî ra pers kerdo vato,

***Xevere hîrê-çar rojî
ra dime amê ke îyê
berdê, Derê Semkû de
qir kerdê. Tavî kes
nêtoreno çiyê pers kero
kî. Ma kam cesaret
keno, mordemo ke
eskerî berdo, kuno ra
êy dime, êy pers keno?
Îyê ke merdê merdê, îyê
ke dirvetin ê,
vîndbîyayê, ê kî hona
nêosenê.***

Hemed sono ke zerrê çeyî de zele-mele wa. Rêyna ke 3 eskerî kutê zerre, wazenê ke Kamorrî berê, tever ra bikîsê hama besenêkenê.

Kamorrî mordemê de qewetin bî. Ustine pê gureta, hîremêna pîya nêşkîyê ke aye ra dûrî fîyê, berê.

“Vanê Îtawû Qozû estê, rast a?” Sîvîlî kî vato ke “Zurû kenê, Qozû-mozû îta çînê. Malê de-wa Jîyare ardo îta, mal bir ra mendo, şuyanêy amê ro ci pî-yo, şîyê. Zovîna kes nêamo îtawû.”

Mordemo ke amo qesêy kerdo, o kî Ecîpixar ra Muzir Axa bîyo. Muzir Axa o werte de hêşîyo pê ke Qozan nîyê, ma yîme şîme uzawû, coka amo hen vato.

Subay o qesê dêy rê înam beno. Naye ser o esker guret şî. Ma a roze kî uza mendîme. Roza bîne esker na ra kî cor de koyê Hêyder Bavay de vêjîya. Kotî ra vêjîya, çivawo çiko, kes nêzoneno. Hetê Egînî ra êno.

Hêyder Bava dustê Koyê Morûn der o.

Na ra o het de Kurêsû estê, aşîrê bînî estê, têdîne vaz do, Birrê Çaxilî vajino, uza der ê. Birrê Çaxilî kî senkek o. Zovî, erazî rût-rûpal o. Cor de o mîleto ke hen wertê ê birrî der o, eskerî o sana xo ver, na pira, cênî û cuwamêrd û domanî têde qir kêrdî amay kotî deşte. Zaf mîlet uza de qir kerd. Lazê Bertê Kurêsizî ve Lazê Axayê Usiv Axay ra, di mordemêke ke a roze uza kîşîyay û namê xo kî yênê ra mi vîrî, îne - di tenê.

Bayê mi pusila ra nîyadêne, eke se bîyêne-çi turî bîyêne, ma ra vatê. Rêyê kî vat, “La-

yekê hawo destê eskerî ra vêjîya, vake çirp û vaz da. Eskerî kî na ro dima. Layek hawo şî kewt binê gonî, xo dard we."

Aye de ma kî nîyada. Cêr golîgi belu bîyêne. Suyarî dorme ro amay şî, feteliyay, çerexiyay hama nê dî. Endî ke zonayêne ra hen kerd, xo ra raştî kî nêdî, nêzonen. Eke nêdî kî pêyser cêray ra amay. O layeko ke uza eve o tore xo rêyna ra hona wes o, namê xo kî Şix o.

Reyê kî bayê mi vat, "Hawo zu kîst." Tenê senikek mend na ra kî vat, "Hama nê, dirvetin o; nêmerdo wes o. Hayê dî eskerî bî piro kas kenê anê." Hama zêde ranêverd, o uza merd.

Na pêyê conî ma misayme ke, o layeko ke vaz davî binê gonî de xeleşiyavî, birayê dêy bîyo, yanê birayê Şix î. O, Şixî ra pîl bî û wendiv. Cawo ke kîst kî serê tumêde kemerin bî. Uza kerd dirvetin, wesa wes kas kerd ard cêr. Têpîya ma na o ra têpîya misayme ke, subay amê ser, qeleme cêv de dîya, ci ra pers kêrdo vato, "Wendîsê to esto, ti na kawûn ra se kena?"

Tatîlê amnanî bî, layek ame-wî çê xo.

Bî roza bîne, bayê mi va, "Bêrê ma îta ra ravurrîme." Ma guretîme pesewe amayme Ecîpîxar. Uza şîme çê Muzir Axay, Ma rê nan, mast ard, ma nonê xo werd, xo kerd mird. Ma davîstê mordemî bîme.

● **M. Çem: Cenî ve domononê qizû ra kî lewê sima der ê?**

Nê nê, sirf cuwamêrd ê. Cênî û domanê qizî tede Vîyalike der ê, lewê ma de nîyê.

O ra têpîya kewtîme ra raye ke bêrîme Vîyalike. Raye ser o çimê hênî esto, eke kewtîme u-

za, dot ra maqara vêjîye. Maqara, komê goligonê ke eskerî rê çî kîrrisnêne, îne ra vajîyêne. Se ke dot ra ma de vêjîyay, ma va çirp û vaz da. Se ke ma vaz da, îne veng fist ra xo, kerd hayleme vat, "Haydutû vaz da." Hama ma zêde nêşîme, pesewe tarî ya, pêyê çimî ro tenê şîme, kewtîme wertê kemerî, tede vînetîme. Aye de İvrayîm Axay vaz da kemere, vat "Ez nan nî-nû ra, nî-nû qir kenû."

Bayê mi dust de vêjîya, vake

*Siro ke ma kerde
tole, Merxo vêsna. Xo
ra o werte de dewê
Dêrsimî zêde vêsna,
kerdî memnu
mintîqa. Kes
nêşkiyêne ke şero
uzawû, yasaq bî.*

*Retîye çika bira
bira? Miletî çî waxt,
kotî retîye dîye ke, ma
kî bivênîme? Zulüm
38 î ra dime kî kêmî
nêbî.*

"Heq çê to ve şên kero, to ke nika veng fist ra çeke, cêrenê ra, dewe de cênîyû, domanû ke-şî wes nêvardanê, têdîne qir kenê. Meke raverê şêrê."

Endî o qarsê ci nêbî, ê vêrdî ra şî.

Ma uza terk kerd amayme pêyê bonê Kamorrî. Fikir keme ke şîme çê Kamorrî, Kamorrî era ma ver kuyo, ma bero dewe.

● **M. Çem: Kamorrî kameci dewe der o?**

O kî Vîyalike der o.

Hama çî turî ke amayme uza, ma nîyada ke çê Kamorrî de alametê esta. Kamorrî, mordemêde zaf cesûr û cira amaye bî. Dewlete o, 38 ra têpîya, 1940'de berd Xozat de kîst.

Bayê mi nêvînet, Hemedê Bavkû rusna, vat, "Lawo so çê Kamorrî de çîyê esto, hala çî ko? Ya esker o, ya kî dismen mismenê xu yê kutê zerre. Eke çî esto bimise, xeve bide ma."

Hemed sono ke zerrê çêyî de zele-mele wa. Rêyna ke 3 eskerî kutê zerre, wazenê ke Kamorrî berê, tever ra bikîsê hama besenêkenê. Kamorrî mordemê de qewetin bî. Ustine pê gureta, hîremêna pîya nêşkiyê ke aye ra dûrî fiyê, berê.

O werte de ke se beno, cêvê Kamorrî ra hîre-çar zernî ginenê warro. Naye ser o eskerî yê zerrnû cênê, benê tever sonê. Eke sonê, Hemed aye de kuno zerre. Kamorrî ke Hemedî vêneno pers kenê vano "Nê lawo Hemed ti kotî ra yêna?" Hemed ci rê mesele qeşî keno, vano "Hal-heraket nîya, S. Axa nawo amo cor, to pîno."

Rêyna ke Kamorrî ses-hewt saatî eskerî de sare onto, zahmetêde zaf giran dîyo.

Tayê mend, xaftela ma sêr kerd ke nawo vêjîya ame. Tarî yo hama bêlû beno ke zaf do piro, Kamorrî qefelno. Pirên û tumano verra bî.

Uza tenê qesêy kerd, bayê mi halê ma ci rê vat, êy va, "Ez ver son, sima mi dima bêrê."

Cawo ke some kî xendek o, dormê xo birr o.

Qozan ra tayê remê, raye ra rastê eskerî amê, o ra dime kî vaz do, ginê ro o dere. Uza xe-

Bayê mi nîyada ke wes nêvardanê, vat "Nîya nêbeno, ma gere na mordemû bixelesnîme." O ra dime kî cênî day arê, têy qesêy kerd vat, "Çêver bisiknê zerre kuyê, dest de bicêrê." İnan çêver sikit, kewtî zerre, muxtar ve bekçi ra dest ra guretî. Hen davî piro ke hal tede nêmendîvî.

vere vêjîye vat "Esker nawo ame." Çi turî ke a xevere gurete, ma kî vazda. Tayê ca şîme, gos na ro ser, ma nîyada ke tawa vengê eskerî çîno. Rêyna ke eskerî nê, î Qocanê ke remê î yê.

Ma endî şîme alîyê İncixe, uza de bî sodir. E ke bî sodir kî Kamorrî kewt ra me ver, ma verê çêverê xo ro vîyarnayme ra, ardîme Vîyalike.

Ma demê Vîyalike de mendîme, payîz ame. Xo ra na hadîsêy kî, nêjdîyê payîz de bî.

O sire de Hokmatî guvis da dedê mi Bira İvrayîm Axay ke endî şero têy qesêy bikero. Hama binê destî ra mordemê kî ci rê xevere rusneno, vano "Meşêro, kîsenê." Çi esto ke êy gos pa nêkuya, o ve dedê mi P... ra pîya terkitî şî Zeranîge. Zêranîge, o waxt nahya biye. Alîşanê Kekî kî têy beno.

Eke sono uza, Başçavuş risvet wazeno, hama aye de ser o perêy çîne benê, besenêkenê ke bidê. Se ke qereqol ra benê tever, dedê mi P..., Alîşanê Kêkî ra vano, "Mevinde vaz de birayê mi" û remenê. Lewê Zêranîge de derê esto, dedê mi P..., ê derî misneno ra dedê mi İ. Axay, vano "Ti na dere ro ravêre so Kundere, uza vinde." Çê vaxta xo Kundere de beno. Çi esto ke dedê mi İ..., tenê ca ke sono, cênî rastê ci yênê, naye ser o sermayêno nêremeno, pêyser cêreno ra yêno, mêyda-

ne Zeranîge de vindeno. Tavî o eskero ke tayîn bîyo ke pêbijêro bero, o kî uza ro. Daye de assubayê ve çar-panc eskerû ra dorme ro ci cênê. Dedê mi ve Alîşanî ra kunê pêyê çêverê dêy. O ra dima dedê mi kuno ra dest.

Beno sodir, dedê mi İvrayîm Axay benê Qere Dere ke bikîsê hama eke se beno nê kîsenê, cênê pêyser anê. Hen kenê ke risvet cido raverdê. Terknenê yênê Xanû, eke yênê Xanû, dedê uza pers keno vano "İv çê der o?" Vanê "Nê, çê de nîyo." İvê Naze mordemêde pêt bî, rindek Tirkî zanêne. Dedê mi İvî pers keno ke birrusno, perû ardene do, risvet bidone.

Ma Vîyalike de vaye ser o ronîştî bîme, eskerû dedê mi uza de vet. Usivê Alî kî uza ro, dedê mi ci rê vat, "Lawo Usiv so veyva mi rê vaze mi rê nun bîyaro." Veyva ke vano kî maya xu ya. Êy maya xo ra "vêyve" vatêne. Usiv şî, tayê nan guret ard. Se ke ard kî vat "Sayeke mi nun wast!" O qesê dêy hen zê nikayênê mi vîrî der o. Tavî êy waxto ke Usiv rusna, mexsedê xo o bî ke perû bîyaro. Çê de zerrnî zafî bî.

Uza ra guret, vor de berd. Çê Kamorrî raye sero wo, o ke vîyarna ra, na ra kî bonê Tetî yêno. Tet kî wayîrê perey bî. Esas namê xo Sêydalî bî, hama ma ci ra Tet vatêne. Dedê mi na

ra kî uza vengê cênîya Tetî dano, vano "Axcê Axcê!" A vana "Çiko İvrayîm Axa?" Vano "Mi rê tenê do bîya." A çapika çapê do kena ci cêna yêna. Eke yêna, vano, "Axcê Tet çê der o?" A vana "Nê, çê de nîyo" Naye ser o, "İhêy wax!" vano. Endî uza ra kî kenê rast benê. Eke hen berd, dewe de xêlê mordemî bî topî. Bayê min o, dedê min o, tayê cîranê mayê bîn ê. Hona ke wertê xo de hen qeşî kenê, Kamorrî vêjîya. Çi turî ke ame kî vat, "Tifang cên son, dere de kun virenîye, di tanû nan eskerû ra, dest ra cên, ênû."

Bayê mi, dedê mi razî nê bî, vat, "Ti sona bena sebebê îy, îy kîsenê" û tayê çîyê henên ê bî-nî vatî. Eke hen va Kamorrî endî texelîya, nê şî.

Nêjdîyê dewa ma de Bîçîn vatêne cayê bî, eskerî dedê mi benê uza, kolî nanê ta, adir kenê we, êy erzenê adir, hen e-ve weşîye vêsnenê, kîsenê.

Kîstena êy ra têtîya dedê mi P... şî, dîlekça dê valî va, "Çê ma çaremîne birawû surgin kerê." Waxtê ra têtîya emir ame vake, "Temam sima rusneme surgin." Naye ser o bayê mi şî dîlekça dê vat, "Birayê mi xo ver ra dîlekça da, ez nêson surgin." İne vat "Ti nêsona?" Êy vat "Nê, ez nêson."

● **M. Çem: Sima o sire de kotî bî, dewa xo Merxo de, ya cayêde bîn de?**

İvis: Siro ke ma kerde tole, Merxo vêsna. Xo ra o werte de dewê Dêrsimî zêde vêsna, kerdî memnu mintîqa. Kes nêşkîyêne ke şero uzawû, ya-saq bî.

- **M. Çem: Naza de wazen çiyêde bîn pers kêrî. Dedê to î. Axa çinay ser o kîst? Dustê dewlete de karêde xo bî, çiyê kêrdîv?**

Îvis: Nê nê. Wertê xo û dewlete zaf rind bî. Çi dust de vêjt-yayêne, çi ceke estene!

Çê dedê mi P...î, a dîlekça ra dima rusnay surgin.

- **M. Çem: Dedê to şî, sima de-wa xo de mendî?**

Îvis: Ya.

- **M. Çem: Ma o ra dime se bî? Dêrsim'de heyatê sima çi turî vêrd ra? Sima retîye dîye?**

Nêjdîyê dewa ma de Bîçîn vatêne cayê bî, eskerî dedê mi benê uza, kolî nanê ta, adir kenê we, êy erzenê adir, ben eve weşîye vêsnenê, kîsenê.

Îvis: Retîye çika bira bira? Miletî çi waxt, kotî retîye dîye ke, ma kî bivênîme? Zulûm 38 î ra dime kî kêrnê nêbî.

Vajîme ke, Muxtarê Vîyalike bî, lazêde xu yo xort 38 de amevî kîstene. Vengê yê Muxtarî zaf wes bî, her tim seva lazê xo berbêne, kilamî estêne ser. Mordemî ke o gos dêne, zerrîya xo bîyêne letêy.

Vacuxe'de qumendarê bî, 38 de rutba xo çike bîye nêzonen, hama namê xo Bekîr bî. O, rozê ame Vîyalike, muxtaro ke lazê xo amevî kîstene, vengê xo kî wes bî, o ve bekçî Silemanî gurefî ardî, vat, "Vanê ke dewe de çekî estê, sima zonenê. Çekî kotî yê hurêndî

vazê." Îne vat, "Xebera ma çekan ra çîna. Dewe de çekî çînê?" Naye ser qumendar Bekîrî hurdemêna ardî zere, hem ve xo, hem kî cendermû da piro. Hen da piro, hen da piro ke, hama hama kîştî.

Bayê mi nîyada ke wes nêvardanê, vat "Nîya nêbeno, ma gere na mordemû bixele-nîme." O ra dime kî cênî day arê, têy qesêy kerd vat, "Çêver bisiknê zerre kuyê, dest de bicêrê." Înan çêver sikit, kewtî zerre, muxtar ve bekçî ra dest ra gurefî. Hen davî piro ke hal tede nêmendîvî.

Vîyalê ternî birnavî, ardîvî, pê dîne da piro, mora mîyanî ya muxtarî kêrdîvî ve şîyaye.

êy ra vanê ke "Bê ma şîme çê Sêydalîyê Topizî." yanê çê ma. Eve o tore muxtar fist ra xo, hetê ma ser amay. Se ke amay kewtî verê çêverî, çawîşî emir da eskerû vat, "Sungî tifong ra kerê, tifang pîrr kerê." (Süngü tak, silah doldur). O ra dime kî dormê bonû guret. Eke hen kerd, zaf tersayme û ma vaz da. O werte de tayê eskerî kî kewtî zerre, çê ma kerd saye. Heve ve heve her çî de nîyada. Têpîya axure ve mereke ra kî kerdî saye, tawa nêdî. Dedê min o ke kerdî saye, eve herfanê Erevkî ya, a ve tayê resmonê virênû ra gurefî berdî. O sire de kî herfê Erevkî o werte de zu Alîyê Mûzirî wendêne.

A mektuve rusnavî Anqara, uza amevî wendene, ser o qeşî kêrdîv, eke nêjdîyê asmê vêrd ra, ma rê pêyser rusnê. Hama resmî ma nêday. Pîyê mi şî dime fetelîya, çîqaşî wast ke pêyser bijê ro, ci nêday. Vatîv "Nî resmê gawurû kotî ra çê sima der ê?"

Resmî kî çîçekî bî, îpeg qat kêrdîv, kêrdîv wertê îpegî. Resmî be xo kî kaxite nêbîye, qumasêde rind ra amevî virastene. Mordemî hen zonêne ke zern ra yê.

- **M. Çem: Ma çê sima çinay rê kerd sayê?**

Îvis: Vatena îne ra gore gerrê ma bîyo. Gerrekerdîxî seva ma vato ke "Nî Rusya de muxabere kenê. Hazîrîye vênênê ke Dêrsim newe de sare weda-ro."

A roze a saate de, dedê mino ke surgin der o, çê dêy kî kerdo saye.

ZEND

FORMA XWASTINÊ

NAV
PAŞNAV
NAVNIŞAN
TAX/NAVÇE
BAJAR
WELAT
KODÊ POSTÊ
TÊLEFON
FAX
INTERNET

Piştî ku we berdêla kovarê avêt bankê,
bi dekonta xwe re vê formê bi postê an
jî faxê bigihînin navnişana me.

Navnişan: Atatürk Bulvarı. Ceylan Palas Apt. No: 154/12
Aksaray/Istanbul Tel: 527 19 11 Fax: 527 61 49

DEM / /

Min berdêla kovarê razand hesabê Turabi Şen ê bi nimroya 1002 30000 1050300 î yê
Türkiye İş Bankasıyê şûba Aksaray a Stenbolê.

Li gor welatan buhayê Zendê : Almanyay 8 DM, Amerîka 6 \$, Australya 6 \$, Austriya 22 S, Belçîka 150 BF, Danîmarka 25 Kr, Finland
21 Mk, Frans 24 F, İngîltere 4Pound, İnan 1000 Rls, İtalya 6000 lire, Holland 7 Fl, Kanada 5 \$can, Lubnan 500 LL, Norveç 25 kr, Swêd
26 Kr, Sûri 110 SL, Swîsre 8 SFR, Yûnanistan 750 GRD, Rûsya 5500 Ruble

ZEND

FORMA XWASTINÊ

NAV
PAŞNAV
NAVNIŞAN
TAX/NAVÇE
BAJAR
WELAT
KODÊ POSTÊ
TÊLEFON
FAX
INTERNET

Piştî ku we berdêla kovarê avêt bankê,
bi dekonta xwe re vê formê bi postê an
jî faxê bigihînin navnişana me.

Navnişan: Atatürk Bulvarı. Ceylan Palas Apt. No: 154/12
Aksaray/Istanbul Tel: 527 19 11 Fax: 527 61 49

DEM / /

Min berdêla kovarê razand hesabê Turabi Şen ê bi nimroya 1002 30000 1050300 î yê
Türkiye İş Bankasıyê şûba Aksaray a Stenbolê.

Li gor welatan buhayê Zendê : Almanyay 8 DM, Amerîka 6 \$, Australya 6 \$, Austriya 22 S, Belçîka 150 BF, Danîmarka 25 Kr, Finland
21 Mk, Frans 24 F, İngîltere 4Pound, İnan 1000 Rls, İtalya 6000 lire, Holland 7 Fl, Kanada 5 \$can, Lubnan 500 LL, Norveç 25 kr, Swêd
26 Kr, Sûri 110 SL, Swîsre 8 SFR, Yûnanistan 750 GRD, Rûsya 5500 Ruble

AVA WELATÊ

Bê xwedî

Dimenek ji çemê Dicle.

FELAT DILGEŞ

A bî heyat, ava jiyane, ava ku giyan û geşiyê, xweşî û hêşnahiyê, firehî û dewlemendiyê tîne. Av, ev peyva ku di zimanê me de ji du herfan pêk tê, hema bibêje bi jiyane re bûye cot. Av jiyane, jiyane avê bibîr tîne. Av hebe jiyane geşî, av tune be mirin û reşî ye.

Bêavî mirin e; dera ku av lê tune hişkî û mirin heye. Av kaniya jiyane ye. Hemû giyandaran xwe li avê girtine; derên ku av lê hebûye ji bo xwe kirine war û sitar. Hemû medeniyetên kevin yê dinyayê li der û dora avan çêbûne; gund û bajar li rû avan hatine avakirin.

Ger ku mirovan hê ji mêj ve xwe li çemên wek Dicle, Ferat, Nîl û Şerîayê girtibin, ev ji pêwistiya nêzikbûna li avê hatiya. Îcar ku der û dorên van çeman di dîroka mirovatîyê de rolekî pirr girîng leystibin, bêguman ev jî bi hebûna avê bûye.

Av her gav di jiyana mirov de xwedî rolek pirr girîng bû. Ev yek wê di pêşerojê de jî weha be. Bi zêdebûna nifûsê re rola avê dikare bêtir bibe û çawa ku îro ji bo petrolê şer derdikevin wusa jî di demeke nêzik de, dikare li ser avê jî pevçûnên mezintir çêbibin, heta şer derkevin.

Hêdî hêdî li dinyayê tunehî û tengasiyek avê xwe nîşan dide. Îro li tevahiya dinyayê 22 dewletên ku tengasiya avê dikişînin hene. Di roja me de 1.3 milyar mirovên ku ava vexwarinê, 1.7 milyar mirovên ku tengasiya ava xebitandinê dikişînin hene. Di 50 salên dawî de zihêkirina

(mezaxtin) avê, bi zêdebûna nifûsê, bajarîbûn, endustribun û modenbûna çandiniyê re ji %400 zêdetir bûye.

Gava ku li welatekî, ava ku salê ji serê mirovekî re dikeve ji 1000 metrekûpî kêmtir be, hingê li wî welatî tengasiya avê heye. Ji 22 dewletên dinê yên ku tengasiya avê dikişînin 14 heb li Rojhilata Navîn in; yanî Rohilata Navîn a ku dewlemendê petrolê ye, dikare bê gotin ku ji aliyekî ve jî hejarê avê ye.

Li Rojhilata Navîn welatek ku hem dewlemendê avê û hem jî dewlemendê petrolê ye, hebe, belkî ew jî kurdistan e. Lê rewşa kurdistanê ya siyasî li ber çavan e.

Her çiqaş diçe av, di qada navnetewî de, nemaze li Rojhilata Navîn dibe problem û dimîne. Di şerên navbera Ereban û Îsraîlê de av sedemek girîng bû. Bêguman îro di pêvajoya li hevhatinê û beyankirina sînoran de jî av hêmanek esasîn e. Herweha ji serê demekê ve ku di têkiliyên Tirk û Ereban de jî av rolekî bingeşîn dileyize.

Di sîstema heyî ya Rojhilata Navîn de, çemên Nîl, Dicle, Ferat, Asî û Şerîayê (Çemê Urdunê) ji sînorên çend dewletan derbas dibin. Ji ber ku di huqûqa navnetewî de li ser avên ku sînoran derbas dikin qaydeyên giştî tunin û ev yek ji însiyatîfa dewletên ku ji avê îstifade dikin re hatiye hiştin, çem bi vî awayî bûne problem. Îcar ji xwe di huqûqa navnetewî de "avên navnetewî" û "avên ku sînoran derbas dikin" ji hevdu pirr cihê ne. "Avên navnetewî" bi pirranî aliyekî wan ji dewletekê re, aliyê

wan ê din ji dewleteke din re ketine û tîr parîkirin. Çemê Merîçê yê ku Tirkîyê û Yûnanîstanê ji hev diqetîne û çemê Arpaçayê, ku Tirkîyê û Gurcîstanê ji hev diqetîne di statuya çemên navnetewî de hatine hesibandin.

Pirsa ava çemên navnetewî cara yekem di sala 1911an de ji alî Enstîtuya Huqûqê ya Navnetewî ve li Madrîdê hatiye peyivîn û di civînê de pêşniyariya di xebitandina avê de zerar nedayîna hevdû hatiye kirin. Eynî Enstîtuyê di sala 1956an de li ser pirsaxebitandina riya avên navnetewî komîsyoneke ava kiriyê û li gor xebatên vê komîsyonê di sala 1961an de, di civîna Salzburgê de hin biryarên tavsîyeyî sitandiye.

Komela Huqûqa Navnetewî di sala 1958an de, di civîna xwe ya 48an a li New Yorkê, dîsa pirsaxavên ku di sînorên çend dewletan re derbas dibin disitîne dest û pêşniyariya niyeta baş û xesarnedayina hevdû ya dewletên ku ji avê îstifade dikin, tîne. Di civînê de niyeta baş bi mercên bûyerên ku rû didin de hatiye girêdan.

Bi kurtî avên ku di sînorên çend dewletan re derbas dibin ji huqûqa navnetewî zêdetir, li ser niyet û însiyatîfa wan dewletên ku ji avê îstifade dikin maye. Li gor vê yekê;

a) Dewleta ku kaniya avê di nav sînorên wê de ye xwe bi tevahî xwedî û serwerê avê dibîne û bi dewletên din re vê yekê nake mijara bazar û munaqesê.

b) Dewleta ku kaniya avê ji sînorên wê dertê, di xebitandina avê de bi dewletên jêrî avê re

dişewire û ji bo xesarê negihîne wan dilive.

c) Dewletên (an dewleta) ku li jêrî avê dimînin jî xwe xwediyê avê dihesibînin.

d) Dewletên (an dewleta) jêrî avê xwe xwedî "mafê xebitandina dîrokî" dibînin.

Li Rojhilata Navîn, hê beriya ku ava çemên kurdistanê di navbera Tirk û Ereban de bibe problem, li ser dabeşkirina ava Çemê Şerîayê (Çemê Urdunê) di navbera Lubnan, Îsraîl, Urdun û Suriyê de gengeşiyê dest pêkiriye. Di gel ku seredanên piştî Şerê Cîhanê yê Duwem tu encam nedan jî, di nav dewletan de pirsaxparîkirina avê heta sala 1955an ajot. Di sala 1955an de bi navberiya DYA (Dewletên Yekbûyî yê Amerîka)yê ev dewlet li hev rûniştin û ava Çemê Şerîayê ku salê di nav hev de 1213 milyon mitrokûp e, lihev parî kirin. Li gor vê li hevkirinê wê 35 milyon metrokûpê avê bi alî Lubnanê ve, 132 Mm³ bi aliyê Suriyê ve, 720 Mm³ bi aliyê Urdunê ve û yê mayî (375-450 Mm³) bi aliyê Îsraîlê ve bihata xebitandin. Lê belê ev peyman, ji ber ku Ereban hebûna dewleta Îsraîlê bi awayekî fermî nas nedikirin nehat teyîdkirin. Peyman di parlamentoya Îsraîlê de jî derbas nebû.

Herçiqaş dewletên Ereb û Îsraîlê bi awayekî fermî xwe nedabin ber vê peymanê jî di kirinê (fiîliyatê) de mercên peymanê anîne cih û her kesî bi qasî ku jê re dikeve ji ava Çemê Urdunê îstifade kir. Îsraîla ku li gor Çemê Şerîayê welatê jêrî avê bû (ango li biniya avê di-

ma), bi şerên 1967 û 1973an û pişt re di sala 1982an de bi dagirkirina Başûrê Lubnanê re bûye welatê jorî avê. Bêguman îro di çareserkirina pirsê Filistinê de meseleyek girîng jî pirsê avê ye. Ev pirs ne bi tenê pirsê Filistinîyan û Îsraîlê, herweha meseleyek girîng a nav Ereban bi xwe ye jî.

Dîsa li Rojhilata Navîn aveke ku li ser dabeşkirina wê gengeşî tê kirin Nîl e. Li gor lihevkerinek ku di sala 1959an de di navbera Misir û Sudanê de çêbûye 55000 Mm³ ava Nîlê bi ser Misirê ve 18 500 Mm³ av bi ser Sudanê ve diçe. Ji xwe Misir û Etyopya hê jî li ser bikaranîna ava Nîlê li hev nakin. Misira ku li gor Etopiyayê welatê jêrî avê dikeve xwe dispêre mafê "bikaranîna dîrokî"

Li herêmê çemekî din ê navdewletî jî Asî ye. Asî ji Lubnanê dertê, 40 kîlometre di nav sînorê Lubnanê de, 120 km jî di nav Suriyê de diharikê û di bajarê Hatayê de dikeve Tirkîyê. Asî, piştî ku 88 km di nav "sînorên" Tirkîyê de herîkî, digîhije Derya Sipî. Du barajên Lubnanê li ser Asiyê hene. Suriyê jî di gel barajên Restan û Maherdê, bendên Cîsr el Şugurê li ser ava Asiyê çêkirine. Lubnan û Suriyê ji bo avdanê ji Çemê Asî îstifade dikin û di pirsê parîkirina avê de dengêk ji wan dernakeve. Lê Tirkîyê bi vê yekê nerazî ye. Her dema ku Suriyê qala avên çemên Dîcle û Feratê dike, Tirkîyê jî Asiyê tîne rojevê. Asî di bazarê de ji bo Tirkîyê qozek baş e. Ji ber ku Suriyê doza Hatayê dike û vî bajarî di nexşên dewleta xwe de

nîşan dide, naxwaze Asiyê bike mijara munaqesê. Çimkî gava ku ew bi Tirkîyê re bazara ava Asiyê bike, hingê tê wê manê ku dev ji Hatayê berdaye û qebûl dike ku ew bajarekî Tirkîyê ye.

Bi kurtî Asî jî, li benda roja xwe ye. Niha nebe jî wê di pêş de serêşanên mezin bi xwe re bîne.

Di pevçûna li ser avên Çemên Şerîa û Nîlê de alî zelal û diyar in. Qet nebe mirov dizane kî doza çî dike. Lê ya rast di şerê li ser ava Dîcle û Feratê de hê jî xwediyên avê yên esasî Kurd, ew ên ku divê gotina dawî ji devê wan derkeve wek aliyê esasî nayên dîtin. Tiştê xerîb ev e ku rîya vê yekê jî ji alî wanên ku şerê avan dikin ve hişk (zift) hatiye girtin.

Dirêjahiya Feratê 2800, ya

Di sîstema beyî ya Rojhilata Navîn de, çemên Nîl, Dîcle, Ferat, Asî û Şerîayê (Çemê Urdunê) ji sînorên çend dewletan derbas dibin. Ji ber ku di buqûqa navnetewî de li ser avên ku sînoran derbas dikin qaydeyên giştî tunin û ev yek ji însiyatîfa dewletên ku ji avê îstifade dikin re hatiye hiştin, çem bi vî awayî bûne problem.

Dîcleyê 1900 km ye. Ji tevahiya Çemê Feratê 971 km, ji Dîcleyê jî 523 km. di sînorên bin serweriya dewleta Tirk re derbas dibin. Ferat û Dîcle li Kurnayê (Iraqê) digîhîjin hev, li wir navê Şattulereb disitînin û ji wir, piştî 200 km. yî diherikin Kendava Basrayê. Ferat û Dîcle di nav hev de ji %28ê kaniya ava Tirkîyê pêk tînin.

Havza Çemê Feratê yê ku ji Murat û Karasûyê pêk tê 444.000 km² ye. Ji %28ê vê havzayê di nav sînorên Tirkîyê de, ji %17 di sînorên Suriyê de, ji %40 di sînorên Iraqê de û ji %15 jî di sînorên Suudî Erebiştanê de tê hesabandin. Ava ku ji Çemê Feratê salekê diherike di navbera 16-50 milyar m³î de ye. Ev di nav hev de 32 milyar m³ tê hesabandin. Çemê Feratê ji %89ê hecmê ava xwe ji Tirkîyê, ji %11î ji Suriyê bi dest dixê. Li gor pîvana Stasyona Pîvanî ya Belkiskoyê ku di sînorê Tirkîyê û Suriyê de ye, di nav hev de debiya çem di saniyê de 909 m³ e.

Bêguman ev debî li gor zuwahî û şiliyê, havîn û zivistanê diguhure. Debiya çem carna havînê tê ser 100 m³ (di saniyê de) û zivistanê dertê 7000 m³ î (di saniyê de).

Havza Dîcleya ku ji Çiyayê Madenê dertê 111.655 km² ye. Ji %12yê vê havzayê li Tirkîyê, ji %0.2 li Suriyê, ji %54 li Iraqê û ji %34 li Îranê cih distîne. Ji Çemê Dîcleyê salê di nav hev de 42 milyar m³ av diherike. Ji %21 havza vê avê li Tirkîyê, ji %39 li Iraqê û ji %10 li Îranê dimîne. Di nav hev de debiya ava Dîcleyê 629 m³ (di saniyê

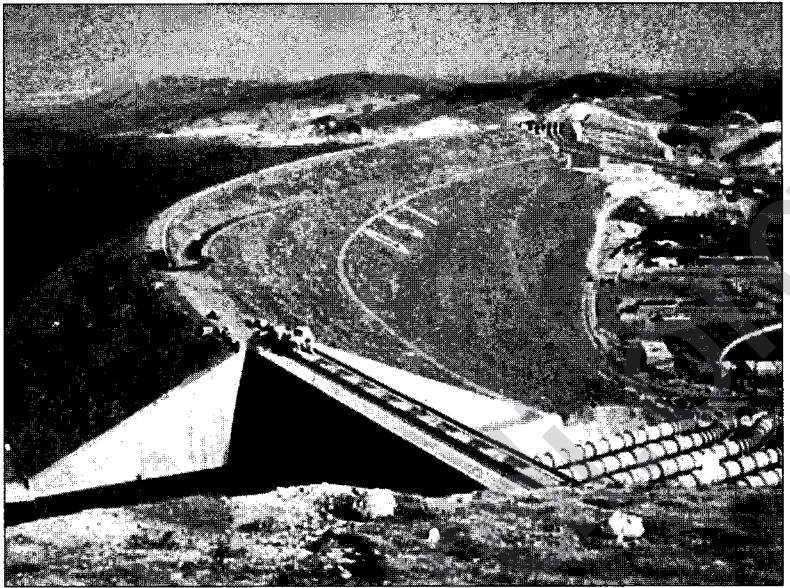
de) e.

Dîroka gengeşiyên li ser ava Ferat û Dicleyê gellek kevin e. Hê di demên berê de sedemek pevçûna Asur û Babîliyan jî li ser ava Dicle û Feratê bûye. Ji dema Sumeran, ji Berî Zayînê 3000 sal vir mirovên herêmê ji bo avdan û ragihandinê ji herdû çeman îstifade kirine. Bi taybetî di dema Asûriyan de (BZ 2000-612) bi kelekên ku tên pifdan û li ser avê diçin, di warê ragihandinê de ji Dicleyê hatiye îstifadekirin. Kelek hê ji wê demê ve gihîştîye roja me.

Li rû avdan û ragihandinê hê ji demên pêşî ve Dicle û Ferat di warê bazirganî (ticarî) de jî dihatin xebatindan. Bazirganiya di navbera Asya û Ewropayê de bi du riyên bingehîn, bi riyên Baharat û Îpekê dihatin kirin.

“Riya Hevrîşmê (Îpekê)”, Ji Çînê dest pê dikir, di Asya Navîn re derbas dibû, li bakûrê Deryaya Hazarê, bi lîmanên Azak û Qirimê li Trabzonê dawî lê dihat. “Riya Baharatê” bi pirranî ji Hîndîstanê, heta ji Çînê dest pê dikir, milek wê ji Derya Sor digihîşt Derya Sipî; milê wê yê din jî ji bakûrê Kendava Basrayê digihîşt lîmana Basrayê, ji wir bi Şattulerebê (Dhicle-Firat) hildikişîya Bexdayê. Li Bexdayê rê li ser du milan ji hev diqetiya. Riyek ber bi Dicleyê ve derdiket Musûl û Enedol û Îranê; ya din ber bi Feratê ve hildikişîya Lîmana Suriyê û Deryaya Sipî, an bi ser Enedolê ve digihîşt Stenbolê.

Malên ku bi riyên “Hevrîşm” û “Baharatê” digihîştin Derya Reş û Derya Sipî ji wir bi keştî û deryavanên Îtalyayî ber bi

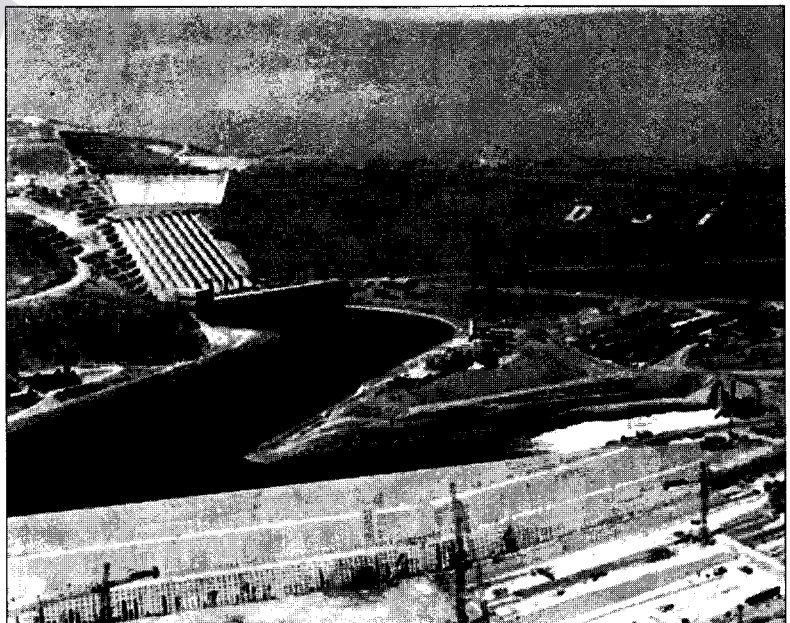

Ewropa ve diketin rê. Ji ber vê yekê di bazirganiya ku bi riyên “Hevrîşm” û “Baharatê” dihatin kirin de rola Kendava Basrayê û Dicle û Feratê ne hindik bû.

Di dema Împaratorê Bizansê Justinian (527-565) de -ku dema herî xurt a Împaratoriya Bizansê bû- bazirganiya ku bi Çînê re dihat kirin û malên ku ji Çînê dihatin bi riya Kendava Basrayê û Dicle û Feratê digi-

hiştin Stenbolê.

Pîştî ku di sala 1498an de Vasco de Gama di Pozê Hêviyê (Cape of good hope) re derbas dibê û riya Deryaya Hîntê kifş dike, hingê riya firotana malên Hîntî dikeve destê Portekîziyan. Di sala 1515an de gava ku Hurmuza Kendava Basrayê jî dikeve destê Portekîziyan, riya “Baharatê” girîngiya xwe hunda dike û riya ku bi ser Efrikaya Basûr ve diçe Ewropa cihê wê di-

sitîne.

Osmanî bi şêrê Mercîdabikê yê sala 1516an û bi şêrê Rida-niyê yê sala 1517an Suriye, Misir û Hîcazê bi ser axa' xwe ve berdibin. Bi sefera 1534an Osmanî Iraqê û di vê navê de Kendava Basrayê dikin destê xwe ku Dicle û Ferat jî diherikê. Bi vî awayî di navbera Osmanî û Portekiziyî de di salên 1538-1553an de tekoşînek serweriya Kendava Basrayê çêdibe.

Di salên 1577-1639an de tekoşînek serweriya herêmên Dicle, Ferat û Basrayê di nav Osmanî û dewleta Safaviyan de tê dayin. Bi Peymana Qesrî Şîrîn a sala 1639an Îran Bexda û Musulê bi Osmanîyan ve berdi-

de û bi vî awayî cara yekem Kurdistan jî bi awayekî fermî di nav du dewletan de tê parvekirin.

Di sala 1580an de Portekîz jî alî Îspanyayê ve tê dagirkirin û jî vê demê bi şûn de hêdî hêdî Holandî, dû re Fransîz û Îngilîz li herêmên Asya Başûr û Okyanûsa Hîntê çalakî nîşan didin. Îngilîz jî 1611an vir ve li herêmê tîn dîtin û li qeraxên Hîndîstanê bi cih dibin. Bi alîkariya Îngilîzan di sala 1622an de Portekîzî jî Hurmuzê tîn derxistin û girav di destê Sefaviyan de dimîne. Li herêmê Îngilîz û Holandî li hember Fransîziyan yekîtiyekê pêk tînin. Di dema Şerên Heft Salan (1756-1763) de, di sala 1757an de Îngilîz Hîndîstanê bi dest dixin, Fransîzan jî vir dûr dixin û serweriya herêmê dikin destê xwe.

Piştî ku Hîndîstan bi tevahî dikeve bin serweriya Îngilîzan, êdî di hemû hesabên li ser herêma Dicle, Ferat û Basrayê de Îngilîz wek aliyekî esasîn cihê xwe disitînin. Îngilîz li herêmê xebata xwe ya bazirganî pêş ve dibin. Hê di sala 1760an de li Basra û Şattulerebê bazirganiyek wan a xurt çêdibe.

Bi destpêka sedsala nozdehan xebatên deryavaniyê pêş ve diçin û hêdî hêdî Îngilîz serweriya deryayan dikin destê xwe. Di sala 1818an de, cara yekem keştiyek ku bi hilmê (buharê) dixebite di Okyanûsa Atlasê re tê derbaskirin.

Êdî hîndîstan û pîrraniya bazirganiya dinyayê ketiye destê Îngilîzan; lê çûn û hatina Hîndî-

dîstanê dûr û dijwar e. Ji ber vê yekê hê di sala 1830an de li riyek kurt a ku diçe Hîndîstanê tê gerîn û planên vê riyê tîn çêkirin. Di vê salê de xebatên teknîkî yên vekirina Qanala Suveyşê dest pê dikin. Riya ku wê di ser Suveyşê de here Hîndîstanê, jî riya ku di Pozê Hêviyê de vedigere sê caran kurttir e.

Pêşniyariya vekirina Qanala Suveyşê jî alî Wezîrê Karê Derve yê Îngilîzîtanê yê wê dem Palmerston ve rast nehat dîtin. Li gor nêrîna Palmerston riyek Hîndîstanê ya jî Suveyşê kurttir hebû; Derya Sipî, Ferat û Basra. Ragihandina bi çem berê li ser Ren û Tunayê jî hatibû kirin û encamek baş hatibû bidest xistin. Di ragihandina bi çem re xetera ba û bagerê jî kêmbû. Hem jî xwe di vê demê de li ser Çemê Feratê ragihandina bi qayik, şayka, grap, firqate, mavna û kelekan tê kirin.

Li ser vê yekê Îngilîz serî li dewleta Osmanî dixin û di 16ê Tebaxa 1838an de Peymaneke Bazirganiyê bi Osmanîyan re çêdikin. Îngilîzên ku jî berê ve dest bi xebata xwe kirine, ji bo ku li ser Feratê Keştiyên (gemiyên) bi hilmê bidin soveberkirin, karê paqijkirina Feratê li dar dixin. Îngilîz bi du gemiyên ku çêkirina wan diqedînin di sala 1836an de li ser Feratê dest ceribandina seferê dikin. Ji van herd gemiyên ku jî Bîrecikê tîn rakirin yek heta Basrayê tê, jî wir di Dicleyê re derbas dibe û digihîje Bexdayê.

Dû re Îngilîz planekî din çêdikin. Ev plan bi qenalekê bi hev ve girêdana Çemên Asî û Ferat e. Bi rastî jî gava ku Asî û

Bazirganiyê bi

Osmanîyan re çêdikin. Îngilîzên ku jî berê ve dest bi xebata xwe kirine, ji bo ku li ser Feratê Keştiyên (gemiyên) bi hilmê bidin soveberkirin, karê paqijkirina Feratê li dar dixin. Îngilîz bi du gemiyên ku çêkirina wan diqedînin di sala 1836an de li ser Feratê dest ceribandina seferê dikin. Ji van herd gemiyên ku jî Bîrecikê tîn rakirin yek heta Basrayê tê, jî wir di Dicleyê re derbas dibe û digihîje Bexdayê.

Çemê Ferat bi hevdû ve bê girêdan, hingê bi gemiyê ji Der-ya Sipî çûyina Kendava Basrayê derdest (mumkun) dibe. Li gor wê demê ev pelanekî gellek mezin e. Lê Osmanî li hember vê projê derdikevin.

Çawa ku dû re Qenala Suveyşê li ser jiyana Ereban û Misirê bandûrek gellek mezin nîşan da, ez bawer im ku pirojeyek weha pêk bihata, hingê bibê nebê wê li ser jiyana û pêşeroja gelê Kurd jî tesîrek mezin nîşan bida.

Di gel vê yekê dîsa jî Îngilîz dev ji Ferat û Dîcleyê bernadin. Bi gemiyên xwe yên li ser Ferat û Dîcleyê jiyana xwe ya bazir-

ganî berdewam dikin. Osmanî jî, ji bo ku bi Îngilîzan re reqabetê bikin di sala 1870an de "Îdareyî Nehriyê" ava dikin.

Almanyaya ku di sala 1871an de yektiya xwe pêk aniyê, piştî sala 1888an siyaseta kolonyalîzmê û dinyayê vebûnê dide ber xwe. Berê Almanya li Rojhilata Navîn e. Almanya di sala 1888an de mafê xebitandina Rêhesiniya Heyderpaşa-Îzmîtê û çêkirina xeta Rêhesiniya Îzmît-Enqerê ji Osmanîyan distîne. Dû re, di sala 1899an de Alman û Osmanî li ser çêkirina Rêhesiniya Heyderpaşa-Bexdayê li hev dikin. Bi vî awayî wê Alman li herêma Dicle,

Ferat û Basrayê tesîra xwe nîşan bidin û bikaribin riya ku diçe Hîndîstanê jî kontrol bikin.

Bivê nebê ev yek Alman û Îngilîzan tîne hember hev û di şerê Cîhanê yê Yekem de dibe sedemek girîng. Çimkî herdu dewletan jî hê ji mêt ve li heremê bîna petrolê sitandine.

Piştî şer jî wê hê Îngilîz li heremê xwedî soz û bandûrek mezin bin. Heta di beyankirina sînoran de jî rolekî esasî bileyizin.

Di dema nêzîk de, gengeşiyên li ser ava çemên Dicle û Feratê wê bi avakirina barajan dest pê dike. Di sala 1921an de di navbera Tirkîyê û Fransayê (hingê Suriye di bin serweriya Fransayê de bû) de li ser avên ku ji sînor derbas dibin peymanek tê çêkirin. Lê belê di vê peymanê de mijar ne li ser xebitandin û parîkirina avê, li ser pirsên teknîkî ye.

Di sala 1946an de di navbera Tirkîye û Iraqê de; Peymana Dostanî û Cîraniya Baş tê îmzekirin. Girêdayî vê peymanê "Protokola Bi Pergalkirina Avên Dicle, Ferat û Milên Wan" (Resmî Gazete, 12 Îlon 1974) tê çêkirin. Li gor vê protokolê, wê Tirkîye ji xebat û barajên ku li ser van çeman çêbibe agahdarî bide Iraqê.

Di sala 1964an de, bi xebatên avakirina Baraja Kebanê re, cara yekem bi awayekî esasî parîkirina avên kurdistanê di navbera dewletên Tirkîye, Suriye û Iraqê de bûye mesele. Keban di sala 1973an de temam bûye û di eynê salê de xebatên avakirina Karakayayê dest pê kirine. Piştî Kebanê Karakaya

di sala 1987an de tamam bûye.

Bi poroja Kebanê re, di Îlona sala 1964an de Tirkîye û Suriye li hev rûniştine û xwestine ku li ser xebitandina avê bigihîjin encamê. Di sala 1965an de Iraqê pêşniyariya li hev civîna hersê dewletan kiriye. Li ser vê yekê Tirkîyê, pêşniyariya ne bi tenê li ser avên Ferat û Dîcleyê rawestîne, herweha li ser rawestîna hemû avên ku hersê dewletan girê didin, aniye. Armanca Tirkîyê ew e ku li ser ava Çemê Asiyê (Orentas) raweste û bi vî awayî Suriyê di bazarê de qels bike. Çimkî Çemê Asiyê ji Lubnanê dertê, di Suriyê re derbas dibe û di Hatayê de digihîje deryayê. Suriya ku Hatayê di nav sînorên xwe de nişan dide xwe nade ber vê pêşniyariyê û ev civîn pêk nayên.

Di zivistana 1974-75an de gava ku Tirkîye ji bo Kebanê, Suriye jî, ji bo baraja Tabkayê pêşî li avê digere, hingê Suriye û Iraq dikevin pêsira hev, qirîzek wusa di navbera wan de derdikeve ku dikin şer bikin. Li gor îdfaya Iraqê, bi girtina avê re sê mîlyon cotkarên Iraqî ketine xesareke mezin.

Ji bo Suriyê kaniya avê ya sereke Ferat e. Suriye ava xwe ya vexwarinê, ava avdanê; heta hewcedariya xwe ya enerjî û elektrîkê ji ava Feratê bi dest dixê. Herweha girîngiya Dîcleyê jî, ji bo Iraqê zêdetir e. Iraq jî pirraniya hewcedariya xwe ya ji avê re bi Dîcleyê bi dest dixê. Ango Dîcle û Ferat ji bo Suriye û Iraqê jî abî heyat, ava jiyanê ne. Bi birrîn an çikîna avê re jiyan pê re dikare li van herdu welatan zuwa bibe û giyan hêşî-

nahiya xwe hunda bike.

Suriye û Iraqê derba herî mezin a ji avê bi Proja Başûrê Rojhilatê Enedolê (GAP) xwarine, an wê bixwin (!) Proja Başûrê Rojhilat di salên 1980î de dest pê kir. Proje bi armanca avdan û enerjî bidestxistinê hatiye lidarxistin. Bi pêkanîna vê projeyê re wê li ser çemên Dîcle, Ferat û milên wan 22 baraj û 19 navendên hîdro-elektrîkî çêbibin. Bi temambûna projeyê re

***Li rû avdan û
ragîbandinê bê ji
demên pêşî ve. Dîcle û
Ferat di warê
bazirganî (ticarî) de
jî dibatîn xebatindan.
Bazirganiya di
navbera Asya û
Ewropayê de bi du
riyên bingehîn, bi
riyên Baharat û
Îpekê dibatîn kirin.***

wê 1.8 mîlyon (li gor hin çavkaniyan 1.6, hinan jî 1.7) hektar erd bikaribe bê avdan û salê 23 (li gor hin çavkaniyan 27) mîlyar kîlovatsaet elektrîk bê bidestxisitin.

Proja Başûrê Rojhilat, ji binîya çemên Dîcle û Feratê, ji rojhilat, ji Semsûrê (Adiyaman) û Entabê dest pê dike, ber bi rojava ve bajarên Riha, Mêrdîn, Diyarbekir, Şîrnak, Batman û Sêrtê digire nav xwe. Derên ku

dikevin nav projê 73.863 km² tê hesabandin. Ger ku rûpîvana kurdistanê 530 000 km² bê hesabandin, ev dera ku di nav vê projê de dimîne, hema bibêje ji heftan yekê Kurdistanê ye.

Bi xebatên li ser Proja Başûrê Rojhilat ve Suriyê û Iraqê pê re dengê xwe bilind kirine û bi tundî li hember vê yekê derketine. Bi seredana Suriye û Iraqê re, Banka Dinyayê, krediya ku wê ji bo pêkanîna vê projeyê bida Tirkîyê da rawestandin. Bi birrîna krediyê re ba.ê vê proja ku malîyeta wê 32 mîlyar dolar tê hesabandin bi tevahî li ser Tirkîyê ma.

Li ser reaksiyon û nerazîbûna Iraq û Suriyê, di sala 1980an de di navbera Tirkîye û Iraqê de Komîta Teknîkî ya Hevbeş hatiye avakirin. Suriye di sala 1983an de beşdarî Komîta Teknîkî ya Hevbeş bûye; lê di van civînan de hersê dewletan li hev nekirine û negihîştine encamê.

Di Temûza sala 1987an de serokwezîrê Tirkîyê Turgut Özal Suriyê ziyaret kir. Naveroka vê ziyaretê li ser avê û pîrsa kurdistanê (bi taybetî PKK) bû. Bi vê ziyaretê re di navbera Tirkîye û Suriyê de Protokola Hevkariya Ekonomîk hat îmzekirin (Li gor hin beyanan protokolek avê û protokolek ewlekariyê hatibû îmzekirin).

Bi protokolê re Tirkîye ji Çemê Feratê sozê di saniyê de 500 m³ av berdanê dide. Mehên ku di binya 500 m³ î de av diherike wê bi zêdeberdana mehên din bê telafîkirin. Bi vê protokolê re Tirkîye li ser berdana ava Çemê Dîcleyê tu soze-

kî nade.

Piştî ku Tirkîye û Suriyê di nav xwe de ev protokol çêkirin, di sala 1990an de îcar Suriyê û Iraqê peymanek bi hev re îmze kirin. Li gor vê peymanê ji ava Feratê ya ku bi ser wan ve dihat wê ji %42 ji Suriyê re bima, ji %58 jî wek para Iraqê bihata berdan.

Gava ku Tirkîyê di roja 23.11.1989an de diyar kir ku ewê ji bo dagirtina baraja Atatürk herîkîna ava Feratê di navbera 13ê Çiriya Paşîn û 12 Sibate de biguhêrê, hingê hem ji alî Suriyê û hem jî, ji alî Iraqê ve rastî reaksiyonek xurt hat. Krîzek wek sala 1975an di nav dewletan de hat jiyîn.

Dewleta Iraqê di sala 1993an de ji bo çareserkirina pirsê avê alîkarî ji Yekitiya Ereban xwest. Suriyê û Iraqê parîkirina avên Feratê û Dicleyê wek mafekî xwe yê dîrokî dibînin; lê Tirk xwe nadin ber vê yekê.

Dewletên ku di parîkirina Kurdistanê de li hev kirine û ji bo perçiqandina gelê Kurd milên wan di milên hevdû de ne, li ser avê talana Kurdistanê li hev nakin.

Li gor beyanên ku çend meh berê Necmettin Cevherî dan, temamkirina Projeya Başûrê Rojhilatê bi vê çûyîna di sed salan de jî nabe. Lê dîsa jî Suriyê, Iraqê û Tirkîyê di pêşîra hev de ne, pev diçin û şerekî dikin; lê ev şer ne şerê îro, şerê sibê ye.

Hem Suriyê û hem jî Iraqê çemên Feratê û Dicleyê wek "avên navnetewî" dibînin û li ser wan avan doza mafên xwe yê dîrokî dikin. Li gor Tirkîyê

ev çem ne "avên navnetewî" ne; "ji sînor derbas dibin" û nikarin bînan parîkin. Heta Tirkîyê pêşniyariyên parîkirina avê wek tîkiliyek li hember mafê xwe yê serwerî dibîne û "doktrîna serweriyê" derdixê pêş. Tirkîyê di vê yekê de "doktrîna Harmon" jî wek referans nîşan dide. Gava ku di sala 1895an de di navbera DYA û Meksîkayê de li ser Çemê Rio Grandeyê mesele derket, hingê Wezîrê Adayetê yê DYA Harmon diyar kir ku ew çawa bixwazin ewê wusa ji ava çemê ku li aliyê wan dimîne îstîfade bikin. Di pirsê Çemê Rio Grandeyê de wek welatê ku li jorê avê dimîne DYA yê xwe xwediyê çemê hesaband.

Qet şik tune ye ku şerê avê

perçeyek ji şerê dabeşkirina welatêkî ye. Esasen Tirk bi Projeya Başûrê Rojhilatê, dixwazin statuya heyî ya welatê dagirkirî herheyî bikin. Ji ber vê yekê qet teksîr nakin, dewlemendiyên dîrokî yê Kurdistanê talan dikin, di bin avê de dihelin û bi hohitî dilivin. Ji niha ve bajarên dîrokî yê wek Samsatê di bin avê de man û derên wek Hesenkêfê li benda roja xwe ne. Bi hundabûna van bajarên re kultura me, dîroka me û nîrxên me yê mirovî di bin avê de dimînin, pira me ya pêşerojê û pêşerojê hildiweşe. Ne tenê welatêkî û dergûşekî medeniyetê di bin avê de dimîne, em jî di bin wê avê de difetisin.

Ma ev avê ev welatê bîxwedî ye?

Ç A V K A N Î

- Fisher, W. B., "Syriya", The Middle East and North Africa, 1994, London, Europa Publications, 40th Edition, 1993
- Fisher, W.B., "Iraq" The Middle East and North Africa 1994, London, Europa Publications, 40th Edition, 1993
- Beschirner, Natasha, "Water and Instability in the Middle East, Adelphi Paper, No. 273. 1992
- Jansen, Godfrey, "Euphrates Tussle" Middle East International, 1990
- Irani, Rustam, "Water Wars", New Statesman and Soviety, Vol. 4 No. 149, May 3, 1991
- Held, Colbert C. Middle East Patterns, Places, People and Politics, London and San Francisco, Westview Press, 1989
- Heydeman, Steven, "Yeni umutlar, yeni umutsuzluklar", Görüş Dergisi, Sayı 10, Temmuz 1993
- Arı Tayyar, "Basra Körfezi ve Amerikan Politikası" Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu, Yay. Haz. Sabahattin Şen, İstanbul, Bağlam Yayınlar.
- Uçarol Rifat, "Tarihte; Dicle-Fırat Nehirleri Basra Körfezi ve Çevresinde önemli gelişmeler", bhd. (berhema ku navê hat dayin)
- Versan, Rauf, "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap İlişkileri" bhd.
- Çandar, Cengiz, Türkiye İçin Bir "supolitik" olabilir mi. bhd.
- Alacakaptan, G. Aydın "Sınırı Aşan Akarsularımız ve Fıratın, Arap Komşularımızla Büyük Sürtüşmelere Neden olmaları Beklendileri Abartılıdır" bhd.
- Kut, Gun, "Ortadoğu, Su Sorunu: Çözüm Önerileri" bhd.
- Kut, Gun "Türk Dış Politikasında Su Sorunu" Türk Dış Politikasının Analizi, Der. Faruk Sönmezoglu, İstanbul, Der Yay. 1994
- Aytar, Osman, Kürdün "Makus Talihi" ve Güneydoğu Anadolu Projesi (Sorunlar ve Gerçekler) İstanbul, Medya Güneşi Yay.

Hunermend berpirsyar e belam lêre kesî le hunermend napirsêtewe!

Enwer Qeredaxî mamostay mûsîqa û ahengsazî, le salî 1936 î zayînî le şarî Helebçe çawî le be dinya helênawe. Yekemcar le peymangayî mamostayan xoy amûxtay mûsîqa deka û dîvra qelemrewî çalakiyekey deguwazêtewe bo qutabxanekani şarî Silêmanî. Salî 1971, debê lêpirsrawî beşî mûsîqa le zankoy Silêmanî û paşan le salî 1981, debête berpirsê beşî mûsîqay hunereciwanekan le Silêmanî ke ta êstaş berdewam e. Enwer Qere hawrê le tek komelêk le hawrêkanî bo yekem car le salî 1964, tîpî mûsîqay Silêmaniyan damezrand, ziyad leweş qelemêki şîrinî heye bo nûsînî babet le mer mûsîqa û mûsîqay neteweyî û le zor biwarî hunerî dîke da destêki balay heye. Bêguman hogiranî mûsîqa aşînayî dêrînî berhemekanî em mamostayen û şiwênî destî ewîş le biwarî mûsîqa da yekcar sirincrakêş e. Ca bizanin xoy le barey mûsîqa be giştî û mûsîqay kurdî be taybet çî delê.

■ Naznawtan Qeredaxî ye û le dayîkbûwî Helebçen! Xotan le eslen xelkî kwên?

Ême baw û bapîrman le Helebçe bûn. Bawkim piyawî ayî-nî bû. Ew serdeme, piyawî ayî-nî egera bo şiwênî mamosta herçende biraderekanman le Helebçe şerî eweman legel da eken û elên to le Helebçe le dayîk bûwî, ebê bilêy Enwer Helebçeyî, nek bilêy Enwer Qeredaxî. Be herhal ême esebman le Qeredax berdewam bûwe wekû eşîretîş le tayîfey Merdûx in.

■ Pênasey êwe bo hunermend û yariwange û boçûntan le barey hunermendewe çon e?

Huner, hemû kesî tiwanê muresesey bikaw bibête hunermend. Belam be kê elên hunermendî heqîqî?! Aya hemû kes hunermend e? Reng e hindê kesî le karî hunerî da bibine pêşewa. Aya însanêkî asayî ye? Aya însanêkî siyasî ye? Însanêkî ayî-nî ye? Belam hemû kesêk hunermend e, lêreda nişaney pirsyar daenêyn?

Hunermend bew kese elên ke xemxorî netewekey bê, lew sūcey karî tēda eka. Le astî ferhengî û hunerî beramber be netewekey xoy be berpirsyar bizanê. Wate hunerekey bo xizmetî netewekey xoy bê. Rengdanewey qeltûr û hesret û dax û eşkencey netewekey bixate naw karehuneriyekeyewe. Zor hunermend heye be astêkî hîsî karê hunerî ekat, belam aya çî (îdafe) bikat bo netewekey, birwa nakem bitwanê lêre hîç (îdafe) bikat. Kesanêkîş heye sūtawe bo karî hunerî xoy. Însanî hunermend, piley dereceyeweregrê le xizmetî netewekey da. Eger be rastî û rastgoyî bit-

wanê karekey eçcam bidat, lêre pêwîstî be çend kolekeyek heye. Pêwîstî bewe heye ke xoy rûşenbîr bikat, ziyad le hed le tengûçelemey netewekey şarezabê, bizanê le çî sūçêkewe xizmet bikat û le sūçî xoyewe dest pê bikat. Be fikr û bîrkirdinewey xoy, boye elên bînayî hunermend hest be azarî mille-tî le hemû kesî ziyatir eka û etwanê ta radeyekîş çareserî ew çermeseriye le naxya bikat û rengî boy bidatewe. Bew kese bilêyn hunermendî rast ke legel xetî netewekeyayetî.

■ Exlaqî hunerî çî?

Min ke em base elēm renege hemû xistibête naw camûlkeyekewe. Komelgay ême kolmelgayêkî diwa kewtûwe le zor rûwewe, belam çon hez lay ew xelke dirust bikeyn ke wa ebê ême bibîn beş, ebê hunermend (mûwasefey) tēda bêbêcke le karetekêkiyekey, ebê şarezay rewşî berz bê, bizanê çon mûamele legel hunermendîtir legel xelkîtir û legel çînekanîtir eka. Hunermend ebê le naxî mille-tekey tē biga ke be çî şewe xelk rabikêşê bo lay xoy û karehuneriyekeyan legel encam bida. Ke wate mesayilî exlaqî û mesayilêkî pileyş yekem le komelgay ême da ebê reçawbikirê ke dab û nerîtî ême dab û nerîtî komelgayekî rojhelatiye, komelgayekî ayîniye, le ber ewe ebê ême legel ew xalane da pêk bêyîn.

■ Be pêy boçûnî xot ew aste ta çî hedêke?

Min ekarim zor hukum le şarî Silêmanî bîdem. Le şarî Silêmanî karî hunerî zor baş roştûwe, lew aste xelk rêzî hu-

nermend zor egrê û zor be gewreyî seyri berhemekani eka. Ew hunermendaney ke basman kird, bew şewekeye ke elên hunermendî heqîqîn û hunermendî rastîn. Le zor cêgey Kurdistanîkeş min ew new'e hunermendanim bînewe û peywendîm heye le gelyana. Renge le Kurdistanî êran, le Kurdistanî turkiya û heta tenanet le hen deran, le ewrûpa, belam kasanêkîş hen bedaxewe lew astane nayan bînim.

■ Xotan pêwertan çîye?

Ême zor kesî rûwî tēkirdîn dengî xoş bûwe, belam lew birwayedam ke taqîbman kirdûwe, seyr ekeyn refar û silûkî başî nebû, dūrman xistûte. Gerçî dengyan xoş bû, renege ew dengxoşîye le paşeroj şikanekeye le ser ême bika, le ber ewe nekeyn baştîre, nek le diway da wazî lê bînin. Çunke tecrûbeman bûwe lew biwarane da, zor goranîbêj hatûwe, ême singman bo kirdûte, belam be daxewe hunermendêkî bedrefar derçûwe sūdbexşî nebûwe bo komalga, êmeş wazman lê hênawe.

■ Barûdoxî mûsîqa lay xotan çon heldesengînin?

Le pêş raperîne goşar zor bûwe le ser hunermendî kurd dest be seriyêk le ser hunermendî kurd hebû, belam komelgake-man ke tirûskay le hunereke da ebîne ziyatir be demiyewe erwa ke berhemêkman saz ekird, xelk zor be tewsewe bo hunerekey xoy bibînête. Le hunerekeya astî netewayetî kurd bibînête ke tîpî mûsîqa sed kesî, sed û penca kesî le ser şanoyek bê, fexre bo ême ke çûwên

bo mihrecanêk le Bexa (Bexdad), le astî ser ta serî Êraq yekemman hêna. Heta tenanet tî-pî duwemiş ke derçû her le Kurdistan bû, yekem le Silêmanî bû, duwem le Hewlêr bû, yekem le Dehok bû, duwem le Hewlêr bû. Hestêkî neteweyî palî pêwe enayîn bo ewey biroyn karêkî hunerî bikeyn le goqarekan, soçêkman edoziyewe basî mûsîqay kurdîman ekird, basî folklorî kurdîman ekird, tehlîlî mûsîqay kurdîman ekird. Belam dabeşbûnî îmkannat le layen mîrîyewe zor ciyawazî hebû! Yanî ême ta êsta le Silêmanî stodyoy hunerî waman nebûwe yaxud, daîreyekî hunerî wa nebû ke bawêş bo huner bikrêtewe. Eger bikraye ebwaye be ser şan û balî rijêmi hel bidaye, ewe bo ême nadi-gonca ne eçoynê jêr barî ew îşane. Renge deyan car teklîfyan kirdibaye; werin ba botan beyn bo ewrûpa, bo ew cîgayane. Belam ême eman zanî be çi mebestêke ne eçûyn. Hunermendî kurd huşyar bû lew şitane, ne eçûwe jêr ew barane. Zor car bang ekrayîn; filan awaztan bo kirdûwe, filan sirûdtan bo kirdûwe, be çi mebestêk ewetan kirdûwe! Zor hunermend tûşî teng û çeleme ebûn. Belam duway raperîn zemîney azadî hate pêşewe, ew xelkey ke waştî le naw dilya helgirtibû ney etwanî derî bibirê, belam ke raperîn hat, destî kirde goranî wûtin. Încê le naw emane kesanê dengxoşîş têda derekewt. Yanî haletek le (Fewda)dirust bû. Wirde wirde ew kef û kuleyê damirkawetewe. Încê awatexwazîn le dahatûda em îşane ziyatir bê, karî hunerî ziyatir bê le naw peymangay hunereciwanekana, êsta basî mêjûwî mûsîqay kurdî exwênîn, miqamî

kurdî exwênîn, ew şitane exwênîn ke peyweste be mûsîqay kurdî.

Boye min le rêgay em çawpêkewtîne dawa le hemû ew dilsozane ekem ke çiyane heye, zanyarî le ser mêjûwî mûsîqay kurdî, le ser hunermendanî kurd bo peymangay hunereciwanekanî Silêmanî û lay xoman rewaney biken bo ewey ke bitwanin programa daybînên bo şarezabûn le hunermendan û karî hunermendan lew meqamaney ke wa hen lew karehuneryane ke hen. Bo ewey ke tewawî hunermendekan şarezay hunerî nawçekanîtirî Kurdistan bin.

■ **Le basî mêjûwî mûsîqay kurdî ewey ke ême eybînî wekû kar û barî rojnamewanî lem beşeya, kurd zor lanewaz e. Pêtan waye hoyekanî çiyê û be çi şeweyek ekrê çareser bikrê?**

Hoyekanî wa bizanim me'lûm e! Çunke kurd xawenî xoy nebûwe û neytiwanî le ferhengî xoya biçête binç û binewanî tarîxî xoy. Nimûneyekî biçkole dênimewe!

Le salekanî heftêyekan da ême programêk pêşkeşî kird be zankoyî Silêmanî. Wûtman, bigerêyn be diway goranî folklorî û koyan keynewe be kasêt. Serokî zanko zor pêy başî bû, parey başî bo terxan kira, belam ke dayane dezgay <emin>, ewan refizyan kird û wûtyan; êsta lem barûdoxe nagirêt û eme karêkî zehmet e. Ke wa bû, xeterekeyan ezanî çiyê!

Min ferhengî xom ko ekeme-we. Rûşenbîrî xom, goranî folklorî xom, keleporî xom, çon ebê ko bibîtewe? Ewan deyan kurd nehêlin. Em kare karêkî zor girîng e. Karî bo ne-

kirawe. Ew kareş ke kirawe hindê astî takrewiye. Ême nemanewîst ew şitane darwirdî bikeyn. Ew dezgaye bibîte ewe ke wa bitwanin <tehlîl>-îş kirdinewey keleporî kurdî le goraniya, le şitî hunerîda têyda encam bideyn.

Bo xom le barey şarî Silêmanî basêkim heye ke goranî kurdî çon hatûwete şarî Silêmanî. Silêmanî şarêkî tazeye, nîzîkey 200 sal e temeniyetî. Le dewr û berî şarî Silêmanî grûhî hunerî çon dirust bûwe; încê diway wirde wirde çon hatûwete şarî Silêmanî? Danîştîwanî ew hakimaney ke lêy bûn, çon yarmetî hunermendyan eda? Yaxud çon dijiyatîyan kirdûwe? Lew basaney hênawmane wirde wirde emanewê em base têr û tesel keyn, bêyîne nawçekanîtir. Bo ewe ke wa le her nawçeyek şiklî biçûk le mêjûwî ewey bûwe dirust keyn û bikeyn be programêk ke qutabî huner bixwênêt mêjûwî netewekey çiyê! Le wane waye zor kesî hebê le Kurdistanî ême aşîna nebê ke Xwa lêxweşbû Seyid Elî Esger kê bûwe? Ezanî be naw heye, goranîbêjêkî nawdar û gewreye, belam jiyânî nezanî çiyê. Le kwê le dayîk bûwe? Çi kirdûwe, goraniyekanî çiyê? Berhemekanî çiyê?

Ême tewawî berhemekanî gwêman lê bûwe û etwanî tehlîlî keyn, belam şînasnamey tewawî xoy niye. Şînasnamey ew zewîyeman niye ke Seyid Elî Esger î têda dirust bûwe. Pêwîstman bem karane zor e. Eger akadîmîyêkî gewreman hebê, ew şitey têda firawantir key, <Îxtîsas> î wergirê, profesorî wergirê, wa bizanim şitêkî baş e lew biwareda. Ême debê kar, huner dabeş bikeyn bo karî praktîkî. Hendê bo karî tojî-

newe, hendê bo lêkolînewe bo dahatûwî mûsîqay kurdîman, lêre xetêk dête pêşewe ewîş e-weye; ême bîr bikeynewe ke komîteyekî hunerî bo mûsîqay kurdî dirust keyn le Kurdistana, bitwanîn programî karî mûsîqay dabinêyn le pisporan. Basî barîk lew barane bikeyn ke wa le mûsîqay kurdîman da heye ya basî mûsîqay folklorîman çiyê? Mûsîqay danrawman çiyê? Yaxud, ew amîre mûsîqayane çîn, ke le mûsîqay kurdî be kar ehênî? Tesîrî mûsîqay erebî, farisî, turkî û ermenî û çenêk heye le ser mûsîqay kurdî kame ye? Mûsîqay kurdî kame ye, rû-hîyetî mûsîqay kurdî emane hemûwî girîng in û çend basîtir.

■ **Be têbinî ewe ke ziyatir le sê deye ye le zemîney mûsîqa kar eken, radey nasyarîtan legel mûsîqay nawçe ciya ciyakanî kurdewarî ta çi hedêk e?**

Aşîneyetîm legel hendê mûsîqay Badînî, Hewreman û Loristan heye û heta karî hunerîşman bo kirdûwin, belam muskîley ême le çiyaye? Ew huner-mendey ke le şarî Silêmanî goranîman legel elê, renga wek lehçe û şewazekan netiwani şewazî Badînan ya şewazî nawçey Xaneqîn wekû <fonetîk> bihênê. Zorî legel hîlak ebîn ta şewazekey wergirî. Xo eger goranîbêjeke legel man bê, zor karêkî asan e û le yek nêzik ebênewe, çunke mûsîqay kurdî ciyawazî niye û qewmêk nîn ciyawaz bin le yek, şewaze lehçeyê. Şewazî Hewramî, şewazî Şarezorî, Şewazî Silêmanî û Şewazî Hewlêrî û ...

Emane legel yektir ciyawaz nîn, belam teng û çelemeyekî gewreyê ême le wê daye ke

hendê karman wekû pêwîst nagate encam. Meselen; elên goranî hore çone? Elê; hore ho ho ho ho waye. Çon hatûwe nazanîn, natwanê bot bas bikat.

■ **Êwe le mûsîqay kurdî da dahênanêktan kird, ewîş ewe bo le pal orkêstrî mûdirnî wek Viyalon û baqî sazekanîtir, dehol û zurnatan dana, yanî saz û deholî kurdî hate pal Viyalon û le pal baqî sazekan da xoy niwand û karekeş karêkî zor ciwan bû. Eme karêkî baş e. Bêcke lewîş karî zorman bîstûwe le cenabit, hawrekanî, ew ahenge sazane ke le êrana xerîkî karî mûsî-**

ebê xizmetî mûsîqay kurdî biken, <be wûtey xotan awaz dirust biken> bo goranî. Her ew awaze konaney ke bû, dîsan eyhênin û lê edenewe. Îtir hiç alogorêk niye egerîş bitwanin awazekî dirust biken, zortir awazekan eçîtewe bo lay melodiye farisiyekan, le kurdistanî êraq eçîtewe bo lay melodiye erebiyekan, le Kurdistanî turkiye bo lay melodî turkekan. Ême ebê çî bikeyn? Ahengsaz ebê çî bika ta bitwanê goraniyêkî kurdî kon, meselen, wekû (Dîwênê ta direng ta direng). Eme karêke hiç wext le bîr naçîtewe, belam a-

Goranî folklor ew goraniyanen ke wa le baw û bapîrewê boman mawinetewe demaw dem wek awaz, wek kelîmat, wekû şî'r, wekû hunrawe, wek rûbîyetî goraniyêke, eşê le nawçêke bo nawçeyekî ke bigorê, eme daxilî babetêkî qultir ebîn ke wa ebê eme dirasetî goranî folklorî bikeyn.

qîn, ewanîş her kame be norey xoyan be pêy zanist û agadarî xoyan xerîkin xizmet be ferheng û goranî kurdî eken, helbete emîş bilêyn bêckekurdekeş xeyre kurdîş xizmetî kirdûwe, yekêk wekû mamosta Henane kurd nebû, bes pêy xoş bû xizmetî mûsîqay kurdî bika. Le êran da mûsîqî şitêkî xoşewîst e bo kurd, bo faris bo gişt millet. Bextewerane kurdîş tiwanî lem meydane be çakî û be başî xoy nîşan bida. Mûsîqay kurdî êsta nawbangî heye û xelk eynasin û cêy xoy kirdûtewe. Belam şitêk heye ahengsazekan ke

hengsazî êsta bo natwanê karî aweha bika bo şitî wa naxuliqênê?

Belê, ême eger seyrî komelegay xoman bikeyn komelegayekî rojhilat in. Ême, eger zortir qûlbênewe lewe ebê daxilî hendê biwarî siyasî bîn. Kurdistan nawçeyekî gewreye. Beşêkî Kurdistanî êran e, beşêkî Kurdistanî êraq e, beşêkî Kurdistanî turkiye ye, beşêkî Kurdistanî suriye ye, beşêkî Kurdistanî Sor e û her cêgayek lem cêgayane şaristanîyetî ew welata be ser komelgay kurdewariya destî dirêj bûwe. Le êraq şaristanîyetî ereb be ser kurd da dest balaye. Le

êrana şaristaniyeyî farisî û her weha.

Bem şêwane gumanî têda niye, eme peywend e legel biwarî rewşenbîrî û bîrkirdinewe, tenanet biwarî rageyandin û emane dewrêkî karîger ebînê le hatûçûkirdinî emane mûsîqay le Kurdistanî da, ême ta radeyek erebî karîgerî le ser ew hunermende ahengsazane danawe ke eyanewê lew kolane xoyan bigeynîne derewe. Ew newaraney ke gwêt lê bûwe, yaxut ew berhemaney le êzgey kurdî Beğa tîpêkî mûsîqa hebû ke hindê le goranîbêjekan, nek hemû roystûn goraniyan tescil kirdûwe. Tîpemûsîqake hemûwî her ereb bûn, lê ser şewazî erebî mûsîqeyan lêdawe. Belam ew berhemaney Tîpî Mûsîqay Silêmanî pêşkeşî kirdûwe, ziyatir le erebî %9 kurd bûn. Be nisbet êranewe renge le êzgey Tahran zor car şahengman gwê lêye, gruhêkî mûsîqî lêy eda, renge karî farisî tesîrî hebê le ser mûsîqejenekan.

Her wiha le turkiya xoy bo zor ho egerêtewe, belam yekê lew hoyane eweye ew ahengsazane ke hen, ya ew mûsîqaney ke hen le rûhî mûsîqay kurdî şareza nîn, her weha ûttan zor car goraniyekan elênewe! Min be şitêkî baş nabînim, belam ûtinewey goranî folklorî, renge şitêkî baş bê.

Min xom le seretay mûsîqay erebîm gwê lê bûwe. Radyom ekirdewe hemûy mûsîqay erebî bû... Mûsîqay erebîm zor lêdabû. Goraniyekanî Umkelsûm û Ebdulwehab û emanem lêda, belam ke hestim kird min kurdîm, ebê goranî kurdî lêbidem. Başê çon goranî kurdî lê edey? Gwê le goranî folklorî egrîn, le goranîbêje milliyekan, çî elên bo rûhîyeyî goraniyekan le naw

derûnman dirust ebê, bo wêne, gwêm le goranî birayanî zîziye, gwêm le dengî Xwa lêxweşbû Elî Merdan e, gwêm le Hesên Zîrek e, gwêm le Seyid Esger e, gwêm le Mela Kerîm e. Emane goranî kurdîyan wûtûwe ke wate elên şitêk heye. Elên nawî goranî kurdiye. Goranî kurdî le çiya min diyarî ekem?! Le folklor da? Ew şewaze le folklor da destnîşan ekrê.

Goraniyêkî wekû (Lorkê lorkê lorkê xatûney..) erebêkî lay ême wûtûyeyî: (Lorkê lorkê lorkê lorîk..) Goranîkey kuştûwe. Goranî kurdî lay ême kirj e, ûley têdaye, xwên ecûlênê, belam ew lewê xwêneke mirdar ekatewe, xwêneke xaw ekatewe...

Ême kirje jîyanêkî hereketman heye, ebînî yekêk le Kurdistan da le şaxekan dête xwarewe û be gurc û golî erwat goranî xêla elê, hore ekat. Goranî siyaçemane elê, Goranî bezm elê, eme qaîdey goranî êmeye <hereket>, belam cêyêkî biyaban e, ebînî ke goranî elê, giya-

nî xaw ebêtewe, giyanî şil bûwetewe meqamî xaw elê (wele wîlax..) Yanî şil ebêtewe. Emane <Tabî> goranî nawçeke wer egrîn. Min le lam waye ewey ke dête dunyay goraniyewe, eger le biware zanistiyekan nebêt, ebê le dunya folklorekewe bê, çunke folklorî ême yekê pir ekat le rûhîyeyî kurdî, ew şitane ke dirust ebê le naxa ke goraniyekîşî elêtewe le ser ew şewaze goranîbêjman heye.

Bo nimûne Heme quto ke Mihemedî Brayîm Ebdule (sewzey kal mê û ho sewzey malekem..) Elê; hendî hestî têdaye naxî goranîbêjekeye şewazîş Şarezoriye, nek Hewramî yaxud elê (kilmil bawanim..), eme Hewramî tewawe, belam goranîbêjekanman çenê gwê egrîn le mane yaxud awazdanerekan, ahengsazekan çenê gwê egrîn le mûsîqay kurdî be giştî mûsîqayêkî folkloriye, wate mûsîqay daner karêkî tazeye lay ême. Le salanî şestekanewe destî pê kirdûwe min ke xom awazek daenê, birwa ke le îqa'êkî kurdî, mîlodiyeke kurdî, le her şitê kurdî bê, le naxî kurdîyewe ke kelk weregirim, eger yekê lew şitaney têda nebê, bêguman renge awazêkî kurdîm danenabê. Belam ew awazaney ke daenrên eger carêkîtir bûtrênewe ebê huqûqî goraniyekey bo goranîbêjeke parêzrabê. Reng e ew goranîbêje nezanî ew goraniye çon hatûwe? Aya folklor e ya folklor niye?!

Belam eger şarezayêkî şaristanî hebê, şarezayî zanistî taybetmendî goranî folklorî, diyare ezanê goraniyekeye ûşekanî sîwke le awazêkî sîwkeleye, rîtmêkî sîwkeleye. Hemû le çend notêk da ye, mewadî dengekanî çend dengêk e, belam

ke goraniyeke be namey hunerî tédaye ebînî goraniyêkî danrawe ke wate xawenêkî heye. Helbete lêre eçîte babetî goranî folklorî û goranî danrawe, wate goranî ladê û goranî şar, ew hunermendaney ke astêkî rûşenbîriyan heye le naw şarekan in, zortir karî huneryan heye, şit daenên, ahengsazî eken, belam ew hunermendaney ke le derewey şar in, reng e ew aşinayeyan legel zanistî mûsîqa nebê, le ber ewe le xoyewe goranî elê folklor e û goranî millî ye. Goranî folklor ew goraniyanen ke wa le baw û bapîrewê boman mawinetewe demaw dem wek awaz, wek kelîmat, wekû şî'r, wekû hunrawe, wek rûhîyeyî goraniyeke, eşê le nawçeke bo nawçeyekî ke bigorê, eme daxilî babetêkî qultir ebîn ke wa ebê ême dirasetî goranî folklorî bikeyn. Goranî millîman heye. Goranî millî renge kesanêk dayenên şarezayîyan niye le zanistî mûsîqa. Goranîbêjêk le<not>î û le dirasetî mûsîqî şareza niye awazêk daenê le xoyewe, elê goraniyêkî danawe, goraniyêkî millîye, le waneye paş maweyek xawenekey le bîr biçêtewe ebê be folklor, belam awazêk ke daenên ahengsazî bo ekeyn le ser binemayekî zanistî û rêkûpêk eme bêguman <not>î bo daeynên. Gruhî mûsîqî bo damezrênîn, karame ehênîte pêşewe wekû kursî bê, wekû mûsîqî bê, hemû encamî edeyn, eme karêkî tezeye encamî edeyn.

Le naw kurdewarîman da, min be karêkî baş nazanim eger her kesêk hêlsê goraniyêk bêjî û le heman kat da goranîbêjekanman eger biyanewê ziyatir le mûsîqay kurdî têbigen, ebê ziyatir gwê bigrin le folklorî kurdî ke le ser ew binemayane-

we daenîşê diraset bo xoy bika û astî rûşenbîrî xoy ziyad bikat. Çünke ahengsazî babetêkî taze ye.

Min le goraniyêk le goraniyekanim gwêm le dengî dehol û zurnaye, elêm <dum-tek, dum-tek, dum-tek>, le ahengsaziyêkî taze ew rîtmê daxilî ekem le gelya yaxud le şêwazî wûtina kelk wergirîn le goraniyêk bo wêne ahengsaziyêkim kurdî kelkim le meqamî <Allahweysi> wergirit, teqrîben 20 deqîqe goraniyek gruhêkî gewre eylên ke teqrîba 110 kes e. Em ahengsaziyêke le wê da kirdûme kelkim le meqameke wergirtûwe. Belam le diwayî da gewrem kird.

Eme le mûsîqay cîhanîş da heye, emîş Bethovin, Çawîskî. Em mûsîqedane gewrane kelkyan le folklorî milletekey xoyan wergirtûwe, ew sîmfoniya û karegewraneyan kirdûwe. Ême ebê bizanin mêjûwî mûsîqay cîhanî em milletane çiyân kirdûwe û ême kelk lew tecrûbane wergirîn, wate goranîbêjêk ke wa le astî rûşenbîriyewe nayête pêşewe û yekser dêt dest ekat be goranîwûtîn, rûşenbîrêkî hunerî niye, ekewête helewe, ha le çiya? Goraniyekey dubare wûtûwe, kê elê, ba bilê min away elêm! Nazanê em goraniye <not>î heye, eme dezgay taybetî ewî pê bûtrê, ewe niye. Ya min goraniyêk daenê bo orkêstr dam nenawe bo dehol û zurna ya awazêkim danawe dehol û zurnay bo lê bida, dam nenawe bo ewey orkêstr lê bida ebê ew heq û hiqûqane biparêzrin.

■ Pêşniyarî xotan bo parastinî ew melodyane çîye?

Erkî gewrey dezga dewleti-

yekane ke wa gruhî mûsîqî şareza dirust biken bo kokirdinewey ew keleporene û le naw kitêb da tehlîlîş bigrêtewe, basî bikrêt û binemakanî ûrd bikrêtewe, inca newekanî dahatûman etwanin kelkî lê wergirîn, le ahengsazî da bê, le tûjînewe da bê, le pîşandanî <not>î kurdî dabê. Le biwarêk lew biwaraney mûsîqay kurdî tédaye, gewretirîn erk ke le ser şanî hunermendanî kurd e, folkloriyekanî kom bikeynewe be kasêt û le diway ewe tehlîlî emîş pêwîstî be pîspor heye. Kesanêk ebê karame bin. Bixwênin lew biwarane da şareza bin, yanê hemû kesêk ew karey pê nagirê karêkî zehmet e. Ebê xoy bo terxan bikat û bûdcey taybetî bo dabinrê, îmkanatî maddî bo dabinrê.

■ Êwe xotan be kam beşewe mandû kirdûwe?

Ême mûsîqay kurdî wekû <ixtîsas> neman tiwanîwe ziyadî bikeyn, bawêşman bo hemû layek kirdûtewe. Bo nimûne le salî 1974 legel zor le hunermendanî xoman da, ziyatir le du hezar û heştêsd goranî folklorman kokirdotewe.

■ Gewrey goranîbêjekanî rabirdû legel êsta zor ciyawaz e. Hez ekeyn bizanîn hokanî çîye? Aya mesailî zemaney yaxud meseley mûsîqay kurdî pêwîstî be goranî heye, yaxud îmkanat be şêwey boçûn û riwangey însanî em esre?

Du sê ho heye bo em şite.

1—Astî rûşenbîrî.

2—Astî nebûnî.

3—Biwarî siyasî.

Ême le hemû şitêkman ûşey

siyasetî têda be kardênîn çî bi-tewê û netewê daxil bûwe le-gel jiyani komelegay kurdewarî da.

Ew goranîbêjaney ke wa lem ser deme da goraniyan ûtûwe helkewtûn, wekû Xwa lêxweşbû Seyid Elî Esger, Mela Kerîm, Elî Merdan. Emane le naw komelegay kurdewarî da ewene goranîbêjêkî zor nebûwe ke bèn û bîkene hedî munafese kirdin, yaxud eger heşbûwe kesanêk firyay ewe kewtûn zebtî berhemekey ne kewtûwe û gwêman lê nebûwe, nezanîn ême êsta wa elêyn; kê elê le ser demî xoya deyan goranîbêjî dengxoş nebûwe le pêş Seyid Elî Esger û le pêştirîş da! Belam dengekanyan pêman nege-yîştûwe. Mêjûnûsêk niye <not>î goraniyekan û ya berhemekanman pê bigeyênê, eme piçranî legel rabirdû xoman elê zor rûwewe. Meselen renge zerdîxezan, çen kesî ûtûyetî, hem merhûm Xwa lêxweşbû Seyid Esger ûtûyetî, eme yekem.

Duhem; Lew serdemane ewey dengxoşî bobê diyar bû le naw komelgay kurdewarî da nawî zorî wergirtûwe û belaw bûtewe. Bo nimûne Hesên Zîrek le navçekanî Kurdistan gerawe nek bo hunerekey bo jiyani xoy gerawe ke bo jiyani gerawe naçarişe wekû hunermendêk. Bo nimûne goranîxoşî ûtûwe be ser helperkê kerekan û be ser xelkekeya. Emane bew new'e nawyan derkirdûwe ke ta êstaş mawetewe. Legel eweyş da rastgowî têdaye, çunke goranîbêje yaxud ew hunermende le nawçey kurdewarî neçûte derewe, yanê wekû ême nebû ke ta Besre birwîn, yaxud takû Meşhed û takû ewserî êran biga.

Yekî wekû Seyid Elî Esger tiwanûyetî bigate Taran.Başe, to lew birwayey goranîbêjêkîtir nebûbê lew wexte da? Hebûwe belam neytiwaniyewe bigate Taran, ta ewîş dengî <zebit> bika. Her weha Elî Merdan lew serdeme da le Kurdistanî êraq û her weha Kawîs Ağa û çendîn hunermendîtir le wane, em goraniyaney ke wa bem şewaze eman eylîn û bew new'e pêman geyîştûwe, belam emro goranîbêj zor e û zor ekewite ber gwîçkey, le ber ewe xirab û çak têkel bûwe.

Seliqey xoy û herçî ew şitane goranîbêjî baş yaxud ahengsazî baş ciya ekatewa emro deh goranîbêjî lêye, belam bîst sal lemew pêş du goranîbêj hebûwe, emro gwêt le penca goranîbêje, nazanî kamyân sozî dilî to edat, sert lê eşîwînê emyan ya eweyan, nazanî kamyân resen e, çunke nûsrawêkî mêjûwîman niye ke goranî kurdî çiyê, le kwê hatûwe, çon serî hîlhêna-we, çon perey sendûwe, şewazekanî çîn? Eme erkî hunermendanî emroy êmeye ke wa ew kare bînine encam. Le ber ewe ebînê dengî kal û pûxte têkelaw ebê, dengî xoş û naxoş têkelaw ebê, bîcke lew dezgay hunerî <zebit>kirdin emro zor pêşkewtû bûwe. Wate şaristanîyetî jiyân le îqaekî xîra erwa. Le rîçkeyekî gurca erwa, eger firyay şit nekewî be cît ehêlê, karûkat be cît ehêlê. Ebînî dezgay (zebit), hendî dengî nîzim xoş eka, hendî dengî naxoş xoş ekaw... Bûnî eka be sera, le ber ewe kesêk tozêk le xoyra ebînî raekat goranî tescîl eka le kwê da bitwanî goranî xoy elê.

■ Ew şite konaney ke êsta le serî kar ekey le hendî zemîneya wekû dahênanî ti-

ya da berçaw nakewê, hoy çiyê?

Axir goranî folklorî xoy le xoy da dahêname, çunke le naw komelga ebîsrît, be tenha şexsêk dirustî nakat, le naw komelga dirust ebît û demawdem egate lay ême. Bo nimûne goranî Xwa lêxweşbû Seyid Elî Esger ke ûtûyetî û heman goranî birayanî zîzî dubareyan kirdûtewe, aya bûn û berame û çêjî her wekû ewey Xwa lêxweşbû Seyid Esger e? Bêguman ne, ciyawazî heye, hendî layen heye goranîtirîş ew bistîtewe bew şite tazane û hendî şit heye îcbarî goranîbêjeke ekat ke way bilê.

■ Ke wate êwe legel harmonîze kirdinî em goraniyane dan?

Legel barûdoxî êsta le ahengsazî taze ebê bikrê û şitêkî ciwan e.

Le hendî biwar da ebînim serkewtûwe, belam le hendî biwarîtir da renge wek pêwîst neyete ber çaw, belam eger kelk wergirtin bo xizmetî kareke bê, be giştî ciwantir e, wate karî mûsîqa eger dubare bikrî-tewe ciwantir e, wekû xoş le xoya karêkî tazeye, Mûdirne, yanî şewazêke lew şewazane ke wa emro zor le lawekanman, ahengsaz e tazekanman lew biwarane da îş eken, ême zor car hewl edeyn şitî taze dirust bikeyn, belam kelk le kelepore werbigrîn û nabê destkarî bikrî, ebê wekû xobî bê, yanî ême etwanîn le ser goranîyêkî folklorî kurdî semfonîyek dirust bikeyn, ême wa nezanîn goranî kurdî her dehol û zurna ye û baleban e yaxud etwanî bew ştane orkestrekî gewre karekî

hunerî ciwan pêşkêş bika. Bo nimûne li elmanya parçeyekî musîqay minyan pêşkêşî kurduwa, wayan guncandûwe bo çarîneyekî mûsîqa, wate kufîning du keman û fialûnîk û piyalentînînk. Am kareyan durust kurduwa lenaw holîka. Xakeke zor zor pê pesend bo we û tu yane eme lekraî mozar û ewane eçê. Kar karî ê me ye belam goncîn rawe legel curhi kareke û zor asen kirawe. Bo wêne ew karek girayanakî kamkar kurduyane bo ku niwê karêk wistuyane le melodiye-kanî xwa lê xweş bû. Elî esger bi ken be îşkî taze em cure îşane xizmetî komelkayî kurdewarî man tara deyek eka lem warî ehng sazî teze da belam eger lebwarî folklorhi dabê. Bi warî folklorî qonaxî xoy heye. Kenlekî xoy heye her wek biwarî aheng sazî taze... hemû eme dergay tê da ye û ewe niye ême girûhêkî gewre bibînî yaxût dahul û zurnayek betatî tenya bibînin bileyn musîqay kurdî lewda ye! Min mûsîhçayekem heye "hore" lê horeyî naçey xomanim wergirtûwe. Bela legel piyano da pêşkîşî kurduwa birduwane li Ewrûpa pêşkeyan kurduwe tişteki zor serkewtû bûwe hereketek wekû mûsîqay sîgan heye waye. Notek le mûsîqay sîgan. Kewa bû ême etwanî we ku binemay milê xwe man lewhoreye xanuyekî gewre durust biken. Lewkolane biçkoley hemane qesrekî gewre durust "bonî nekey" ba hewl bidey ledahatuda aheng sazî çekman bibe wate amîrê nû aheng sazî taze balam ebê lebwarekî zanistî ya we seyri key nek her lexumanewe îş bikey.

■ Em lawe kudaney dil soz û

hogirî mûshihqay kundî lebwarî folklor çî bike?

Karekî takrewî biçkole xizmetek bike egeynî balam wekû karekî akadêmîk niye giriftikiman eweye lê redaemes emanewî mûsîqay xoman wekû mûshihqay şirastanî lem hewce-xe û lem dunya taze biduzînewe û her çend ekey binemayek man niye.

Erkiserekî ême ewe ye rû bikenîne zanistî mûsîqa keroman kirde biwarî zanistî wate mûsîqa bi ilmekî bixwênê lew birwaye dan herkesî erkî serşanî xo ezanê ke goranî folklorî derkey çon karî legel da bika aya wek folklor biley ya wek awazekî taze biley. Yaxut çon goranî bêjêk karî legel bika û hewl bidat ew amîraney kegoncawin legel goranî kurrî da ba fêrî bê bo ew fêrbûneş ebê layenî zanistîyeke bigrên eger benot fêr nebînin. Tenya beguwêçke astekî mehdûd e. Lebel ewe best nîşan kirdinî amîre miliyekanî kewa lenawa mûsîqay kurdîna bekarî ehînin û ew awaze folkloraney kewa ême pêyan elên goranî folklor pêwiste bimîni newe bala ewê peymangayekî hunerî man hebe ta mûsîqa beşeweyekî zanistî bixwînin e-gîna natwanin mêjuyek bo dahatuyî netewekeman durust biken.

■ Datanûn mêjuyek bo sere-tay karê orkestrî kurdî behow beşî xotan diyarî biken herweha ew ezmûne ta kuwê guştuwe?

Eme egerî tewe bo basî mûsîqay silêmanî ême wextî ke xwêntkar bûn gê man legoranû kurdî ebû. Ema not ewaney temû sîqa û lê eden hemû ereb in.

Leseretay salî 1964 î zayînî legel ew biradaraney kewa legel ma fêrû mûsîqa bûn tîpêkî mûsîqa man durust kerd. Keberetî bû liheşt kes. Hendekyan keman yan lê eda. Fîlûn yek yan ûdî lê eda. Yekekî amîrî şimşalî lê eda. Yekî akardiyon lê eda. Ew amîrane hebûn leber destan û tepil keeme pê elên îqa ew tîpeman durust kerd bes mûsîqay kurdî man lê eda. Goranî kudî man ewêt. Eme way kir yawaş yawaş mujûl may kird ta salê 1967 yek du xolû mûsîqaman kurde.

Tîpî mûsîqay silêmanî lema-ne ziyadî kird. Hendî biraderîşman lepeymangay hunereciwa-

**Herkesek bê krud
binasê ebê le rûwê
ferhenghi binasê lê ruyî
buerî ye we. Le ruyî
edehî yewe, le ruyî
hunermendanîyewe
şairanîyewe
nuseranîyewe yekem
car dê pîrsî ewe eta na
pîrsê çend çekêt heye
çiya lederbirhinî
ewştane. Kewate huner
çawî millet e wekû elê
huner simayî binîni em
neteweye netwanên
birayarbidat le sek ew
netewe ke aya
neteweyekî hewçerxe
peşkewtuwe
duwakewtuwe le
hunerekeyda etwanê
biryar bidat.**

nekanî bexa der dûç. Hatîn le-
gel man têkelaw bûn tîpeke ge-
hişte nêzîkey bist kesek. Le sa-
lî 1988 tîpekî mûsîqa le Bağda-
we hat. "Tîpî hunerî mîlî Re-
şît" kewa mûshiqay kurdî û e-
rebî teqdîm ekerd lew huner-
mandaney kelegelya hebû hu-
nermendî nasraw xa lê xwşbû
Hesen Şiblî ke hunermendêkî
mezinî İraqî bû. ûtî heseke em
weş beşdar bin ew zor handere-
yekî gewre bû bo culanewey
karî mûshihqay ê me. Salî
1969 le bağa bo yekem car tîpî
mûsîqay silêymanî dawet kira
bo ahengî yadî newroz le holî
xuld. Bo yekem car lewê ûtyan
mêwanekî zor le dewletan dên

bebûney newrozewe ebê
ahengekî çak saz bikey kak
Enwer toçîman bo ekey ûtman
ê me tîpekî mûsîqeman heye û
nêzîkey 30 kesek man amade
kird.

Ew ahengeman saz kird le wê
taqhikirdiniweyekî zor
serkewtûman bi encam hêna.
Ew kare way lê kirdin kewa
hengawî baştir binî salekî
nebîrd beyannamey 11 hê azar
belaw kirayewe. yekser
nardiyan beşû wên ême em
careyan tîphi hunerîtir le Misir
û le Bexda û Suriye û
lemcigayene hemû hatin le
bağa hunerî xoya pêşkêşî kird.
Tîpî mûsîqay silêymanîyş yek

yek bû lew tîpane û erkîsenekî
le ser şanî ême bû. Paşan le
ruwî zanistîyewe bayaxman da.
Ba tîpehunerîyekeman lew
asteda kewa ême bîrkeynewe
huner çon pêşkêşî bikey?

Aya le satî hunerî mîlî da
bimînê yaxut aheng sazî bo
bikey?

Ewe bo bîr kirayewe ke
ahengsazê tazey bo bikrê.
Awazî taze bo hunermendekan
dabin rê salî 1969 heta yesta
legel ew kare berdewamî. Axir
berhemîş kepêşkes man kird ya
dî Helebçe û yadî enfalekan
bû. Kenêzîkey 120 kes bûn.
Bekoral û kors û goranî bêj

■ Ê we tenya bas û nawçey
silêmanî tankird. Başa
kanî dîkeçî?

Culanawey hunerî û ferhengî
le şarî silêmanî zor zor ziyatir
e. Leşanekanîtir Guirûhî hunerî
heye. Li hewlêr. Balam renge
lew aste nebe. Herçend awanîş
hewl eden û karî ciwaniyan zor
heye herweha le Dehok balam
wa bizanim esta lebiho karî
hunerî kiz buwe. Çunke zorbê
hunermendekanî pîrş û bilaw
bûn û çûne derewe balam ême
kûlman ne dawê û
herberdewamî çunke bi erkî
neteweyî ezanim. İnce le şarî
silêmanî bê li Hewlêr bê li
kirmaşan bê li sinne bê li
herkuwê kurdistan bê divê
hewl bide bo ewey wa hunerî
kurdî bero pêş tir biria.

■ Giriftekanî êwe lem
qonaxeda ka manen?
Betêbinî ew keşû hawayey
keesta hakime le ser
mesaîlî hunerî?

Min birwan beyekşit heye

xwa însanî durustkurduwa fikrî dawetê fikrêş çep û xirab heye. îsan çî rêgeyek bigrê bo ewey kewa xizmet bikat balam ewey kewa lêpirsrawî dewletîye çend bedem emteng û çelemaney ême we dê debê ewîş bîrkirdinewey hebê! Aya çend lêman tê ega ewe lay xoyanê rastîkey bilên wekû pêwist tê maneken. Çendî piya wekî siyashi ya alimekî ya piyaekî ayînî karî xizmetguzariye benetewekey xoy hunerîş karekî waye û hîç kêmtir niye. Belku ziyetir e. Çinke çawî millet e. Herkesek bê krud binasê ebê le rûwê ferhenghi binasê lê ruyî huerî ye we. Le ruyî edebî yewe, le ruyî h u n e r m e n d a n î y e w e şairaniyewe nuseraniyewe yekem car dê pirsî ewe eta na pirsê çend çekêt heye çiya lederbirhinî ewştane. Kewate huner çawî millet e wekû elê huner simayî bînîni em netewekey netwanên biryarbidat le sek ew netewe ke aya neteweyekî hewçerxe peşketuwe duwakewtuwe le hunerekeyda etwanê biryar bidat.

Le duwayî koreweke le şarî silêanî êma ahengekî gewreman saz kird. Niwênerî UN hate ser şano roportekî pêşkêş kird ûtî min nem ezanî em milete ewende zinduwe le diwayî em hemû nihatiyeke besevay hat hêştazinduwe ewey manay ewey ke emînê.

■ Ew orkestrey silêmanî kele yadî salhatî karesatî Helebçe bernamey pêşkes kird çima eweyek temrînî kird û le layen kêwe piştî wanî kira?

Wa bizanim teqrîben 15-20

roj bû. Hunermendanê silêmanî hunerekeya xoş dewê. Lewbirwaye dan (mubalege) nakem ke karêk bête pêşa we pêş dirkey bo ewey kê bête pêşewe da nîşê û beşdarbê. Eger bi man wisa we hunermendanî silêmanî hemû ahatin. Belam ême komeleyek man lê hilibijartin li her tîpek çend kesek man hilibijart bo ewey ke hawgeşî bê lenêwan hemû tîpe hunerîyekan da tenya xerç bo hendê dîkor bû. Egîna wekû yarmetî malî yarmetî nedira. Yanî xelkeke baxa hiştî xoy û erkî xoy zanî beşdarbê. Huner le şarî silêmanî wa pêşkes ekrê. Lewbiwaraneda eger çî heqê xoşiyetî yarmetî bidrê belam yarmedî ne dirawe.

■ Hindê karî telewizyonîşdan kirdiwebe taybet di wayraperîn ji mareyan çende?

Estanetuwanim bilê çende. Bela ziyatir li desut ta sêzed berhem e. Weate karekan man ewey ke le duway raperîn kirdumane karekî here zore aya le astî mûsîqa we le astî şexsî xo ke le mala we kirdume la legel peymangay hunereciwanekan kirdume ya legel hunermendanî şareke û lederewey şareke karekî zor heye.

■ Kame yanit zortir be dile?

Karêkim heye pêşkêşim nekirdûwe, ewem zor be dil e, belam koralekanim zor be dil in. Hendî babetî sirûdî nîştîmanîşim zor be dilime, ew koraley ke kirdume panûramayek le jiyani kurd 35 deqîqeyê, ahengeke basî jiyani

kurd ekat le mêjûwî Şêx Seîdî Pîranheta raperîneke û diway raperînekewe. Karêkî zor gewre bû le rêy xwendkarani peymangayhunereciwanekane we kirdman.

■ Gewretirîn giriftî lay xo-man êsta ewe goraniyaniyi ke le ser watay şîrekanî natiwanin îstafadey lê bi-keyn. Babetî şîrekan, ewaney ke mesayîlî exlaqî têdaye le hendê komelga be taybet le Êran danatiwa-

Min xom le seretay mûsîqay erebîm gwê lê bûwe. Radyom ekirdewe bemûy mûsîqay erebî bû... Mûsîqay erebîm zor lédabû.

Goraniyekanî Umkelsûm û Ebdulwehab û emanem lêda, belam ke bestim kird min kurd im, ebê goranî kurdî lêbidem. Başe çon goranî kurdî lê edey? Gwê le goranî folklorî egrîn, le goranîbêje milliyekan, çî elên bo rûbîyetî goraniyekan le naw derûnman dirust ebê, bo wêne, gwê le goranî birayanî zîziye, gwê le dengî Xwa lèxweşbû Elî Merdan e, gwê le Hesên Zîrek e, gwê le Seyid Esger e, gwê le Mela Kerîm e.

nîn pêşkeşî bikeyn. Êwe mi'yartan bo helbijardinî şî'r, yaxud rawboçûnî taybetî xotan lem barewe çiyeyê?

Min ke ahengêkî taze saz e-kem eger şî'rêkî ber çawim bikewê ciwan bêewe eykem be karêkî hunerî, belam lem qonaxey êstaman da çunke şaîrî başman heye û tiwanayan heye. Încê şî'rîş ebê qurs bê. Manakey le bîrkirdiney xelkî êstaman da bê. Ye'nî hendê şî'r heye ke wa le mesayîlî exlaqî tecawez eka, ewane minîş îmanîm pê niye û hazî lê nakem. Xizmetî mesayîlî komelgamanakana wekû şitêke astî desnîşankiraw le jiyânî milletekey ême pêşan eda. Be rastî le qonaxêk da ew şitane ûtrawe manay ewe niye ême berdeyam bîn le serî. Eger bizanîn pêwîst be goran eka eygorîn û eger neka naygorîn, ye'nî Hesên Zîrek hendê goranî heye kelîmatekanî ke eylê kelîmatî zor zor narêk û napêk e, xoş niye le guwêçkey min da, çunke dab û nerîtî komelgay îslamî ye, ême be'zê şit heye nabê le sinûryan bitraziyên, le heman kat da etwanrê le ciyat ew wuşane ya ew şî'rane ya ew dêrane şitî ciwantir dabinrê. Renge heman mana û xoştirîş bê, belam be şeweyekî tir. Zor carîş le goranî folklorekan da tûşî ebê, çunke zor lew wuşane ke le goraniye folklorekane emîş astêk pêşan eda le jiyânî kurdewarî xoman, ewe pêwîstî be lêkolînewe û baskirdin û tûjîneweyê.

■ **Legel mûsîqay kurdî le êran û hunermendanî ta çî radeyek aşînan?**

Têkelawîman le gel hunermendanî êran keme. Be taybetî

hunermendanî nasraw û be tiwanekan. Min ewende delêm; xuzge biman tiwanîyaye hunermendanî êran bihatnaye bo lay ê me, ê me bêyn bo layan. Hendê waqî' bibînin, le wewe peywendî durust bikeyn û le merr mûsîqay kurdî basî bikeyn. Çunke natiwanîm le zemîney mûsîqay kurdî le Kurdistanî turkiya ya êran wekû pêwîst basî bikem, çunke tenha kasêtim pê ekat, belam eger têkelawî hebê renga bitwanîm ziyatir le mûsîqay kurdî be îştî têtigem, mûsîqay kurdî le êran wekû çon lay xoman hendê karîgerî mûsîqay erebî heye le serî, lêreş karîgerî mûsîqay farisî heye le serî. Belam ebêeme le gel gorankarî şarîstaniyetîş da bigorîn, le Kurdistanî êran hendê karî ciwan hatûte ber guwêçkem, belam le rûwî ewewe ke wa tehlîlî bikeyn ew şarezayîyeman niye wekû pêwîst biçîne naxî mûsîqakewe, her çend ewey ke be guwêçke guwêman lê dilxoşî kere.

■ **Le naw sazekanî êwekemançe û tembûr nabînrê, hoyî çiyeyê?**

Hez ekeyn be karyan bînî, min xom taqîkirdineweyekim kird serkewtû bû, berdeyamîş hat ta êsta. Baleban û Sentûrzor be kar ehînrê, em amîre millîyaneman kokirdewe tîpêkî ciwan dirust bû, lew biwarane hewl edeyn, belam biwarî tazeshman heye.

■ **Êsta le mûsîqay kurdî sazî Rojawayî be kar ehînrît, çî sinûrêk bo em kare heye?**

Eger le rûyêkî zanistîyewe be kar bê şitêkî ciwane, belam eger le rûwî nezanînewe bê mû-

sîqay kurdî eşewênê. Ewey ême eybînin şewandine, em şitane ke be karî ehînin hendêkyanbe şewandinî ebînim, çunkebîrkirdinewey têda niye, wext birine sere û hîçî dî, le ber ewe min ew mûsîqayane be mûsîqay şewandin ezanim, belam bonî heye natiwanîm ême men î bikeyn, çunke qonaxêke ebê birwa be serî.

■ **Be birwayê ewe le dirêj maweyê çon ebê?**

Manewey ewe peywîste be mûsîqa resenekanman, ewane bitwanînkari çakman bo biken etwanî zal bin be ser biwarane da û neylên ewane ser derbênî û egerîş neyken be şeweyekî siruştî ewan zal ebin be seryanda be taybetî karî <Arşadî> rolêkî gewre ebîne, radyokan, telefizyonekan eger bayex biden bew core berhemane zortir belaw ebêtewe, belam eger bayexî nedrête le hemû dunya ew core mûsîqayane heye le mîsr heye, le ewrûpayîş heye, belam asane û hazir be deste, belam rolî rageyandin nabîne ye'nî îrşadî bayexî nadenê. Ba birwat le ahengî sayî mûsîqa lê bîda, belam naylên le ser teyefizyon, nayhêne ser radyo, mûsîqay sunnetî xoyan û mûsîqay rêkûpêk ehîneser telefizyon û radyo bilawî ekenewe.

■ **Mûsîqay kurdekanî kurmancî jorû le gel kurdekanî kurmancî xwarû ferqêkyan heye, le kurmancî serû goranî hemîşe pirre le hemase?**

Ewe egerêtewe bo dabûnerîtî ew komeleyke têda ejî, jiyânî kurdewarî le hendê cêga tirûskawî têda derkewtûwe û kuja-wetewe, jiyânî kurdî jorûman,

berdewam le jêrdest da bûn, e-bînê wekû heyran basî mêjûwî xoyan ekat ke wa çon zûlimyan lê kirawe û çon berhelestyan kirdûwe û çon azayetî têda enwênê. Lay xoman tozêk dab û nerîti komelayetî kirawetre, basî corawcor eka, Ye'nî tebi'e-tî komelgakan tehdîdî ew şite eka, le dab û nerîti komelayetî hendê şit heye asayîye û le hendê komelegawele hendê komelgay asayî niye, ewîş egerêtewe bo mêjûwî ew komele. Belam be pêy naçekan her

Ew şitane minîş le bîrime. Le minalî heta le Helebce û le Silêmanîş salekanî zû hebû, belam êsta nemawe, min daykim Xweda efû bika, salî 1984 umrî xway kird be def birdyan bo ser qebran, ewe axir şit bûke dîm, çunke le salî pencakan da bîrime ke bawkîşim umrî xway kird le şarî Helebce her be def birdyan bo ser qebran, ew du şitem le bîre, belam le Şarezûr da <Kotel> hebû, be def eyan bird le nawçey Hewreman da heman şit hebû, belam ûrde ûr-

kurdî bikeyn biwarî zor e, sere-tay mûsîqay kurdî le mizgewt da le bone ayîniyekan da destî pê kirdûwe. yekêk ehat quranî exwênd.

Be dengewe eyût, selay ekird be dengewe eyût. Sitayîşî ayîni ekird be dengewe eyût, em denge xoşane ke le melawe îcazey weregirit. Mêzeyan ekirde seriyewe, diwanze ilmî tewaw ekird, gewretirîn ahengyan bo ekird, baştirîn dengxoşyan bo ko ekirdewe.

Şitî dengxoş seyrdirust ebû şimşalyan be kar ebird, defyan lê eda, hore xoy ser çawey biwarî ayîni ye, încâ le biwarî ayîni da ke zemawend ekra hefteyek dehol û zurna lê edra, emane ekra, Ye'nî biwarî zorî têdaye le katêka kirêkarêk yaxud werzêrêk eçûwe ser karekey îşî ekird goranî dirwêney ewût, dayik ke le malewe daenî-şit laye laye bo minalekey ekird, emane hemûy goranî ye, em hemû biwarî goranî ye eger ciyayan bikeynewe. Le naw hemû milletan daem şitane heye.

Le bendî biwar da ebînim serkewtûwe, belam le bendî biwarîtir da renga wek pêwîst neyête ber çaw, belam eger kelk wergirtin bo xizmetî kareke bê, be gîştî ciwantir e, wate karî mûsîqa eger dubare bikritewe ciwantir e, wekû xoş le xoya karêkî tazeye, Mûdirne, yanî şewazêke lew şewazane ke wa emro zor le lawekanman, abengsaz e tazekanman lew biwarane da îş eken, ême zor car bewl edeyn şitî taze dirust bikeyn, belam kelk le kelepore werbigrîn û nabê destkarî bikrî, ebê wekû xobî bê, yanî ême etwanîn le ser goranîyêkî folklorî kurdî semfonîyek dirust bikeyn, ême wa nezanîn goranî kurdî her dehol û zurna ye û baleban e yaxud etwanî bew ştane orkestreki gewre karekî hunerî ciwan pêşkêş bika.

yek îxtîlaf û ciyawazî heye, nawçey Silêmanî le gel Hewlêr, Hewlêr le gel Sine, Sine û...

■ **Le zor şiwênî Kurdistanî êran da eger kesêk be rehetî Xwa biçwaye ya genc biwaye ya le xurbet da bimirdaye ya kesêk hêsta zemawendî nekirdibê û bimirê û...** Ewe be defe ekewtine berî ta şiwênêk ke defnî biken, ser çawey eme le çî da ebînin û çon bîrî lê ekenewe?

de şaristaniyet way kird hendê şit şarayewe, gum bû.

■ **Katî xoy her wext şexe gewrekan eçûn bo xaneqa derwêş be defewe eçûne pêşwaziyan şimaney heye le ayinde yewaş yewaş ewîş bew derde biçê?**

Lay êmeş heye, êstaş derwêş heye le naw mizgewtî gewre da enîşin, le diway niwêjî heynî dest eken be def lêdan û zîkr kirdin, ême eger basî mûsîqay

■ **Êsta çend grûhî hunerî le Silêmanî da xerîkî çalak in?**

Grûhî hunerî zore. Tîpî mûsîqay Silêmanî heye, le salî 1964 dirust bûwe, Tîpî mûsîqay Mewlewî tazeman heye le heftakanewe dirust bûwe, Tîpî mûsîqay komelî hunereciwanekanman heye, ewîş le salî heftakanewê dirust bûwe, tîpî mûsîqay folklorî kurdîman heye, ewîş lem yek du saley diwayî da dirust bûwe.

Peymangay hunereciwanekan le salî 1980 dirust bûwe, beşî mûsîqay têdaye ke wa mûsîqa be dirasey ekadîmî dexwênî.

NIRXANDINA EDEBIYATÊ

LOKMAN POLAT

Beriyaya 1980î berhemên edebî yên kurdî kêm bûn. Nivîsên li ser edebiyata kurdî pirr kêm -car carna- dihatin weşandinê. Lê piştî 1980'yî û bi taybetî jî di salên nabeyna 1985 û 1995an de gelek berhemên edebî -li welêt û li derveyê welêt- hatin afirandin, bi sedan nivîsên li ser edebiyatê û bi taybetî jî edebiyata kurdî hatin weşandin.

Z i m a n ,
çand û ede-

biyata neteweyek hebûna wê neteweyî ye. Neteweyek ku zimanê xwe, çanda xwe, edebiyata xwe wenda bike, ew bi xwe jî wenda dibe, di nav neteweyên din de dihele, asîmîle dibe. Yên ku neteweyan li ser lîngan dihêle z i m a n , çand û edebiyata wî neteweyî

ye.

Edebiyata kurdî a bi devkî gelek xurt e, dewlemend e. Edebiyata nivîskî qelse, lê di van salên dawîn de, edebiyata nivîskî jî ber bi pêş dikeve, pêşve diçe, dewlemend dibe.

Edebiyat di jiyana gel û neteweyan de bûyerên ku li ser jiyana civakî bandora xwe dike, bi hawayekî hizn, hest û bi sîmgeyan, bi taswîran, bi gotinan yan jî bi nivîskî tête pêşkêşkirin. Di edebiyatê de ziman bingeh e; ziman nebe edebiyat nabe. Lê, dewlemendiya zimên jî bi têkiliyên bi edebiyatê ve girêdayî ye. Bi bi karanîna zimanê edebî, ew ziman hîn pêş dikeve, bi goşt û xwîn dibe, bi ruh û can dibe, jîndar dibe. Pêş ve diçe.

Yên ku di berhemên edebî de ziman bi hostatî bi kar tîne û bi zimanekî dewlemend bûyeran li hev dihene, nivîskarê/a berhemên edebî bi xwe ye. Nivîskarên berhemên edebî di her demî de, bi kultur û zanyariya xwe zanayên dema xwe ne.

Di hemû berhemên edebî de tezek heye, mesajek heye. Kî dikare bibêje ku berhema nemir ya netewa Kurd, Mem û

Zîn bê mesaj e, bê tez e.

Çalakiyên edebî bi afirandina berhemên edebî xwe dide xuyakirin. Di her demî de yên ku bi hêzên tarî re şer dikin, têdikoşin rewşenbîr û hunermendên pêşverû ne. Di vê têkoşînê de, di gelek welatan de bi sedan nivîskar û rewşenbîr dikevin zîndanên, hinekên wan jî têne kuştinê. Berhem û jiyana wan nivîskaran ji neslên dahatû re, ji pêşerojê re dibe mînak.

Di nirxandina edebiyatê de tiştê herî bi xeter sektarîzm e. Sektarîzm şeweyekî nihilîzmê ye. Hemû tiştên berê înkâr dike û dixwaze dîtinên xwe bi zorê bide qebûlkirin. Rasteqînî bi înkârê dernakeve holê. Rasteqînî bi yekîtiya nakokiyên tê fêmkirin.

Doxmatîzm li pêşberê pêşveçûna edebiyatê asteng e. Di doxmatîzmê de guhartin û xwenûhkirin tûne ye. Kesên doxmatîk di nav lêgerînê de nînin.

Di edebiyatê de ala herî ber bi pêş realîzma modern e. Realîzma nûjen yek alî nîne, pasîf nîne, aktîf e, bi tesîre, fêr dike. Realîzma nûjen xwe ji doxmatîzmê û demagojiyê di-

parêze. Realîzma nûjen, baxşiyê, rindiyê, bedewiyê derdixe pêş. Ew her tim hêviyê dijîne. Di edebiyatê de realîzm, bûyerê, mewziyê, wakîyayê wek xwe, di nav herikandina bûyerê de dayîn e.

Hinek berhemên edebî hene, ku ji bo mirovên di dema xwe de hatine nivîsandin. Lê, ev berhemên nemir him ji bo wê demê, him ji bo dema me û him jî ji bo dema pêşerojê jî berhemên edebî ne. Mem û Zîn, Don Kîşot, Şer û Aşîtî û hwd, berhemên weha ne.

Edebiyat; ji helbestê hetanî çîrokê, ji destan û menqîbeyên olî hetanî romanê têt avakirin. Ev hemû şaxên edebiyatê bi hevdu ve girêdayîne û bingeha wan li ser hunera çîrokkirinê -hîkayekirinê- ava dibe. Helbest jî, roman jî, Şano-tiyatrojî, senaryo jî, hîkayetkîrin e -çîrokkîrin e. Ji xwe hunera edebî, qalkîrin e, hîkayekîrin e. Cudahîbuyîna wan di teknîka hîkayekîrinê de ye. Edebiyat biriqandina -yansitma- jiyana jîndaran e. Di edebiyatê de tîp û qarekter cîhekî girîng digire.

Di nav şaxên edebiyatê de ya herî kevn helbest e. Helbest wek nesîr dîz nîne. Bi pîvan e, bi wezn e. Helbest bûne kilam û stran, bi muzîkê hatine xwendin û gotin.

Roman hêj nûh e. Sê asir berê hatiye avakirin. Di esra 18 û 19an de gihîştîye kemala xwe. Roman hêj jî ber bi pêş ve diçe, bi teknîkên nûh dikemile. Di romanên de têkiliyên mirovan -însanan- yên bi hevdu re û bi xwezayiyê re bi hawakî berfireh û bi teferuat têt qalkîrin, bi hunerî têt hîkayekîrin. Di nav van têkiliyan de; ji

Di romanên de têkiliyên mirovan -însanan- yên bi hevdu re û bi xwezayiyê re bi hawakî berfireh û bi teferuat têt qalkîrin, bi hunerî têt hîkayekîrin. Di nav van têkiliyan de; ji pîrsên rubî betanî rewşa aborî û gelek munasebetên din hene. Di hîkayekîrîna evîndariya du ciwanan de munasebeta civakî ya wê deverê, wê heremê heye. Roman vekirin û derketina holê ya munasebeta civakî ye. Roman keşîfekî nûh e, îcatekî nû ye. Teknîka avakîrîna wê tim têt guberandin, têt nûhkirin.

pirsên ruhî hetanî rewşa aborî û gelek munasebetên din hene. Di hikayekirina evîndariya du ciwanan de munasebeta civakî ya wê deverê, wê heremê heye. Roman vekirin û derketina holê ya munasebeta civakî ye. Roman keşifekî nûh e, îcatekî nû ye. Teknîka avakirina wê tim tê guherandin, tê nûhkirin. Firqa di navbera roman û çîrokê de nîcel nîn e, nîtel e, wesf e. Herçiqas hinek kurte-roman jî hebin, lê di esasê xwe de roman dirêj e. Di çîrokê de bûyereka an jî hinek bûyer hene, lê di romanê de gelek pîrr

bûyer hene û ev hemû bûyer dikevin nav hev û li hevdû têne honandinê. Çerçeweya çîrokê bi sînor e, teng e, lê ya romanê fireh e, bûyer di gelek cihan de derbas dibe. Di çîrokê de şexs hindik in, di romanê de şexs pîrr in. Di çîrokê de aliyekî şexsan tê danasîn, di romanê de şexs bi pîralî têne danasîn, taybetiyên wî yên pîrr alî tê xuyakirin. Li gel van hemû ferqan jî, di esasê xwe de roman şeweyekî dirêjahiya çîrokê ye. Bûyerên ku di romanê de tête qalkirin li ser çîrokê ava dibe. Roman, tiştên ku bûne, yan dê bibe, yan jî mûmkûne ku dê bibin qal dike.

Taybetiyeke roman û çîrokê ev e ku; bi meraq tê xwendin. Meraqa girîng jî, gelo dê dawiya wê çawan bibe ye? Di edebiyatê de meraq cîhekî pîrr girîng digire. Yê ku çîrokê di de xwendin meraq e. Çîrokên devkî jî ji ber meraqê têt guhdarîkirin, çîrokên nivîskî jî ji ber meraqê tê xwendin. Çîrokên "Hezar û Yek Şev" ji ber meraqê hatiye guhdarîkirin.

Di çîroknivîsê de bi karanîna metoda meraqê herî baş ji alî nivîskarê Amerîkî Jak London ve hatiye bikaranîn. Destpêka çîrokên Jak London li ser meraqê hatine avakirin. Xwendevan ji bo ku di seriya-destpêka- çîrokê de meraqa bûyerê dike -û gelo dê dawî çawan be?-, loma jî hetanî dawî wê çîrokê dixwîne.

Wek mînak: Çîroka Jak London a bi navê "Yê Meksîkî" de di serî de meraqê girîng heye. Xortekî 18 salî-Rîvera- diçe dikeve nav rêxistinêkî şoreşger. Di wê rêxistinê

de tu kes Rîvera nas nake, kesek bi derbasbûyina jiyana wî nizane. Wexta ku pere -dirafji rêxistinê re pêwîst-lazim dibe, ev xort-Rîvera- pere tîne dide rêxistinê. Berpirsiyarên rêxistinê jî vê xortî şûphe dikin, dibêjin qey ev xort ajanê dewletê ye û hatiye ketiye nav wan.

Xwendevan jî gava vê çîrokê dixwîne di serî de meraq dike; gelo derbasbûyîna vê xortî çawan bûye? Ev xort çima ewqas bi rêxistinê re alîkarî dike? Gelo ev xort van peryan ji ko tîne? Ev xort bi rastî jî ajan e, yan na?

Di bûyerên çîrokê de metod ev e; xwendevan di seriya bûyera çîrokê de meraq dike, paşê jî ew meraq di nav pêvajoya bûyera çîrokê de têt pişkavtin û ew meraqa xwendevan bi rohnîkirina çîrokê têt fêmkirin û wê gavê xwendevan gava sedema meraqê fêm dike, dibêje ahan... dêmeg ev bû.

Di çîroka "Yê Meksîkî" de jî xwendevan pêşî meraq dike ku ev xortê alîgirê şoreşgeran wê pereyî ji ko tîne, paşê fêm dibe ku, ew xort diçe maça boksoriyê dike û pereyê ku ji wê qezenç dike, tîne dide rêxistinê.

Di edebiyatê de rexne, babetekî girîng e. Ez bawerim li ser rexnegiriya edebî herî pîrr nivîs di kovara Helwestê de hatiye weşandin. Edebiyat bi rexneyên edebî pêşve diçe.

Di analîza berhemek edebî de, di hûr lînerîna berhemê de, divê mirov ji ko dest pê bike? Ji hunermendê berhemê, yan jî berhemê ve? Yan jî, ji şert û şûtên dîrokî û civakî ya

Di kurteçîrokê de merbeleya jîyanê û bonandîna bûyerê bi zanebûnî, bi kurtî, lê bi gotinên girîng ku cihê xwe digire ji alî nivîser ve têt qalkirin. Nivîserê kurteçîrokê bûyereka digre destê xwe û di çend rûpelan de - bêyî ku qet mane û naveroka bûyerê xirab nebe- dide qalkirin. Kurteçîrokek rastî bi xwe nebe jî, nîrxandin û şîrovekirina wê jî rastiyê ye. Di kurteçîrokê de bîngeba estetîkîyê -rindiyê, bedewiyê- ritma gotinan e, hevokan e, kelîman e. Çîrok bi kelîme, gotin û hevokan ava dibe.

wê derdorê ve?

Divê mirov bizanibe, huner-mend-nivîskar- jî wek her mirovî, mirov e-însan e. Ji bo vê jî mirov berhema edebî li gor şexs û qarekterên nivîskarî divê nenirxîne. Divê rexnegir çêker be, xirabker nebe.

Kovara Helwestê, dê bi berfirehî cîh bide nivîsên li ser pirs û pirsgerêkên edebî, nivîsên rexnegirîya edebî û nivîsên fêrbûna teoriya edebiyatê. Wek ku me di hejmara sêyem de jî gotibû; kovara Helwest ji bo pêşveçûna çand û edebiyata kurdî pêngavek e, divê ev pêngav bê xurtkirin.

KURTEÇÎROK

Li gor hostayên kurteçîrok-nivîsê Mapusant û Çexov, Kurteçîrok, kurtedemên jiyane ye. Dîmenek ji kurtedemên jiyane yê ku tên û diçin e. Realîzma nûh jî girîngiyê dide kurteçîrokên ku li ser bûyerên rasteqîn yê rojane hatine avakirin.

Ez wexta kû piçûk bûm, bapîra min, ji min re gelek xebroşk -çîrçîrok, çîrvanok- digot e. Gelek ji wan çîrçîrokan di nav pirtûkên M. Emîn Bozarslan de hene. Xebroşk anku çîrçîrokên ku bapîra min ji min re digot hemû jî li ser heywanan bû. Wek mînak; Kêzhatûn, Gur û heft karik, Roviye fêlbaz û yd. Di van xebroşkan de, heywanan -wek insanan- bi hevûdu re xeber didan. Dinyayek wan yê taybetî hebû. Bûyer di wê dinyaya wan de derbas dibû. Hinek xebroşk gelek balkêş bûn, mesela "Bivir û Dar" xebroşkek ku mirov dikare di jiyana civatan de wek

nimûne bigire. Hinek xebroşkên mêrxasiyê hebûn, gelekên wan yê lehengiyê(qehremaniyê) bûn, ku mirov hemû bizanibe her yek bi serê xwe dibe novelek an jî romanekek temam.

Xebroşk û çîrokên ku bapîra min ji min re digot, yê gelêrî bûn, çîrokên klasîk bûn. Ew edebiyata kurdî ya devkî bû. Niha ez baş fêm dikim ku

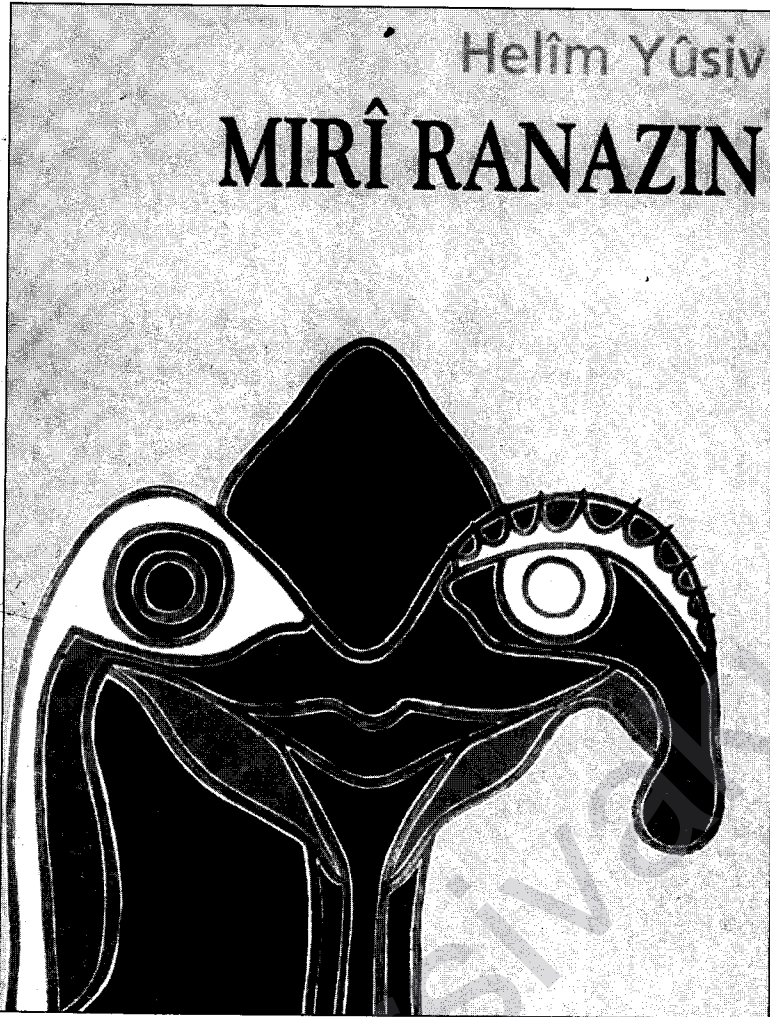
edebiyata kurdî ya devkî çiqas dewlemend e.

Di Kurdistanê de tradisyona edebiyata kurdî ya gelêrî, bi devkî hêj jî dom dike. Lê, di ev bîst-sih salên dawîn de gelek nivîskarên kurd bi nivîskî û bi kurdî xebroşk û çîrokên kurdî dinivîsîn. Ev gelek karêkî hêja ye ku xebroşk û çîrokên gelêrî bête berhevkin, bê nivîsîn û bê weşandinê.

MELA KULÎ

M. EMÎN BOZARSLAN

Ziman ji sîmgeyan pêk tê. Bi saya sîmgeyan mirov dikare zimên ji bo navberiyê pêk binê. Bi riya sîmgeyan ziman mane digire. Hebûna fonksiyona sîngan di nav sîstemê de bi tîkiliya hebûnan ve beylû dibe. Ji bo vê jî; berbemên edebî di nav xwe de organîkekê tamam in.

Di hêla berhevkirina xerboşk, çîrok û destanên gelêrî yên kurdî de birêz M. Emîn Bozarslan û Z. Abîdîn Zinar karê gelek hêja kirine û dikin. Ew xebroşk û çîrokên gelêrî berhevdiin, ji nûh ve dinivîsîn, ruh û can, şekl û şemal didin xebroşk û çîrokê û wê ji nûh ve diweşîn, jîndar dikin.

Min wek ku li jor jî gote, min di piçûkatiya xwe de gelek guhdariya xebroşk û çîrokên ku bapira min ji min re gote, kiribû. Lê, min wexta ku dest bi nivîsînê kir, min qet ew xerboşk û çîrokan nenivîsand, lewre M. Emîn Bozarslan ji xwe gelekên wan nivîsibû û

weşandibû. Kurteçîrokên ku min nivîsiye, li ser heywanan nîn e. Hemû jî li ser însanan in û çîrokên civakî, netewayî ne. Hinek ji wan serpêhatî ne, gelekên wan ji ber bûyerên rasteqîn hatine honandin. Wek stîla edebî jî min her tim ekola rastiya civakî paraste.

Kurteçîrok şaxekî edebiyatê ye, şîweyekî edebî ye. Li ser hîmên jîyanê têt avakirin. Bingeha wê zanebûn e. Di kurteçîrokê de merheleya jîyanê û honandina bûyerê bi zanebûnî, bi kurtî, lê bi gotinên girîng ku cihê xwe digire ji alî nivîser ve têt qalkirin. Nivîserê kurteçîrokê bûyerek digre destê xwe û di çend rûpelan de - bêyî ku qet mane û naveroka bûyerê xirab nebe- dide qalkirin. Kurteçîrokek rastî bi xwe nebe jî, nirxandin û şîrovekirina wê ji rastiye ye. Di kurteçîrokê de bingeha estetîkîyê -rindiyê, bedewiyê- rîtmaya gotinan e, hevokan e, kelîman e. Çîrok bi kelîme, gotin û hevokan ava dibe. Çîrok organîzmeke ku ji hevokan pêk tê. Ew bi hevokê dijî, bi hevokê mezin dibe û bi hevokê dimire. Deriyê cihana çîrokê bi hevokê vedibe. Her hevok deriyek digire û deriyekî nûh vedike. Çîrok bi vê tewirî dest pê dike, berfireh dibe, dinyayek bi serê xwe ava dike, em di wê dinyayê de dijîn û di hevoka dawîn de jî em ji wê dinyayê -ji dinyaya çîrokê- vediqetîn. Çawan ku bi saya hevoka pêşîn em dikevin nava dinyaya çîrokê, bi saya hevoka dawîn jî em ji nav wê cihanê-dinyayê- derdikevin.

Hewisandin anku fêrbûna xwendina çîrokê bi pêwistiya

fêrbûna hevokê ve girêdayiye. Di çîrokek baş de, tiştê baş û xweş bi tenê naveroka bûyerê nîn e. Detayekî basît, navek, sîfatek, an jî gotinek bi mirov xweşiyek e, bo mirov başiyek e.

Ziman ji sîmgeyan pêk tê. Bi saya sîmgeyan mirov dikare zimen ji bo navberiyê pêk bîne. Bi riya sîmgeyan ziman mane digire. Hebûna fonksiyona sîmgan di nav sîstemê de bi tîkiliya hebûnan ve beylû dibe. Ji bo vê jî; berhemên edebî di nav xwe de organîkekê tamam in. Taybetiya wê jî bi vê ve girêdayiye. Ahenga di nav berhemê de mukemeliya wê nîşan dide.

Di kurteçîrokê de qarekter nav e, honandina bûyerê jî fîil e. Mirov wexta ku vê baş bizanibe, hunera gotin û nivîsîna kurteçîrokê jî dizane. Çîrok pradîgma ye. Bi fikirandina mekanîk pirrtir bi hest û zanebûnê, bi taybetiya hevokan divê çîrok bê fêmkirin. Çîrok bi riya îdarekirina hevokan dikare mirov bibe nav merhaleyek jiyanê rasteqînî jî û dikare bibe nav rewşekî qastî jî. Di çîrokê de her hevok maneya hevoka berê, ya çûyî tamam dike û hevok bi heve girêdayîne. Li hevûdu girêdana çîrokê maneya çîrokê dihonîne. Mirov bi bêjeyê dikeve nav-cîhana-dinya- çîrokê. Ev bêjeyên ewil ji bo cîhana çîrokê agahî dide.

“Di pêşiya min de, bi ber aliyê jêr ve gelek kuçe-sûk- hene. Di rojekê ne germ de, di bin rojê de li dirêjahiya wan dinêrim.”

Di vê hevokê de yên ku qala-behsa- sîkê dike-kî ye? Ji

bo ku nivîskar îzîn-îcaze- nedaye, xwe eşkera nake. Ev mirov liko sekiniye û li sîkê mêze dike? Û gelek pirsên din. Li ser vê hevokê gelek pirs û şîrovekirin dikare bê kirin. Livir a muhîm destpêka pêvajoya mêzekirina-temaşekirina- li sîkê ye.

Di kurteçîrokê de rêzdariya gotinan giran in û bi maneya xwe jî sift in. Nivîskar li gor qaîdeyê rêzimanî wan di çerçeweyek de rêz dike. Bi rêzdariyek weha di kurteçîrokê de rastî û mekanîkî bi hev ve tîr girêdan. Di her çîrokî de ev herdu dîmen hene. Lê ji van herdu dîmenan yan ew, yan ew bi ser dikeve. Rîtm, ahenga kurteçîrokê bi giranî, siftî, rastî û bi mekan pêk tê. Van tiştana -yanî ev rîtm- tesîra xwe li ser xwendevanan jî dike.

Çîrokek çawan dest pê dike û çawan diqede -dawî dibe-, bi pişkavtina hevokan tête zanînê. Bêje, kelîme, gotin, sîmgeya dîtinan in. Rêzdariya gotinan dîtina mirovan tîne zimên. Di kurteçîrokê de di demekî ku ji tûnebûnê çêbûye de, di mekanek ku bi hawayek edebî hatiye avakirin de, mirov ji dîmenek bi jiyanê xwe ve di ber çavê mirov de derbas dibin û diçin.

Di kurteçîrokê de bi hev ve girêdana îmgeyan - xeyalan- zor û zehmet e. Di kurteçîrokê de taswîr kirin tîne ye, avahîkirin heye. Di kurteçîrokê de hevok organîzma ye. Hevok wek organîzmeyek bi rih û can tevdigere. Çîrokek radan nîşan dide, hareket dike. Lê ev aliye-kî wê ye. Hinek çîrok li pey xwe ronahî dihêlin. Di hinek

çîrokê de mekan beylû nîn e. Lê di hinekan de jî mekanên cografîk pêşberê xwendevanan tîr kirin.

Kurteçîrok, xwendevan ji dema ku ew tê de ye digre dibê dixê nav dema xwe, dixê nav dema ku di çîrokê de hatiye afirandinê. Di vê dema hatî afirandin de merhaleyek ji rastiya jiyanê pêk tê. Kurteçîrokek wek ku ji toxim gulek çê bibe û mezin bibe ye. Lewra wexta ku kurteçîrokek diqede, wek destpêkê nîn e. Wek hebûna însan e; çêdibe, mezin dibe, pêşve diçe, dikemile. Însan -mirov- hêza xwe ji xweyî kirinê distîne, kurteçîrok jî hêza xwe ji hevokan distîne û li gor avahiya zimên pêk tê û dibe morfolojiyek paradîmatîk.

Li gor min, çîrok qalkirina rewşa însanan - mirovan- û dîmenek ji jiyanê ye. Çîrok biriqandina jiyanê ye. Çîrok lînerîna li jiyanê ye. Çîrok avahiye-kî estetîk e. Çîrok di pêvajoya jiyanê de cihê gihîştina hevûdu ya rastî û xeyalê ye. Çîrok bi sadetiya xwe, bi ziman û kurguya xwe şeweyek taybetî ya edebiyatê ye. Çîrok ji mirovek, ji jiyanek, ji rewşek dikare pêk bê. Çîrok hunera qalkirinê ye. Ev huner berê bi devkî pêk dihat in, paşê bi nivîskî pêk hat. Nivîsandin bi serê xwe belgeyek e ji bo mirovahiyê. Çîrok jî belgeya jiyanê ye. Çîrok tîr bûn e, sift bûn e. Mirov bi raman û hesteyên xwe bangî girseyan (kîtle -xelk) dike. Çîrok serpêhatiyên ku di jiyanê de tîne serê mirovan e. Werhasil, bi kurta-hî; çîrok şaxekî edebiyatê ye û gelek girîng e.

*Pêwîst e di
xewn û xeyalên
hunermend da
afirandêrû hebe*

Muhammed Salayî sala 1962an li bajarê Kerkûkê ji dayîk dibe. Sala 1987an li bajarê Hewlêrê Fakulta Kîşt û Kal a Zankoyî Selahaddîn diqedîne. Berpirsiyariya hunerê ya wezaretê çandê ya Başûr kiriye. Endamê Yekitiya Nivîskarên Kurd û Desteyî Balayî Komelayî Hunermendaniyê Kurdistan e. Ji hemî kovar û rojnamên kurd ên li Başûr derdikevin ra nivîsaran dinivîse. Heta niha, li Îraq û gelek welatên biyanî pêşangeh vekirine. Îtalya, Almanya û Kanada jî wan welatan çend heb in.

■ **ZEND** We fakulta kîşt û kal qedandiye. Lê hûn wêne çêdikin. Ji bo çî wêne û we kînga dest bi wênekêşiyê kir?

Ji piçûkatiya xwe da min ji wênekêşiyê hez dikir. Ez li qutabxanê (medrese) gelek zîrek bûm. Tu carî ji ber xwendin û nivîsandinê mamostan li min nedan. Lê ji ber ku min li ser rûpelên defterên hemî dersan wêne çêdikirin, mamostan li min dixistin. Digotin "çima tu defterên xwe pîs dikî?" Ji wan rojan vir da ez hemî tiştên ku li ser min bandorekê dikin, dikim resim. Yên ku ez nikanim bikim resim jî, karîkaturên wan çêdikim. Min pêşangehên xwe yên yekem jî li qutabxanê vekirin.

■ **ZEND Ji xeynî resmê hunerên din ên ku hûn pê ra têkildar in, hene?**

Ez tablo, karîkatûr û resmên ji bo zarokan çêdikim. Li Başûr me ji bi zarokan kovareke bi navê Heng derdixist. Ez çîrokên zarokan dinivîsim û resmên wan çêdikim. Sala 1990î li Bexdayê ez beşdarî Fêstîwala Karîkatûran bûm. Di nav hemî hunermendên Iraqî yên ku beşdar bûbûn da min xelata diwem wergirt.

Di sala 1993an da min filmekî kartonî yê bi navê Kurdo çêkir. Ev film ji alî UNESCOyê ve jî hat ecibandin û ket bernama wan.

■ **ZEND Hûn kanin ramanên xwe yên di derbarê rewşa hunerî ya wêneya kurd da bînin zimên?**

Mixabin ez bi giştî rewşa wêneya kurd a li Başûrê Rojava û Bakur baş nizamim. Belam ji Rojhilat û Başûrê Mezin agahdar im. Bi taybetî li Başûr hunera wênekêşan zor pêş ve çû-

ye. Li wir gelek hunermendên mezin ên Kurdistanî û Iraqî hene. Hunera wênekêşan ji pêşveçûnê rewşa politîka kurd ra xizmetek giranbiha kiriye. Bi kurta hê ez kanim bibêjim ku dengvedaneke hunera kurd a li cîhanê jî heye. Hunermendên kurd li derveyî welêt jî gelek pêşangeh vekirin.

■ **ZEND Gelek rêbazên hunerî hene, hûn hunera xwe di çarçova kîjan rêbazî da dibînin?**

Belê zor rêbaz hene. Bes, ez bi xwe ji çand û dîroka xwe sûd werdigirim. Dîroka xwe di gel rêbazên cîhanî bi taybetî bi rêbaza realîzma nû ve girê didim. Ji vê tiştêkî nû derdikeve. Bi vê rêbazê ez dixwazim hem bîna kurd, hem jî giyaneke cîhanî bi resma xwe derxînim holê. Bi rastî, ez ji hunera abstrakt hez nakim. Çûnkî ew nikane ji rewşa politîk û cîhana kurdan ra xizmet bike.

■ **ZEND Li gor we têkiliya huner û mirov çi ye?**

Bê guman têkiliya hunerê ya digel mirov tiştêkî girêdayî ye. Em li mirovên kevn dinihêrin, li dîwarên şikeftan wêne çêkiri-ne. Ew wêne jiyana û bîna wan tînin zimên. Ez bi vê bîrkirdineweyê karê xwe dikim. Hunermend bê gelê xwe ne tiştêk e, nikane tu tiştêkî bike.

■ **ZEND Her hunerek li ser jiyana civakiya gel xwedî bandorekê ye. Hûn kanin ji me ra bandora wênekêşiyê ya li ser çînin civakî bînin zimên?**

Huner her dem li gel şorişvanan bûye. çawa ku pêşmergeke têkoşerîya xwe ya ji bo şoreşê li çiyaran dikir, hunermendan jî li bajaran bi hunera xwe ev kar dikirin. Rastgoyî divê hunermend rastiyan bîne zimên, derwan meke. Ew hunera ku alîgiriya zahmetkêşan neke, hunerek rastgo nîne. Min naxoşiyên bi serê welatê min da hatine di resma xwe da anîne zimên. Di resma min da rûxandin û şewitandinên gundên me,

qirkirina li Helepçê, enfal û êşên bi ser serê gelê me yê li her çar parçên welatê me da hatine bi zimanê wêneyî xwe din der.

■ **ZEND Li gor we pîvanên hunerî di resmê de çi ne? Li gor van pîvanan hûn kanin di derbarê resma kurdî da dîtînen xwe ji me ra bînin zimên?**

Pêwîst e di xewn û xeyalên hunermend da afirandin hebe. Her kes ê ku resim çêbike nabe hunermend. Di hunerê da teqlîd tune ye. Her kes nabe afirandêr. Mirovê ku dixwaze bibe afirandêr, pêwîst e rewşen-

bîriya xwe mezin bike.

■ **ZEND Bi dîtina we afirandêrî çi ye?**

Ez dibêjim hunermendê afirandêr gereke gelekî zîrek be; jîyan û rewşa gelê xwe baş nas bike, di derbarê hemî rêbazên hunerî yên cîhanê da şareza be. Rexnegîrê mezin ê Rûs Belînskî di derbarê afirandêriya hunerî da dibêje ku; "Afirandina berhemeke hunerî weke melege (teyrekî) dubalayî ye, balekî ji wan cîhanî, balê din netewî ye. Hiç hunermendek nîne ku ji wan balan bi yekî tenê kanibe bifirre.

■ **ZEND Têkiliya di navbera**

wênekêşî û hunerên din çi ye? Di derbarê vê da hûn kanin ji me ra çi bibêjin?

Bê guman hemî hunerên ciwan wekî zincîrekê bi hev ve girêdayî ne. Mirov kane di şanoyê da hemî hunerên din bibîne; muzîk, makyaj, dekor, muzîk û muzîka wênekêşan di rengê harmonîk da heye.

Gelek şairan, çawa ku Apollinaire ji tabloya ressam ê bi nav û deng a Leonardo de Vinci ya bi navê Mona Lisa peyama girtiye û li ser wê helbest nivîsîne, ji tabloyên resaman peyama girtine. Victor Hugo peyama nivîsandina romana xwe ya bi navê Bênewaya (Les Misérables) ji tabloya Dela Croix girtiye. Min jî li ser vê tabloyê nivîsek nivîsand. Di vê tabloyê da jinika ciwan serbestî û azadiyê hîma dike.

Di sala 1921î da dema ku tabloya Mona Lisa hat dizîn, polisê fransîz Apollinair ê şair girtin û jê ra gotin ku te gelek helbest li ser nivîsîne, te ew diziyê. Ev mînak jî tîkiliya di navbera hunerên ciwan da dide nîşan.

■ **ZEND Ji xwendevanên me ra mesajek we heye?**

Ez dixwazim kurd li zimanê xwe yê dayîkza (maderî) xwedî derkevin. Dîroka xwe baş nas bikin. Çûnkî her netewek bi sê tiştan dibe netewe. Ev sê tişt jî ziman, ax û dîrokê pêk tînin.

■ **ZEND Em ji we ra zor spas dîkin.**

Ez jî, ji we ra spas dîkim. Hêvîdar im ku hunera kurd di nav kurdên bakurî da jî pêş da biçê.

DI KURMANCÎ DE GUHERÎNA DENGAN

ZANA FARQÎNÎ

Em pêşî sînor û tixûbên çarçoveya xebata xwe diyar bikin. Armanc, di zaravayê kurmancî de zelal kirina guherîna dangan e. Gelek zimanzan, devokên kurmancî dikin sê beş: Botî, silvî û mehmedî. Lê ev jî heye ku, ji bilî her sê devokên mezin, devokên din jî di kurmancî de hene. Em dikarin van devokan jî, bi navê devokên herêmî binavînin.

Di zimanê hemû gelên dinyayê de rewşeke wiha heye. Zimanek hem xwediyê zaravayan e û hem jî xwediyê devokan e. Lê belê gelên ku yekîtiya neteweyî pêk anîne, di warê zimên de gelsên xwe safî kirine. Ligel vê yekê di navbera zimanê devkî û nivîskî de, ji navê ranebûye.

Lê belê rewşa zimanê me jî yê wan gelek cudatir e. Parçebûna wêlêt û gelê me li aliyekî, hîna em kurd ne xwediyê alfabe û zimanekî pişkdar (muştêrek) in. Her çiqas 60 sal berê kurdên bakur û başûrê rojavayê wêlêt, bi tîp û kîpên latînî dest bi nivîsîna kurdî kiribin û rêziman û alfabeya xwe amade kiribin jî, hîn bi awayekî dorfireh, zimanê nivîskî di nava gel de belav nebûye.

Ji ber vê rewşê, em diwarzariya

nivîsînê dikişînin. Peyvek dikare ji awayekî zêdetir bê nivîsandin û bilêvkirin.

Dijwarî û çetînahiya me ew e ku, em dê kîjan teşeya (şekl) peyvê bi kar bînin. Em dê an li gorî berhemên klasîk mîna Nûbara Biçûkan, Mem û Zîn, Mewlûda Kurmancî, dîwanên Meleyê Cizîrî, Feqiyê Teyran, Eliyê Herîrî û hwd. binivîsin an jî em dê li gorî qaydeyên rêziman van peyvên bi kar bînin?

Ziman jî mîna organîzmayeke jîndar, di qonaxa dîrokê de diguhere. Hem bi hilberîna civakî re, ji aliyê gencîneya peyvên ve dewlemend dibe û hem jî, ji aliyê teşeyî ve (guherîna wateyên wan deynin aliyekî) peyv diguherin. Ziman, bi saya nivîsînê standart dibe. Bi bilindbûna hejmara kesên xwendê re, di civakê de, bi taybetî di warê nivîsînê de (ev yek bandora xwe li zimanê devkî jî dike) zimanekî standart çêdibe û cudahiya di navbera zimanê devkî û nivîskî de, bere bere kêmtir dibe.

De îcar, ku em li civaka xwe binêrin, em dev ji gengeşî û gelemşeyên di zimanê devkî de berdînin, di zimanê nivîskî de jî hîn ev gels û pirsgirêk nehatine çareser kirin. Mîrov di berhemekê de bi hêsanî dikare rastî peyvekê were ku, bi du-sê awayî tê nivîsîn.

Sedemên van yekan hene.

Ew, di ziman de, bi guherîna dangan re têkildar in. Deng bi tena serê xwe nayêne vekolin. Ancax deng di nava yekîneyên mîna peyv û kîteyên ziman de dikare bê vekolandin.

Deng ku kîte û peyvên pêk tînin, ji aliyê jêderk (yanê cihê derketinê) û awayê derketinê ve jî hev cihê dibin. Her yek bi serê xwe xwediyê taybetiyên e. Deng jî devê me di encama liv û lebtan de derdikeve. Gava ev liv û lebt li ser hev tene kirin, bandor li dangan dibe û heta wê demê wan jî diguhere. Ji bo vê yekê çîvanok (tekerleme) nimûneyên balkêş in:

*heft hîrç, heşt hîrç
her heft heşt hîrç
navmil bi pîrç*

Eger em li ser hev çend caran, li bêhnêkê ve çîvanokê bibêjin, em dê bi awayekî zelaltir ji guherîna dangan serwestir bibin.

Deng, bi qonaxa demê re di pêkaniya xwe ya hevedudaniyê de diguherin û dibin sedemên guherînê di peyvên de. Ji lew re di fonetîkê de deng, ji du aliyên ve tene vekolandin:

- 1) Li gorî jêderkê deng
- 2) Li gorî awayê derketinê deng

Ji bo ku mijara me wekî teorîk ne danganî (fonetîk) ye, em dê bi tenê ji hin qaydeyên wê çêl (behs) bikin. Li aliyê din, di kurmancî de mijara fonetîkê nehatiye helkirin. Senifan'îna dangan li gorî jêderk û awayê derketinê, ya kesî naşibi hev. Ji ber vê yekê em li ser fonetîkê ranewestînin û em dê tenê dengên ku jêderka wan eşkere û diyar e bidin xuyakirin. Fonetîka kurmancî, bi tena serê xwe hêjwahi xebateke taybet e.

Her wiha deng, di dawîya liv û tevgerên li ser hev û li dû hev jî, li hev bandor û hîkariyê dikin. Bi kurtasî sedemên fizyolojîk bandoreke mezin li guhe-

rînên dengan dike.

Bi vî awayî, bi heng û demê re peyv ji hêl û layên teşe û dirûv ve diguherin. Ji bo guherîna dengên ku bi hev re têne bikaranîn, carinan pêwistî bi heyameke dirêj dibe û carinan jî nabe. Li aliyê dinê ev guherîna dengan, hem di navbera dengên ku jêderka wan yek e çêdibe û hem jî yên ku jêderka wan ne yek e, diqewime. Ji bo nimûne:

*deng deyn
heng heyin*

Ev peyvên li jorê ji aliyê wateyê ve tu cudahî di navbera wan de nîn e, lê belê ji layê teşe û şêwe ve cihêtiyeke berbiçav heye. Ev yek bi "qanûna hewla herî hindik" (least effort) tê rave û îzahkirin. Ev meyla guherîna di hemû zimanan de tê dîtin û ev rewş bandoreke mezin li guherîna dengan dike. Bi vî awayî hêsaniya gotina peyvê dertê holê. Em di bin sernavan de, hinek der barê guherîna dengan de agahiyan pêşkêş bikin.

Asîmilasyon

Asîmilasyon (assimilation); di liv û lebta ji bo derxistina deng de guherîn çêdibe. Terîfa wê em dikarin wiha bikin: Ji aliyê jêderk an jî ji aliyê awayê derketinê ve, guherîna dengê li dengê din, an jî şîbîna wê li dengê din e. Bi vî yekê hêsaniya gotinê rûdide.

Çar cur û celebên asîmilasyonê hene, em bi nimûneyan li ser wan bisekinin. Lê em nadin xuyakirin ku ka jêderka dengan û awayê derketina wan çi ye. Me berê da xuyakirin ku di vî warî de hevnegirtinek a senifandina dengê kurdî tune ye.

a) Asîmilasyona tam

Asîmilasyona tam (assimilation totale), bi kurtî, tarîf wiha

dikare bê kirin: Ji her aliyê ve dagerîna dengê li dengê din, şîbîna dengê li yê din e. Li vir jêderka dengan ji hev cihê ye.

Ev yek di zimanê me de hem ji bo dengdêr û hem jî, ji bo dengdaran heye:

mêjî mejî
nan non
hez hej
alîkar arîkar

b) Asîmilasyona nîv

Asîmilasyona nîv (assimilation partielle), di asîmilasyona nîv de, deng ji aliyê hin wesfên xwe ve dişibe dengê din.

Penbe pembe
tenbel tembel
ambar ambar
zenbîl zembîl

Di van mînakên de dengê /n/yê li /m/yê dageriyaye. Dengê /b/yê kiriye ku du dengên ku jêderka wan yek e, bêne cem hev. Bi gotineke din /b/yê dengê /n/yê li /m/yê dagerandiye, ku /m/ ji koma wê ye.

c) Asîmilasyona pêşketiyî

Asîmilasyona pêşketiyî (progressive assimilation), di peyvê de bandora dengê pêşin li ya dû wê ye. Yanê dengê ku di peyvê de beriya dengê din cih stendiye, bandor û tesîra xwe li ya ku di pey wê re hatiye, dike.

şalwar şalwal
şemsiye şemşiye
şikestin şikeştin

ç) Asîmilasyona paşketiyî

Asîmilasyona paşketiyî (regressive assimilation), li vir, berevajiyê asîmilasyona pêşketiyî, bandora dengê paşî li yê pêşin e.

defter tefter
jêrzmîn zêrzmîn

Vajiyê asîmilasyonê

Vajiyê asîmilasyonê (dissimilation), di peyvê de dage-

rîna du dengên mîna hev an jî du livên gotinê yên wekî hev, bi dengên din, bi lebtên din e. Ji bo çêbûna vî yekê, tersî qanûna hewla herî hindik, pêwistî bi hewla mezin heye. Nimûne:

mirdar mindar
kehrîbar kehrîban
bajar bacar
tebsî temsî

Eger em dîsa bizivirin ser encamên ku ji bûyera hêsaniya gotinê derketine, divê em li ser bûyerên windabûna kîteyê, kelijîn û veguhezîna deng jî rawestin.

Ketin an windabûna kîteyê

Ketin an windabûna kîteyê (haplology), em vî dikarin wiha rave bikin: Di peyvê de ji du kîteyên ku dengên wan dişibin hev an jî wekî hev in, nego-

*Deng bi tena serê
xwe nayêne vekolîn.*

*Ancax deng di nava
yekîneyên mîna peyv
û kîteyên ziman de
dikare bê vekolandin.*

*Deng ku kîte û pey-
van pêk tînin, ji aliyê
jêderk (yanê cihê der-
ketinê) û awayê der-
ketinê ve ji hev cihê
dibin. Her yek bi serê*

*xwe xwediyê tay-
betiyan e. Deng ji
devê me di encama
liv û lebtan de
derdikeve. Gava ev
liv û lebt li ser hev
têne kirin, bandor li
dengan dibe û beta
wesfên wan jî
diguhere.*

tin an jî ketina yek ji wan kê-tayan e.

eczaxane eczane
tragico comedie tragi comédie

Kelijîn

Kelijîn (contraction), ev jî taybetiyeke girîng a zimanên qertaftdar (eklemeli) wekî zimanê tirkî ye. Du kêteyên ku xwedî dengdêr in, gava têne ba hev, yek yekê dixwe.

cumaertesi cumartesi
sütliûaş sûtlaç

Veguhezîna deng

Veguhezîna deng (metathesis), di peyvê de, bi hev guherîna dengan, bi taybetî yên dengdaran. Di wir de meyla hêsan-kirina bilêvkirina peyvê heye.

derwêş dewrêş
karwan kawran
qerwaş qewraş
memleket melmeket

Li vir em li ser guherînên ku bi piranî ji ber sedemên fizyolojîk diqewin, rawestînin. Hin ji wan guherînan di dem û kateke kurt de û hin jî di demeke dirêj de çêdibin. Mirov di hemû zimanan de rastî van yekan tê. Yanê ev awayên guherîna dengan ne tenê xweserî zimanekî ye.

Zimanê devkî ji ber sedemên cihê cihê ji guherîn û şibînan re guncan (musaîd) e. Li hemberî vê yekê, di zimanê niviskî de giraniya bandora kevneşopî pir xuya ye.

Guherîna dengan, tenê beşek e ji guherînên di ziman de. Ziman bi pêvajoyê û qonaxa demê re û ji ber eger û sedemên cuda, hem ji aliyê deng ve, hem ji hêla teşe (şekl) ve û hem jî ji layê sentaksê ve (çendî ku ew hindik be jî) diguhere. Her wiha divê ku em guherîna vatînî û erk (wezîfe) û wateya peyvan jî bi bîr binin.

Di pey van daxuyaniyan de

îcar em dixwazim bi mînakên dengên ku di zaravayê kurmançî de bi hev diguherin destnîşan bikin. Ji aliyê dinê ve, gere bê gotin ku em li ser wan dengên ku me ew peyitandine, radiwestin. Dibe ku hinên din jî hebin.

Guherîna dengên kurmançî

Wekî me berê jî daxuyand, dengên ku jêderka wan yek e, pir bi hêsanî bi hev diguherin, ligel vê, dengên jêderka wan ne yek e jî bi hev diguherin, an jî cih didine hev. Ji bo daxuyakirina mijarê em dê li gorî rêza alfabayê, bi mînakên dengên ku di kurmançî de bi hev diguherin, pêşkêş bikin.

/a/ û /e/
pan pehn
tat teht
tal tehl
fam fehm

Li deverinan, hin kes /pan/ dibêjin û hin jî /pehn/ dibêjin. Ev yek ji bo mînakên din jî, derbasdar e. Di vir de dema /a/ li /e/yê biguhere, dengê /h/yê jî tê pêşiya wê.

/b/ û /v/
bab bav
ab av
şeb şev
neqeb neqev

Dibe ku şeweya kevn /b/ be. Lewre hin peyvên me yên hevdudanî bi me didin nîşan ku, dengê /b/yê bi /v/yê guheriye. Mînak: Şebab, yanê ava ku bi şev bi ser bexçe û zevîyan de tê berdan. Ku em vê peyva hevdudanî ji hev verîskînin (verîskînin):

şebab: şev+ab

Xweş xuya dibe ku, çawa dengê /b/yê li yê /v/yê dageriyaye. Em mînakeke din jî rapêş bikin:

şebnem: şev+nem

Dengên /b/ û /v/yê ji eynî jêderkê ne.

/b/ û /p/
tebsî tepsî
biçûk piçûk
seleb selep
kebab kebab

Ji bo her du dengan em nikarin tişteki bibêjim. Yanê qerareke mîsoger (qethî) em nikarin bidin ka kîjan li kîjanê dageriyaye. Ev heye, /b/ û /p/ ji jêderkekê ne.

/c/ û /d/
çaş daş
ca da
ciyarbekir diyarbekir

Bi piranî dêrîkî di şûna "diya min" de "ciya min" bi kar tînin. Her wiha li Farqînê em ji "kuriyê" kerê re deş dibêjin. Ên ku dibêjin daş jî hene. Li aliyê din, em dibînin ku ev peyv nola "çaş an jî ceş" jî tê bilêvkirin; ku ew û ceş eynî ne. Digel vê yekê ev peyv di lîteratûra me ya siyasî de xwediyê cihekî taybetmend e. LDi mînaka 'çaş û daş' de, dengê /c/yê li /d/yê dageriyaye. Ji ber ku peyva daş an jî çaş bi erebî ye. Kurdiya vê peyvê 'kuri' ye.

Ev her du dengdaran hanê, /c/ û /d/, ji aliyê jêderkê ve ji hev cihê ne.

/c/ û /j/
bacar bajar
qicik qijik
kevcar kevjar
hêja hêca

Di vir de jî tê xuyan ku, /j/ li /c/yê guheriye. Jêderka van her du dengdaran yek e.

/b/ û /m/
tebsî temsî
busulman musulman
bumbarek mumbarek
selab selam

Di van peyvên de tê dît ku, bi pirranî dengê /b/yê li /m/yê dageriyaye. Bi qasî ku em dizanin, peyva tepsî ne tê peyvên din bi erebî ne. Her wiha jêderka van dengan yek e.

/ç/ û /k/

çefî kefi

Di zaravayê kurmancî de guherîna van her du dengan bi hev pir kême e. Li Di zaravayê kirdkî de zehf e. Mînak:

çê kê

çênîk keynîk

/ç/ û /t/

çu tu

çîk tîk

çêjik têjik

Ev rewş zêde nayê dîtîn. Lê mirov dikare bibêje ku /t/ bi /ç/yê guheriye. Jêderka wan ji hev cihê ye.

/d/ û /t/

dîk tîk

xerad xerat

ferad ferat

ewlad ewlat

Dibe ku dengê /d/yê bi yê /t/yê guherîbe. Lewre her du deng guncan (musaîd) in ku cihê bidin hev.

/d/ û /z/

qeda qeza

mirad miraz

cadû cazû

qadî qazî

Peyvên cadû û mirad ne tê de, yên din bi erebî ne û dengên /d/yê li /z/yê dageriyane. Ev dengên hanê, dengên diranî ne. Her wiha di kurdî ya kevn de meyla guherîna van her du dengan bi hev heye. Wekî:

dil û zer

Bi kurmancî /dil/ û bi kirdkî (zazakî) zer eynî ne. Tê dîtîn ku çawa guherîna di dengên /d/ û /z/yê, di dengên /l/ û /r/yê û di dengên /e/ û /i/yê de çêbûye.

/e/ û /ê/

mejî mêjî

kengê kêngê

enî ênî

dersim dêrsim

Ji bo pevguherîna her du dengan tiştêkî teqez (mutleq) em nikarin bibêjin.

/e/ û /i/

hem him

weha wiha

merov mirov

wenda winda

Ji bo van jî em biryarekê nikarin bidin.

/ê/ û /î/

bîn bêhn

dîn dêhn

şîrîn şêrîn

nîv nêv

Bi piranî Herêma Botan di şûna dengê /î/yê de dengê /ê/yê bi kar tîne. Mînak di devoka kurmanciya silivî de "bîn" di devoka botî de dibe "bêhn."

/ê/ û /o/

hênîk honîk

şêlî şolî

Ji peyitandin û selmandina

guherîna navbera van dengan pê ve tiştêkî ku em bibêjin nî e.

/f/ û /v/

tîfîng tîvîng

hîfdeh hîvdeh

defdan devdan

mofîk movîk

Di vir de jî zehmet e mirov biryarekê bide, lê ihtimala ku dengê /f/yê bi dengê /v/yê guherîbe. Mînak: heftdeh û hîvdeh, di vê nimûneyê de dengê /f/yê li yê /v/yê dageriyaye. Her du deng jî, ji eynî jêderkê ne.

/g/ û /k/

kepeng kepenk

hege heke

çog çok

gew kew

Ev her du deng, ji heman jêderkê ne. Dibe ku her du jî bi hêsanî bi hev biguherin.

/h/ û /w/

hoste weste

hun win

honandin winandin

hundîr windîr

Der barê guherîna van dengan de tiştêkî wekî mîsoger ku em bibêjin filan deng li bêvan dengî dadigere, nî e.

/h/ û /x/

hîne xîne

hîm xîm

dehl dexl

ehlaq exlaq

Ev her du deng ji eynî jêderkê ne. Em nikarin biryarekê bidim ku, kîjan bi kîjanê guheriye an jî, cihê daye ya di.

/i/ û /o/

win hon

meriv mirov

Em zêde leqayî guherîna van her du dengan nehatin, lewma jî em nikarin tiştêkî wekî encam derbibin.

/î/ û /û/

xwîn xûn

Zimanê devkî ji ber sedemên cihê cihê ji guberîna û şibînan re guncan (musaîd) e. Li hemberî vê yekê, di zimanê niviskî de giraniya bandora kevneşopî pir xuya ye. Guberîna dengan, tenê beşek e ji guberînan di ziman de. Ziman bi pêavaajo û qonaxa demê re û ji ber eger û sedemên cuda, hem ji aliyê deng ve, hem ji hêla teşe (şekl) ve û hem jî ji layê sentaksê ve (çendî ku ew bindik be jî) diguhere. Her wiha divê ku em guberîna vatîni û erk (wezîfe) û wateya peyvên jî bi bîr binin.

bîk. bûk
rî rû
dîrok dûrok

Ev jî weke mînaka dengên /î/
û /ê/yê ye. Ji devokan pêk tê.
Mînak botî nabêjin "bûk" dibe-
jin "bîk."

/j/ û /s/
jîdandin şîdandin
gîj gîş
jîxwe şîxwe
kujîtin kuştin

Her du deng jî, bi hev digu-
herin. Bi ya me biryardayîn hi-
nek zor e. Her çiqas îhtîmala
guherîna dengê /j/yê bi /s/yê
zêde be jî.

/j/ û /z/
jîr zîr
jeng zeng
jendî zendî
jehr zehr

Dengê /z/ û yê /j/yê, ji pev-
guherînê re pir guncan e. Jêder-
ka van dangan, ji hev cihê ye.

/l/ û /n/
livîn nivîn
limêj nimêj
ling ning
lîstin niştin

Em dikarin bibêjin, ku dengê
/n/yê bi yê /l/yê guheriye, lê
em nikarin vê biryara xwe bi
giştî bikin. Ji bo
peyvên "nimêj", "nivîn" û
"ling" ev biryar di cihê xwe de
ye. Lê ji bo peyva "lîstin" em
nikarin vê biryarê gelemperî
bikim, çendî ku jêderka wan
yek e jî.

/l/ û /r/
alîkar arîkar
zêlû zêrû
selep serep
lawir rawir

Her du deng pir bi hev digu-
herin. Biyardayîn, ji bo her du-
yan, ku ka kîjan cih daye kîjanê
zor e.

/m/ û /v/
selam selav
dehmdan devdan
temsî tevsî

Ku mirov li ser peyva selamê
biryarê bide, dikare bibêje ku
dengê /m/yê bi yê /v/yê guheri-
ye, lê ji bo yên din na. Peyva
"selamê" ne bi kurdî bi erebî ye
û di kurdî de bi awayê "silav" û
"selab"ê jî tê bikaranîn. Kurdiya
wê "pate" ye.

/n/ û /r/
kanîn karîn
kehrîbar kehrîban
mindar mirdar

Ji van her du dengên hanê,
ku ji koma dengên diranî ne,
bêhtir dengê /r/yê li yê /n/yê di-
guhere.

Nimûne ji bo "mirdar û min-
dar"; peyv hevedudanî ye û ji
"mir" û "dar"ê pêk hatiye. Mir,
raweya lêkera fermanî ya "mi-
rin"ê ye û "dar" jî parkî e. Eş-
kere ye ku dengê /r/yê li yê
/n/yê dageriyaye.

/s/ û /ş/
pisîk pişik
serjêkirin şerjêkirin
şemsiye şemsiye
şikestin şikeştin

Dengên /s/ û /ş/yê ne ji eynî
jêderkê ne. Dengê /s/yê pidiyî
ye û yê /ş/yê jî ezmandevî ye.
Di van nimûneyan de, di ya
"pisîk û pişik" de /s/ li /s/yê da-
geriyaye, li di her duyên din de
/s/ li /ş/yê dageriyaye.

Peyva pişik, pisîk, pişing, pi-
sing tev hevedudanî ne û ji
"piş" an jî "pişt" hatine çêkirin.
Gava mirov pisîk diqewitîne
dibêjin "piş an jî pişt."

/o/ û /û/
sor sûr
bandor bandûr
serok serûk
honandin hûnandin

Bi ya me dengê /o/yê li
dengê /û/yê dadigere. Mînak:
Serok; ku peyveke hevedudanî

ye; ser+ok, bi parkîta (paşgira)
/ok/ê hatiye çêkirin. Di kur-
mancî de parkîteke me ya bi
navê /ûk/ê nîn e. Di nimûneya
me de qenc diyar dibe ku dengê
/o/yê li /û/yê dageriyaye.

/o/ û /w/
olçek welçek
ordek werdek
ojdan wijdan
olaq welaq

Ger mirov karibe bingeha
van peyvên derxe, ancax birya-
rekê kare bide. Di vê rewşê de
em tenê dikarin bibêjin ku her
du deng jî bi hev diguherin.

/s/ û /z/
derbas derbaz
xinis xiniz
nas naz
qise qeze

Bi taybetî dengê /s/yê cihê
xwe dide dengê /z/yê. Mînak:
ez te nas dikim, ez te naz di-
kim.

/v/ û /w/
şev şew
govend gowend
rave rawe
şevbuhêrk şewbuhêrk

Di vir de mirov dikare birya-
reke teqez (mutlaq) bide ku
dengê /v/ bi yê /w/yê guheriye.

/w/ û /y/
ziwa ziya
siwar siyar
qawîş qayîş
teware teyare

Em dibêjim qey ev yek ji de-
vokan tê. Lewre di eynî
herêmê de jî cudahî heye.

Di dawiya xebata xwe de em
dikarin vê bibêjin ku me li gorî
zanebûn û derfetên xwe heta jî
destê me hat, me xwest ku em
rewşa guherîna dangan di kur-
mancî de raxin ber çavan.

Her wiha dibe ku biryarên
me yên der barê guherîna hin
dangan de, şaş bin. Ji rexneyê
re vekirî ne.

Çend Gotin Di Warê Rêformkirina Alfabetê Kurdî Ya Latînî De

Î. NASSO

Alfabetê Kurdî, ya latînî, ya ku ji aliyê zîmanzanê nemir ve, Mîr Celadet Bedir-Xan, hatiye amadakerin, cihê xwe di zarava Bakur û Rohava de, ya ku bi navê Zarava Kurmancî tê naskirin, haş girtiye û hatiye çespendin. Ew di Zarava Kirdikî (Zazakî) de jî tê bikaranîn. Zarava Başur û Rohilat jî, ya ku bi Zarava Soranî tê naskirin, dema ku alfabetê latînî bi kar tîne, alfabetê Celadet Bedir-Xan bi hin nîşanên taybetî dike bingeh.

Mirov dikane bêje, ku alfabetê Kurdî ya latînî dê kanibe bibe alfabetê zimanê Kurdî, yê Yekgirtî, heke hin mereên bingehîn pêkbên.

Pêwîst e neyê jibîrkirin, ku zimanê Kurdî tucarî nabe yek, heke alfabetê Kurdî ya Latînî di Zarava Soranî de jî neyê bikaranîn.

Li vê derê ez naxwazim vê pirsê kûrtir bikim, jiberku

mijara me tenê li ser rêformkirina alfabetê Kurdî ya Latînî ye.

Bê guman nivîsandin bi alfabetê Kurdî ya Latînî, çi bi dest û çi bi tîpnivîsê, ne hêsan e. Mirov rastî pir diwariyan tê. Hin sedemên ku bikaranina alfabetê asteng dikin ev in:

1. Zimanê Kurdî, wek endamê Malbata Zimanên Îndo-Ewropî, taybetî di alfabetê wî de, ya Latînî bêtir in, wek tîpên ê, î, û, ç, s.

2. Nebûna awayên tîknîkî (kompûter, tîpnivîs, çaxane...), ku kanibin bi şeweyekî hêsan alfabetê Kurdî di xwe de binimînin.

3. Ji dema afirandina alfabetê Kurdî ya Latînî, ji aliyê Mîr Celadet Bedir-xan ve, heya niha, tu lêkolînên ber bi çav di warê alfabetê Kurdî de nehatine kirin. Bîr jî lê nehatiye ki-

rin, ka ev alfabetê dê çon di warê tîknîkî de û ligor daxwaza rojê bê bikaranîn.

4. Heke mirov alfabetê Kurdî ya Latînî bide ber alfabetên zimanên Ewropî, mirov dê bibîne, ku hejmarê tîpên alfabetê kurdî ji yên Ewropî bêtir in. Ev tişt jî dihêle, ku problêmên alfabetê Kurdî hên diwartir bibin.

Tê diyarkirin, ku pirs-girêka alfabetê me, ya Latînî, pêwîstî bi hin çaresêriyan heye. Lê divêt bê zanîn, ku mirov nikane hemû problêmên tîpan di zimanê Kurdî de, di çarçewa alfabetê de, çareser bike. Ji aliye din ve, divêt neyê ji bîrkirin jî, ku zimanê Kurdî ji Malbata Zimanên Erebî û Tirkî zor dûr e. Rizgarkirina zimanê Kurdî ji bandora van herdu zimanan mercekî se-reke ye, ji bo xebatên lêkolînan û zimanzanên Kurd.

Ji ber ku zimanê Kurdî en-

damê grûpa Zimanên Îndo-Ewropî ye, divêt mirov di warê pêşvebirina zimên û rêformkirina alfabêtê de sûdê ji dîroka pêşveçûna wan zimanan û rewşa alfabêtên wan werbigire. Ji bo vê yekê ez dixwazim van pintên (xalên) jêrîn bînim ser zimên:

1. Tîpên dengdêr, yên bi bilindek, di alfabêta Kurdî de (ê.î.û) taybetiya alfabêta me nîşan didin. Pêwîst e awayên tîknîkî, li ser tanga netewî, bîn afirandin û avakirin. Li ser tanga navnetewî divêt bê hewildan, ku fontên Kurdî jî cihê xwe di naveroka fontên cihanî de bigirin.

2. Tîpên dengdar (k.p.r l) di zimanê Kurdî de, Zarava Bakur û Rohava, bi du şeweyan tîp bilêvkirin. Ev jî taybetiyeke zimanê me ye û pêwîst nake, ku mirov wan tîpan, di nivîsandinê de, ji awayekî bêtir bi kar bîne. Bilêvkirina wan di hevokan û kontêkst de, di mebesta nivîskar de, tê zelalkirin.

3. Hebûna herdu tîpên dengdar (ç,ş) hejmara alfabêta me bêtir dikin û di warê nivîsandinê de, bi awayên tîknîkî, di jwariyên mezin pêde dikin. Ev herdu tîp dê tim wek asteng bimînin, ku fontên Kurdî cihê

xwe di nav fontên navnetewî de bigirin.

Tê gumankirin, ku tîpa "ç" "û" "ş" ji alfabêta Tirkî ketine alfabêta Kurdî ya Latînî. Ji ber ku tu pêwendiyên Malbatiya Zimanî di navbera Kurdî û Tirkî de nîne, pêwîst dibe, ku em alfabêta xwe Kurdî-Latînî ji van herdu tîpan pak bikin.

Heke em li alfabêtên zimanên Ewropî temaşe bikin, emê bibînin, ku piraniya wan zimanan problêma tîpên wisa li derveyî alfabêta xwe zelal kirine.

Da ku em jî alfabêta Kurdî, ya Latînî, standard bikin, ez dixwazim pêşniyaz bikim,

ku em tîpa "ç" "û" "ş" ji alfabêta xwe derxin û pirsar wan li derveyî alfabêtê bi vi awayî çareser bikin:

1. Li şûna "ç" emê "ch" bi kar bînim.
2. Li şûna "ş" emê "sh" bi kar bînim.

Bi vî awayî emê kanibin

- alfabêta xwe bêtir nêzîkî alfabêtên zimanên Ewropî bikin,
- alfabêta xwe ji 31 tîpan bînin 29 tîpan,
- alfabêta xwe nûjen bikin û
- bikaranîna alfabêta Kurdî di warê tîknîkî de hêsantir bikin.

Nimûne: Bikaranîna "ch" û "sh" li şûna "ç" û "ş":

Di Tevgera Rizgariya Netewî ya Kurdî de pêwîst e, ku şoresa çekdarî û şoresa çandî mîna cewiyekî digel hev biçin.
Koloniyalîstiya ku Kurdistan têde ye û zordariya ku Netewa Kurd di bin de diji pêwîst dikin, ku ev herdu şores digel hev biçin.

Rewşenê çaya bê şekir da Azad. Ev tîşt li xweshiya Azad nehat

Azad got:

Tu rind dizanî, ku ez ji çaya bi şekir hez dikim. Te çima çaya bê şekir çê kir?

Rewşenê jêre got:

Dema tu ji bazarê hati, te şekir ji bîr kiribû. Min jî çaya bê şekir ji te re çê kir!

Di Tevgera Rizgariya Netewî ya Kurdî de pêwîst e, ku shoresha çekdarî û shoresha chandî mîna cewiyekî digel hev bichin.
Koloniyalîstiya ku Kurdistan têde ye û zordariya ku Netewa Kurd di bin de diji pêwîst dikin, ku ev herdu shoresh digel hev bichin.

Rewshenê çaya bê shikir da Azad. Ev tisht li xweshiya Azad nehat

Azad got:

Tu rind dizanî, ku ez ji çaya bi shikir hez dikim. Te çima çaya bê shikir çê kir?

Rewshenê jê re got:

Dema tu ji bazarê hati, te shikir ji bîr kiribû. Min jî çaya bê shikir ji te re çê kir!

DERHEQÊ KİRMANCKÎ (KİRDKÎ) DE KOMBIYAYÎŞÊ II. Ê STOCKHOLMÎ

Roja 28ê aşma (menga) adare de, Stockholm de, kirmancî (kirdkî, dimilkî, zazakî) ser o kombiyayîşê diyine dest pêkerd û çar rojî (28-31ê adare) ramit. Nê kombiyayîşê diyine de nê heştês kesî amade bîy:

Osman Aytar (Sêwregi)
Yildiray Beyazgül (Gimgim)
Çeko (Gimgim)
Mûnzûr Çem (Dêrsim)
Hûmanê Çıyan (Depe)
Haydar Diljen (Sêwregi)
Nihat Elî (Sêwregi)
J. Espar (Pîran)
Cemîl Gündoğan (Dêrsim)
Lerzan Jandîl (Gimgim)
Huseyîn Kulu (Dêrsim)
Seyîdxan Kurij (Çewlîg)
M. Malmisanij (Pîran)
Selîm Mûrat (Pali)
Robîn Rewşen (Lîce)
Kamer Söylemez (Dêrsim)
Harun Turgut (Pali)
Şukrî Urgan (Hêni)

Nê kombiyayîşê de amedebiyayoxî nê meselanê cêrnan ser o vindertî, munaqêşe kerd û meylê xo tesbît kerdî:

I- Name

- 1) Nameyê lehçeya ma
- 2) Nameyê hetan (cîhetan)
- 3) Nameyê mangan (aşman)
- 4) Nameyê şaristanan (bajaran) û qezayanê Kurdistanî

II- Zemîr

Zemîrê kesî (zemîrê şexsî)

III- Sifet

Rengî

IV- Hûmarî

Şima nê nuştî de netîceyanê nê munaqêşeyan û meylan wanenê. Netîceyê ke ze meyl tesbît biyê, fikrê vêşaneyê (zafaneyê) nê kesan ifade kenê. Nê, ze tewsiye û teklîfî yê.

Tanî çeku (kelîme) yan zî formê çekuyan ê ke ma no nuşte de ze nimûne nuştê, tanî mîntaqayan de ciya yê.

I-NAME

1) Nameyê lehçeya ma

Kurdê ke bi lehçeya ma qisey kenê ca ra ca xo ra vanê "kirmanc", "kird", "zaza" yan zî "dimilî"/"dimlî"; lehçeya xo ra vanê "kirmancî", "kirdkî", "zazakî" yan zî "dimilkî"/"dimilî".

Meylê kombiyayîşî nê çekuyan (kelîmeyan) ra "kirmanc" û "kirmancî" ser o yo.

2) Nameyê hetan (cîhetan)

<i>kirmancî (kirdkî)</i>	<i>tirkî</i>	
rojawan		batî
rojhelat		doğu
vakur		kuzey
başûr		güney
vakurê rojhelatî		kuzeydoğu
vakurê rojawanî		kuzeybatî
başûrê rojhelatî		güneydoğu
başûrê rojawanî		güneybatî

3) Nameyê mangan (aşman)

Kirmancî (kirdkî) de him çekuya "mengi" him zî "aşme"/"aşmi"/"aşm" vajiyêna. Tanî cayan de "mengi" yena mena "mois" a zıwanê frenskî (30 roj), "aşme" yena mena "lune" a frenskî (bi tirkî "gökteki ay"). Tanî cayan de zî çekuya "mengi" nêvajiyêna, "aşme" him mena "mois" him zî "lune" a zıwanê frenskî dana.

kirmancî (kirdkî).....tirkî

1. çele	1. ocak
2. sibate, guciğe	2. şubat
3. adare	3. mart
4. nîşane	4. nisan
5. gulane	5. mayıs
6. hezîrane	6. haziran
7. temmuze	7. temmuz
8. tebaxe	8. ağustos
9. êlule	9. eylül
10. oktobre	10. ekim
11. teşrîne	11. kasım
12. kanûne	12. aralık

Nê nameyan ra "çele" nerî (masculin) yo, nameyê bînî makî (fêminin) yê. Nameyê mangan bi herfa hurdî (wurdî) dest pêkenê.

4) Nameyê şaristanan (bajaran) û qezayanê Kurdistanî

Goreyê îdareyê dewletan tanî nameyê cayan nê yê:

kirmanckî (kirdkî).....tirkî

dewe	köy
nahiye	nahiye
qeza	ilçe, kaza
şaristan, bajar	il, vilayet; şehîr, kent

Meylê kombiyayîşî nê panc çekuyanê corinan ser o yo, labelê formê bîni zî estê. Nimûne:

meylê kombiyayîşî.....formê bîni

dewe	dewi, dew
şaristan	şahrestan, şehar, şehîr

sûke: Tanî cayan de çekuya "sûke"/"suki"/"sûk" menayanê "şehir, kent, il merkezi", "ilçe merkezi" yan zî "çarşî" yê tirkî de vajiyêna. Ma vajî Diyarbekir, Erzingan û Sêwregi ra "sûke" yan zî "suki" vajiyêno. Ziwanê erebkî de "sûq" mena "çarşu" yê de ya û tanî nuştoxî vanê ke eslê na çekuye ziwanê berberkî ra ameyo.

Şaristan û qezayê Kurdistanî

Ma nê kombiyayîşî de nameyanê tanî şaristanan û qezayan ser o vindertî. Tiya de ma derheqê nê nameyan de meylê kombiyayîşî nusenê. Ma wext nêdî ke nameyanê şaristanan û qezayanê binan ê Kurdistanî ser o vinderê.

nameyo kirmanckî

nameyo ke dewlete panawo

1) Bidlis

1. Elcewaz	1. Adilcevaz
2. Hîzan	2. Hizan
3. Motkî	3. Mutki
4. Tûx	4. Tatvan
5. Xelat	5. Ahlat

2)Çewlîg

1. Azarpêrt	1. Adaklı
2. Bongilan	2. Solhan
3. Çêrme	3. Yedisu
4. Dara Hênî	4. Genç
5. Gêxî	5. Kîgî
6. Kanîreş	6. Karliova
7. Xorxol	7. Yayladere

3)Dêrsim, Mamekiye

1. Çemişgezek	1. Çemişgezek
2. Mazgêrd	2. Mazgirt
3. Pêrtage	3. Pertek

1) Bitlis

1. Adilcevaz
2. Hizan
3. Mutki
4. Tatvan
5. Ahlat

2)Bingöl

1. Adaklı
2. Solhan
3. Yedisu
4. Genç
5. Kîgî
6. Karliova
7. Yayladere

3)Tunceli

1. Çemişgezek
2. Mazgirt
3. Pertek

4. Pilemuriye	4. Pülümür
5. Pulur	5. Ovacık
6. Qisle	6. Nazimiye
7. Xozat	7. Hozat

Dêrsim eslê xo de nameyê yew mintiqa yo. Nameyê şaristanî bi xo Mamekiye ya, ci ra Kalan zî vajiyêno.

4) Diyarbekir

1. Bismil	1. Bismil
2. Çermûg	2. Çermik
3. Çinar	3. Çinar
4. Erxenî	4. Ergani
5. Gêl	5. Eğil
6. Hezro	6. Hazro
7. Hênî	7. Hani
8. Karaz	8. Kocaköy
9. Licê	9. Lice
10. Pasûr	10. Kulp
11. Pîran	11. Dicle
12. Silvân	12. Silvan
13. Şankuş	13. Çüngüş

5) Erzingan

1. Ciminî	1. Üzümlü
2. Îliç	2. İliç
3. Kemaliye	3. Kemaliye
4. Kemax	4. Kernah
5. Mose	5. Çayırılı
6. Refahiye	6. Refahiye
7. Têrcan	7. Tercan

6) Erzirom

1. Aşqele	1. Aşkale
2. Çat	2. Çat
3. Gogsî	3. Karayazı
4. Hesênqele	4. Pasinler
5. Îspîr	5. İspir
6. Narman	6. Narman
7. Oltî	7. Oltu
8. Olur	8. Olur
9. Ortîlî	9. Şenkaya
10. Tatos	10. Tekman
11. Xinûs, Kela	11. Hınıs
12. Xoresan	12. Horasan

7) Mûş

1. Gimgim	1. Varto
2. Kop	2. Bulanık
3. Milazgir	3. Malazgirt

8) Riha

1. Bêrecûg	1. Birecik
2. Curnê Reş	2. Hilvan
3. Hewenc	3. Bozova
4. Serê Kaniyê	4. Ceylanpınar
5. Sêwregi	5. Siverek
6. Sirûc	6. Suruç

4) Diyarbakır

1. Bismil
2. Çermik
3. Çinar
4. Ergani
5. Eğil
6. Hazro
7. Hani
8. Kocaköy
9. Lice
10. Kulp
11. Dicle
12. Silvan
13. Çüngüş

5) Erzincan

1. Üzümlü
2. İliç
3. Kemaliye
4. Kernah
5. Çayırılı
6. Refahiye
7. Tercan

6) Erzurum

1. Aşkale
2. Çat
3. Karayazı
4. Pasinler
5. İspir
6. Narman
7. Oltu
8. Olur
9. Şenkaya
10. Tekman
11. Hınıs
12. Horasan

7) Muş

1. Varto
2. Bulanık
3. Malazgirt

8) Urfa

1. Birecik
2. Hilvan
3. Bozova
4. Ceylanpınar
5. Siverek
6. Suruç

7. Wêranşar 7. Viranşehir
8. Xelfetî 8. Halfetî

9) Semsûr

1. Aldûş
2. Bêsnî
3. Çêlikan
4. Kolik
5. Semsat
6. Serê Golan

9) Adiyaman

1. Gerger
2. Besni
3. Çelikhan
4. Kahta
5. Samsat
6. Gölbaşı

10) Sêrt

1. Berwarî
2. Dih
3. Hewêl
4. Misriç
5. Şêrvan

10) Şiirt

1. Pervari
2. Eruh
3. Baykan
4. Kurtalan
5. Şirvan

11) Xarpêt

1. Axin
2. Baskîl
3. Depe
4. Keban
5. Meden
6. Miyaran
7. Palî
8. Qowancîyan
9. Sivrice
10. Xulaman

11) Elazığ

1. Ağın
2. Baskil
3. Karakoçan
4. Keban
5. Maden
6. Arıcak
7. Palu
8. Kovancılar
9. Sivrice
10. Alacakaya

II. ZEMÎR**Zemîrê kesî (zemîrê şexsî)**

Kirmanckî de di grûbî zemîrê kesî estê. Ma tiya de goreyê meylê kombiyayîşî nê di grûban nusenê:

Grûba yewine

1. ez
2. ti
3. o
3. a

1. ma
2. şima
3. ê

Meylê kombiyayîşî formanê corînan ser o yo, labelê tanî cayan de formê binî zî estê.

<i>meylê kombiyayîşî</i>	<i>formê binî</i>
2. ti2.	to, tû
3. o 3. a	3. ew, aw, we, wi, ay, yo, yû, wo 3. ya
2. şima 3. ê	2. sima 3. yê, yî

Grûba diyine

1. mi
2. to
3. ey
3. aye

1. ma
2. şima
3. înan

Meylê kombiyayîşî formanê corînan ser o yo, labelê tanî cayan de formê binî zî estê.

<i>meylê kombiyayîşî</i>	<i>formê binî</i>
1. mi 2. to 3. ey 3. aye	1. min 2. tu 3. yi, yê, hî, jey, ê, êy, êyî, ay 3. yê, ya, yay, aya, ay, a, ja

1. ma
2. şima
3. înan | 1. man
2. şiman,
sima
3. yîn, yîni,
yîne, jîni, îna, |
|---|--|

îne, îne, înu,
aynan, eyna, ayno

Yew zemîro kesî zî "xo" yo. Frenskî de nê zemîrî ra "pronom personnel réfléchi" vajiyêno. Meylê kombiyayîşî formê "xo" yo, labelê tanî cayan de herûnda "xo" y de nê formî zî vajiyênê: *xwe, xwi, xu, ho, hu*.

III-SIFET**Rengî**

<i>Kirmanckî (kırckî)</i>	<i>tirkî</i>
sipî, sîs	beyaz, ak
sûr	kırmızı
siya, qer	siyah, kara
şalên, qeweyî	kahverengi
kewe	mavi
hewz, kesk, zergûn	yeşil
zerd, çeqer	sarı

Meylê kombiyayîşî formanê corînan ser o yo, labelê tanî cayan de formê binî zî estê. Nimûne:

<i>meylê kombiyayîşî</i>	<i>formê binî</i>
sipî	sipe, sipê, sipye
sûr	sur
siya	şiya, şa
qeweyî	rengê qehwî, rengê qawî

kewe	kewo, kiho, kuhe, kûhe
hewz	sewz
zerd	zer, zerk

Mena tanî rengan ca ra ca ciya ya. Nimûne:
kewe (*kewo, kiho, kuhe, kûhe*): Tanî cayan de ye-
no mena "yeşil"ê tirkî.

zergûn: Tanî cayan de yeno mena "hewzê zerdî-
nî" yan zî "zerdbiyaye" yî (bi tirkî "sarartî").

zerd: Tanî cayan de yeno mena "altın sarısı" yê
tirkî.

IV-HÛMARÎ

Meylê kombiyayîşî nê hûmaran ser o yo:

11 yewendes
12 diwês/ duyey
13 hîrês
14 çarês
15 pancês
16 şiyês
17 hewtês
18 heştês
19 newês
20 vîst
30 hîris
40 çewres
50 pancas
60 şeştî
70 hewtay
80 heştay
90 neway
100 se
200 di sey
300 hîrê sey
400 çar sey
500 panc sey
600 şeş sey
700 hewt sey
800 heşt sey
900 new sey
1000 hezar
1000 000 mîlyon
1000 000 000 mîlyar

Meylê kombiyayîşî formanê corînan ser o yo, la-
belê zewbîna (sewbîna) formî zî estê:

<i>meylê kombiyayîşî</i>	<i>formê bînî</i>
11 yewendes	des û jû, des û yew, yondes
12 diwês/ duyey	des û didî
13 hîrês	des û hîrê
14 çarês	des û çar,

15 pancês	des û çihar des û panc, poncês, pûncês
16 şiyês	des û şeş
17 hewtês	des û hewt, hotês
18 heştês	des û heşt, heystês
19 newês	des û new
30 hîris	hîriş
40 çewres	çewreş, çores, çoras
50 pancas	poncas, pûncas
60 şeştî	şêst, şest, şêstî, şeşt, şeystî
70 hewtay	hotay, hawtay, hotayê
80 heştay	hêstay, hêstayê, heystay
90 neway	newayê, noway
500 panc sey	pan sey, ponc sey, pon sey, pûn sey
700 hewt sey	hot sey
800 heşt sey	heyst sey, hêşt sey
900 new sey	no sey
1000 hezar	henzar, hinzar, honzar, hûnzar, hazar
1000 000 mîlyon	mîlun
1000 000 000 mîlyar	mîlar

Nimûne:

1925 hezar û new sey û vîst û panc
1938 hezar û new sey û hîris û heşt
1997 hezar û new sey û neway û hewt
1567849 yew mîlyon û panc sey û şeştî û hewt
hezarî û heşt sey û çewres û new.

Alfabe û Rastnivîs

HÜSEYİN KARTAL

Ziman û Zarav

Ziman, ne tenê bi zaravên xwe re hin cudanivîs nîşan dide. Her zarav di nav xwe de jî, cudayî nîşan dide¹. Her ziman, zarav û devokên herî biçûk jî, di nav xwe de, cudayî dihewînin. Ev jî bo ziman rewşeke siruşt e. Li ser rastnivîsê zelalî û pêşketina herî girîng, yekîtiya alfabayê ye. Pirhejmariya alfabayên zimanê Kurdî astengeke giran e, li hember hevtêgîştina gelê Kurd di nav xwe de li aliyekî, li aliyê din jî, sedema pêşne-

cûn û ji hevdûrketina zaravan e². Çareserkirina vê rewşê li pêş hemû tiştan e.

Pêşvebirina rastnivîs bi yekîtiya tîpan, pêwîstî bi yekîtiya tevlihevkirina ziman nayne pêş. Yekîtiya ziman li ser bingeha zaravên Kurdî derenca duyemîn, sêyemîn e. Zaravê Kurdî yê ku pêş³ ketibe jî, ji ber ku bi tîpên Erebi tê nivîsandin, asteng û pirsgirêkên li pêşiya yekîtiya ziman bi zelalî şanî me dide. Tîpên Erebi ji aliyê Kurdên Bakûr, Başûra Biçûk û Sovyeta berê nikarin bên xwendin. Tîpên Latîni bên wergirtin, ji bo Kurdên ku bi tîpên Erebi hînbûne jî, zeh-

metî nade pêş; ew ji xwe piranî bi ferbûna zimanên biyanî mîna Ingilîzî, Fransî ûwd. tîpên Latîni dikarin bixwînin û binivîsin⁴.

Piştî rastnivîs di zaravêkî de, ber bi zelalîyê biçê, mirov dikare zaravan, ber bi zimane-kî yekgirtî bimeşîne. Di vir de, pirsra polîtîka ziman çî be, xwe dixê pêş çav. Polîtîka ziman ji aliyê zimanzanistî her tim asankirina ziman e. Ziman çiqas asan û zelal be, ramananîna ziman, hevtêgîştin jî, ewqas baş pêk tê. Pêşveçûna raman, pêşketina însan zûtir tê çî. Perwerde bingehê girîng, di nîfşên civakê de digre. Mirov karibe ramana xwe asan bîne ziman, zûtir digêje, civak zûtir fêr dibe û kultur bi bingehîn ciyê xwe digre.

Kurmancî

Rastnivîsa zimanê Kurdî zaravê Kurmancî⁵ roj bi roj ber bi rûniştineke bingehîn ve diçe. Gava mirov cudanivîsên nivîskar, rojname û kovaran dide ber hev; bêşik newekhevî⁶, lê pêşketin⁷ jî, tên dîtin. Zimanek neketibe dibista-

¹ LÖFFLER 1990, r.2-6

² "Pirsgirêkên ku îro derketina pêşiya zimanê Kurdî, pircure ne. Ew ne bi tenê bi nivîsîna bi tîpên latîni, lê belê bi pirsên têvel yên zimannasiyê ve girêdayî ne. Pirsgirêkên ku bi nivîsîna latîni ve girêdayî ne, di nivîsîna kurdî ya bi tîpên erebî de nahêne pêş. Ji ber ku bi latîni nivîsîn, mirov mecbûrî hin qaîdeyên bi hev re yan jî ne bi hev re nivîsandinê dîke. Lê, ji ber ku alfabe ya erebî ne alfabeke fonetîk e û ew xwedî pêkhatineke movikî ye, çû qaîdeyê wê ya bi hev re yan jî ne bi hev re nivîsandinê tune ye. Ew ji aliyê bikaranîna nîşandekan (interpunktion) ve jî, wek zimanên din, ne xwedî qaîde û tecrubeyên kevneşopî û rûniştî ye." ZILAN 1989, (Bergeh 1) r. 85.

³ NEBEZ 1975, r.108

⁴ NEBEZ 1975, r. 120

⁵ "Kurdên Kurdistanê Tirkîyê (welatên Diyarbekirê, Mêrdînê, Hekarîyê, Bitlîsê,

Mûşê, Wanê, Erzerûmî, Dogubeyazedê, Erzincanê, Xarpûtê), kurdên Kurdistanê Iranê (li nehiyên Xorasanê, rojava gola Urmiyê), kurdên Kurdistanê Iraqê (welatên Mosulê, Akrê, Xaxo, Amadî, Dehok û çiyayên Sincarê), kurdên Kurdistanê Sûriyê (nehiyên Qamûşliyê, Efrîn, Hesiç û çiyayê Kurd), Kurdên Sovetîstanê dipeyvîn bi kurmancî; kurdên zaza jî tevî zazakî qismek bi kurmancî jî dizanin û dipeyvîn." (KURDO: 1990, r.8)

⁶ Hin kes li gora devoka xwe ya herêmî zimanê dinexînin. Eger mirov ne li gora konseptê devokên wan bilive, kurdiya pêk tê, ji binî de şaş dibînin. Ziman bi çî devokê be bila bibe, ne şaş e. Mirov nikare cudayîya devokî mîna "nerast", "şaş" şanî bide. Kesên li ser zimanê bawerî berepêş dixin, piranî bi xwe ne zimanzan in, ji ber vê yekê jî, nixandî û rexnegirtîna wan ne bi pisporî û zanistîya metodan e. Hin nivîskar hene, bi salan

serê xwe bi zimanê şandine, lê ne mîna pisporên, ku bi metodîk li ser zimanê bat kirine, mîna kesên xebatê ji kêmbûna zimanzanan mîna hobî girtine ser xwe. Ev rewş li ser pêşketina nivîskarên zimanê kurdî tesîreke negatîf kiriyê û dîke jî.

⁷ Lêkolînanên Kurd yên ku bi metodên zanistî dixebitin kêmin. Bi taybetî di zimanzanistî de berhemên nû piranî ducar kirina karê berê ne. Her du birayên BEDIRXAN (bi giranî Celadet) bingeha zimanê Kurdî danîne, ger mirov bixwaze li ser zimanê bixebite, divê berhemên nû-jentir, pêşketîr bide. Di salên dawî de hin xebatên pêşketî hene, lê têr nakin, mîna: HAJO 1982, r. 152-294, Xebatên Mamoste NEBEZ, hin nivîsên R. ZILAN, rojname WELAT ûwd. Divê em li vê derê navê Ferhanga ÎZOLÎ 1987 jî, bînin ziman ku ji aliyê firebûna zimanê de xizmetêke giranbiha ye.

nan⁸ û di ser hin nifşan de derbas nebûbe zimanê kulturî û siyasî zelalbûn û yekbûna wî li aneğora vê rastiyê dereng dikeve.

Kîjan zarave dibe bila bibe ku em bînin ber çav û li aneğora pêşketina zimanên dewletî lê binêrin, pir kêmasî diyar in. Lê em zimanê Kurdî çî zarava be jî, bidin ber hev, bi hin zimanên ne dewletî ya jî, yên ne fermî, nemaze gelek yên fermî û dewletî jî⁹, emê pêşketineke mezin di zaravên kurdî de bibînin.

Ziman, bi jiyane ve girêdayî ye. Têkiliya ziman heta ku bi jiyane ve girêdayî be, ew ziman dikare bijî. Rewşa pêşketina zimanê kurdî bi hemû zaravan, dewlemendî ber bi çav dixê, ev jî, deyndarê hêz û daxwaza gelê Kurd bi jiyane ve ye¹⁰.

Herçiqas kêmasî û nezelalî, di zaravên me yên din de hene jî, emê xwe li ser zaravê Kurmancî¹¹ kûr bikin. Zimanê Kurdî zaravê Kurmancî, di nav xwe de, ji aliyê rastnivîsê zelalî şanî nade. Sedema vê yekê ne ziman bi xwe ye, lê ew kesên kultur û ziman di-

afînin, bi xwe ne¹². Gava em bixwazin ber bi zelaliyê biçin, yekbûna ziman, bi kêmasî di nav zaravan de, ber bi pêş bixin, hin berbihevhatin pêwîst dixuyên. Ziman jiyane e, jiyane dimeşe. Em bixwazin nexwazin bi vê meşê ziman xwe zelal dike. Girîngî ew e, ku em rê li ber zelalbûnê hê bêtir vekin¹³. Pêşketina ziman bi kultur û pêşketina teknik ve girêdayî ye. Rola rewşenbîrî xwe li vê derê şanî dide. Rewşenbîr, di beşê xwe de kûr bixebite, karê xwe baş pêk bîne, kultur firetir dibe, xwe bi peyvên nûjen dixemilîne. Nivîskar berî herkesî ji xwe re wezîfe bibînin, dikarin bi nivîsandina Kurdî ziman fire bikin, pêş ve bibin. Ziman ne tenê bi xebatên zimanzanistî pêş ve diçe, piranî bi xebatên jiyana kulturî pêş ve diçe.

Di zaravê Kurmancî de, rastnivîs bi du awayî xwe dide pêş me:

- 1) Awayê Celadet Bedirxan,
- 2) Awayên din.

- 1) Awayê Bedirxan ji aliyê

gelek Kurdan pêk tê. Mirov dikare bi hin pêşniyazên li gora pêşveçûna demê, Bedirxan mîna bingeh bigre. Eger Bedirxan ji bo zaravê Kurmancî bingeh bê girtinê, nêzîkbûn û zelalî ber bi wî be, paşê jî, Kurmancî û zaravên din dikarin ber bi yekbûnek biherikin.

2) **Awayê din:** Ew kesên ku ne bi awayê Bedirxan dinivîsin jî, di nav xwe de, ne yek in; bi gelek cureyan beş dibin, lê bi bingehîn, ji aliyê rastnivîsê ve, di bin tesîra alfabeya erebî û kirilî¹⁴ de, mane. Di navbera wan hemûyan de, bi Bedirxan re, cudayî mîna ku di nav wan de, bi xwe heye, ne mezin e. Cudayî ne tenê ji aliyê tîp û rastnivîs e, lê ji aliyê rêziman e jî. Her çiqas ew cuda binivîsin dîsa jî, di bin tesîra Bedirxan de ne. Tesîra Bedirxan xwe ne tenê ji aliyê tîp, lê ji aliyê rêziman jî, şanî dide.

Rastnivîs, di hemû zimanan de, pirsgrêkeke herî mezin e. Ji ber ku rastnivîs ne tenê rastnivîsa peyv e. Ji bilî peyv rastnivîsa tîp, lêker, hevok, bi her awayî rêziman,

⁸ Ji dervayê zaravê Soranî, Kurdî li şer bingehê rast nebûye zimanekî dibistanî. Perçebûn û bindestîya Kurdistanê li ber pêşveçûna gel û ziman bi hemû zaravan girtiye.

⁹ Zimanê Tirkî, zimanekî fermî û dewletî ye, lê gava mirov bi Kurdî dide ber hev qelsî û kêmasiyên wî yên têgîştinê ji yên kurdî zêdetir in. Ev rewş ji bo gelek zimanên din jî, mîna yên Kafkazî, Efrîkî ûwd. derbas dibe. Zimanên Kafkazî ji aliyê gelkêmî û teknîkê, yên Efrîkî jî, mîna Kurdî ji ber kolonyalîzmê ji pêşketineke xurtir bi paş ve mane.

¹⁰ Gel û jiyane gelek nêzîkê hev in, bi hev re girêdayî ne. Gelê Kurd jiyane bi xwe ye. Xurtbûna çand û ziman li aliyekî, lê daxwaza jiyane û pêşketinê ji aliyê gel ve, ziman heta roja me daye jînkirinê.

¹¹ Rastiyêke jiyana Kurd heye, ew jî, ev e ku dem bi dem hin zaravên Kurdî ji

yên din pêşdetir dikevin (NEBEZ 1975, r. 108-120): Ev jî, bi têkoşinê ve girêdayî ye. Rewşa dema tê de yî, zimanê Kurdî zaravê Kurmancî pêş dixê. Pêwîstî ji aliyê zanistî, pêşvebirina hemû zaravên Kurdî heye. Divê em li ser hemû zaravên xwe bi çandî û lêkolînî bisekinin, binirxînin, pêş ve bibin.

¹² Di Kurdan de, sazî pey kesên tî. Kes xwe ji sazî girîngtir dibînin û dixin pêş saziyan. Ev rewş rast e ji bindestiyê tê, lê bingeha xwe dide eşîrparastin û xwespartina eşîrî. Bindestî û pelixandina netewa Kurd, aliyek ji eşîrên xwe bi xwe, ji aliyê din jî, dijmîn kesayettî li ba kurdan biçûk hiştiye; nehiştiye ku kesayetiyan netewî yên mezin zêde derkevin û xwe-parastin piştî sazî û dezgehên netewî bi cî bidin girtinê. Ji dêvla sazî û hebûnên netewî, hebûn û otorîteya eşîran û kesên eşîran xwe dana pêş. Kesek serê xwe bi tiştêk eşandibe, li ser xebitîbe, xebata

xwe -rast ê bi asanî pêk nehatiye- xistiye rûşa parastineke teng. Xwe ji rexnan re vekirî nehiştiye, girtiye. Berbihevçûn û sazîdanîna netewî, di nav "otorîte" ya kesane de wînda bûye. Pir caran, ew kesên ku xwe otorîte hesabandine yan jî, hatine hesabandine, bi xwe jî, ne pisporê karê ku kirine, bûne.

¹³ Hin "zimanzan" xwe pispor dibînin û navxwazin ji gotinên xwe dakevin jêr. Gava mirov wan rexne dike, xwe ji mirov dîr dixin û nêzîkê karê xurtkirina berbihevîyê nayên. Bi avakirina saziyan netewî, pêwîstî bi guhertina pozîsyonên şexsî heye. Pozîsyonên şexsî baş in, ger amede bin xwe di nav yên netewî de bihelînin.

¹⁴ Tesîra alfabeya erebî xwe di kêmkirina tîpan de, ya kirilî jî, xwe di zêdekirina tîpan de, şanî dide. (Binêre: SAGNIÇ I-1991/II-1991, KURDO 1981/1990).

niqteşanî ûwd jî, pêwîst e zelal bibe.

Kurmancî, di dîrokê de, ciyekî taybetî digire. Li ser bingeha devoka Cizîra Botanê gelek berhemên bi nirx hatine nivîsandin. Piştî yekemîşerê cîhanê, Kurmancî hêdî hêdî li ser bingeha xurt rûnişt: Ji aliyekî zimanê fermî yê kraliya Berzencî bû, ji aliyê din jî, kovar û rojname bi vî zaravî dihatin nivîsandin. Rojname Kurdistan ku di sala 1898 an de, li Kahîrê dest bi weşana xwe kir, bi zaravê Kurmancî devoka Botanê bû. Dema pêşveçûna nûjen, mirov dikare bêje bi Celadet Bedirxan dest pê dike. Di dema yekemîşerê cîhanê de, Bedirxan dest bu çêkirina alfabeyê Kurdî, tîpê Latîni kiribû. Alfabe, ji 31 tîpan pêk hatibû. Piştî ku kovara Hawarê bi tîpên Latîni bingeha xwe xurt kir, hin kovar, rojname û nivîskarên din jî, bi vê alfabeyê nivîsandin. Bi vî awayî Bedirxan bi bingeh ji bo zimanê Kurdî zaravê Kurmancî¹⁵. Lê

ji aliyê din jî, zaravê Kurmancî li Sovyetê, bingeha xwe li ser alfabeya Latîni û Kirîlî li gora devoka Kurdên Ermenîstanê ava kir. Piştî Şoreşa Oktobê, di sala 1928 an de bi alfabeya Latîni rojnameya "Riya Teze" derçû. Piştî du yemîşerê cîhanê ev alfabe bi alfabeya Kirîlî hate guhertin. Sebep asanbûna çapê di hate şanîdan¹⁶.

Rastnivîsa Peyvan

Li ser rastnivîsa bêjeyan zû bi zû zelalî çênabe, ji ber ku gelek cûrbecûrnivîs ne ji şaşbûnê, lê ji devokan tîn. Devok, peyvan li anegora xwe bi lêv dikin¹⁷. Lê hin gotin hene ku mirov dikare bigîjîne zelaliyê¹⁸.

Peyv, di Kurmancî de, dikarin cuda bîn nivîsandin, lê mane nayê guhertin. Kurdî zimanekî nerm e, dengê wî mîna musîkê ye; ji ber vê yekê jî, tîp dubare nayên nivîsandin. Tîpên dubare¹⁹ ziman dişînin, ev jî, nermiya Kurdî

dişîne²⁰. Peyvên dubaretîp, bi piranî biyanî ne²¹. Pircaran peyvên biyanî jî, di Kurdî de, xwe nerm dikin û tîp dubarebûna xwe winda dikin. Lê hin devok peyv hişk bi lêv dikin. Di peyvê de hişk bê ziman jî, divê di nivîsandinê xwe winda dikin. Lê hin devok peyv hişk bi lêv dikin. Di peyvê de hişk bê ziman jî, divê di nivîsandinê de xwe nerm bike, bi yek tîpî bikeve nivîsê. Hin kes "pîrr"²² bi du "rî" bi lêv dikin. Ger mirov bixwaze "pîr(eh)" ji "pîrr" cuda bike, divê ew ji maneya hevokê derkeve, ne ji zêde û kêmkirina tîpan. Zêde û kêmkirin li gora dilê xwe mirov nikare çêbike; wisa be, ne tenê gotinek, gelek gotinên din jî, divê bîn guhertin²³.

Di Kurdî de li ser rastnivîsa peyvan²⁴ kaosek heye. Ev kaos hem ji nivîskaran hem jî, ji zêdebûna devok û zaravan tê. Her yek ji me li herêmek, bi zaravek yan jî, bi devokek mezin dibe. Mirov carek bi

15 MATRAS 1989, r. 4-5

16 KURDO 1981, r. 146/MATRAS 1989, r.6/BALI 1992, r. 28

17 Mînak... (jîn/jîyan, çiya/çiya). Eger tîpên "î" û "ê" piştî tîpa "y" bîn, dibin "i", xwe tenik dikin. Mînak: "jîn/jîyan", "cî / çiyê min-çihê min", "Kurdî / Kurdiya Botanê" ûwd. Ger tîpa "î" veqatandî bê nivîsandin, dikare mîna xwe bimîne: "ev gundi ye", "tu rêwî yî" (b. BEDIRXAN 1986, 1994)

18 Di zimanê Kurdî de, çî zarav be jî, bi dîrokî tenê tîpên "st" û "sp" bi hev re tîn nivîsandin. Wekî din hemû peyvên din "i" digrin nav xwe. Mînak: "zman" / "ziman", "jmar" / "jimar", "gran" / "giran", "brîn" / "birîn" ûwd. Hin nivîskar û zimanzan tevîhev dinivîsin. Sedemên nivîsandina wisa ji bilî tesîra Erebi, ji min re ne diyar e. Peyvên bi "st" û "sp" dikarin di pêşketiyê de tîpa "i" nehevînin, ev form ji aliyê dîroka etîmolojî rast e. Mînak: "spas", "spar(tîn)", "stîn", "stan(din)", "stêrk", "stûn", "stran", "stîrî" ûwd. Li gora min mirov dikare tîpa "i" bixwe nav tîpên "st" û "sp" jî, daku ji aliyê

form di rastnivîsê de zelalî bêtir bê ci.

19 Mînak: "pîr / pîrr, ker / kerr, xurtir / xurttir".

20 zarave, bi taybetî devok, li gelek ciyan mîna zimanê kesên nezân, zimanê gundiyan hatiye dîtîn û "ronakbîr" nexwastine xwe nêzîkê devokan bikin. baweriyêke newşenbîriya hin welatan li ser devok û zarave ew bûye ku kesên gundî hi ziman hişk tînin ziman. Rastiyêke sirûştî jî, di vî warî de xwe dide pêş ku ferq di navbera axaftine gundên çiyayên bilind û deştan de hene. Rewşa jîyanê tesîr li ser ziman jî, dike. (LÖFFLER 1990, r.37-39.)

21 Mînak: "fiil / fêl, saat / saet, ciddî / cêdî" ûwd.

22 b. Rojname WELAT, kovara NÛDEM ûwd.

23 Mînak: "here / herre!", "pirtûk / pîrrtûk", "paşiv / paşşiv", "yekîte / yek-kîte", "tt" / "kk" / "rr", "ss" / "ll" ûwd. (BEDIRXAN 1994, r. 22). R. ZILAN pêwîst dibîne ku tîp dubare bibin, piranî jî, di kempirandinê de. Ew, "tîr" mîna formanseke bi serê xwe dibîne û kêmkirina wê qebûl nake. Di vî warî de dixwaze BEDIRXAN "rast" bike, lê bi baweriyê min

rêzimanê Kurdî ne ji aliyê fonetik, ne ji morfolojî heq nade ZILAN. Binêre: ZILAN 1989-I, r. 86-87.

24 "Ji aliyê rastnivîsê de, divê her perçeyêke daçêkên ku ji yekê bêtir peyvên pêk dihên, çihê û bi tena serê xwe bêne nivîsandin. Ji ber ku her perçeyek jê xwe-dî mane û naverokêkê ye û peyvên serbixwe ne. Ji lewre; "ji bo, ji ber, ji rex, ji nik, ji bi, ji hev, ber-bi, li ba, li ser, li bin, li hev di gel" (ZILAN 1989-II, r.75). Ev bêjeyên han û gelekên din dikarin bi hev re bîn nivîsandinê: "...nemêr / serjin / fêmkar / binavkirî / berbihev / bêbask / bêbext / bindestî / hevber / hevren / ducar / dubar / tukes / tutîst / herkes / hev-bend / hevbeş / hevpar / pîrkes / hertîst" lewre / daku / binav / bênav ûwd. Hê gelek bêjeyên din hene, ew jî, dikarin bi vê metodê bîn nivîsandinê. Mana wan cuda û ew bi serê xwe bin jî, ger bêje mîna nav be, bi hev re tê nivîsandinê: "Zehmetkêş, nivîskar, karker, cotkar, pîrejîn, kalemêr, dilxwîn, çigerxwîn, dilperitî, şahmaran, guhtar, balkêş..." ji bo etîmolojîya nav û bêjeyan binêre: KARTAL 1992, r. 59-126.

devokek hîn bibe, xweguher-tin²⁵ zor e.

Rastnivîsa Hevok

Hevoksazî, di bin tesîra hin zimanên biyanî de maye. Car-caran gava hin kurd dipeyvin, mirov dibêje qey ew ne kurdî lê zimanekî biyanî dipeyvin. Ger ev, ji guhertin kultura civakan bihata, wê tu gotina me li hember tunebûya; lê rewş ne wisa ye. Rewş ew e, ku gelek kurd bi zimanê xwe baş nizanin û bi rêzimanên zimanên din dipeyvin. Pircaran formên devokî yên herêmî ji aliyê nivîskar û zimanzanan pêk tên²⁶. Mînak hevoka "min kurek heye"/"min keçek heye"/"min bira hene"/"min pere heye" ûwd. Ev form devok e, ne pêwîst e ku mirov bixe nav nivîs û zimanê "bilind". Bi nivîs: "kurekî min heye" / "keçekê min heye" / "birayên min hene" / "perê min heye" ûwd.

Ji aliyê daçek û paşdaçek²⁷ (Pre -und Postposition) jî, zelalî pêwîst e. Hin nivîskar²⁸ û zimanzan bi hev re, hin jî, cuda dinivîsin. Hinek jî, tevlihev in, hem cuda, hem bi hev re dinivîsin²⁹. Hevoksazî di ziman de cîyekî taybetî digire. Hevok baş saz nebe, giyana ziman nede; raman jî, zelalî nayê ziman. Hevoksazî bi xweşpeyvîn û xweşnivîs jî,

girêdayî ye. Xweşpeyvîn û xweşnivîs (Rhetorik) ji bo têgîştineke asan, raman û fêrbûna zelalî pêwîst e. Hevoksazî, ne bi form tenê girêdayî ye, bi neqandina bêje û naveroka peyvê jî, ji nêzik ve girêdayî ye. Hevok çiqas kin û zelal be, lihevhatî be, raman ewqas ji têgîştinê re ve-kişî dibe. Di gelek zimanan de, xweşpeyvîn û xweşnivîs mîna beşekî zanistî cîyê xwe girtiye. Ji ber ku em hîn di destpêka zelalkirinê de ne, dikarin bîngeheke xurt ava bikin.

Rastnivîsa Tîp û Lêker, Pêşneyar ji bo Guhertina Tîpan

Diyar û zelal e ku 31 tîpên latînî yên ji aliyê Bedirxan, bîngeha wan ji bo zimanê Kurdî hatiye danîn, çî zarav dibe bila bibe têr dike. Ziman tenê bi tîpan nikare bê bilêvkin. Tîp tenê ji bo alîkariyê ne³⁰. Deng (Phonetik) mîna mirov bixwaze bi tîpan nayê ziman, divê mirov ziman guhdarî kiribe daku mirov baş tê bigije. Em bi vî awayî li ziman û fonetîka zimanê Kurdî binêrin, emê bibînin, bibihîstin ku deng û tîp gelek mîna hev in, lê ne yek tişt in³¹ tîpên latînî ji bo hemû zaravên Kurdî gelek baş têr dikin. Divê mirov tîpan kêmbike, lê zêde neke. Zêdebûna tîpan ziman giran û teng dike, fêrbûna zi-

*Pêşvebirina rastnivîs
bi yekîtîya tîpan,
pêwîstî bi yekîtî û
tevlîhevîkirina ziman
nayne pêş. Yekîtîya
ziman li ser bîngeha
zaravên Kurdî derenca
duyemîn, sêyemîn e.
Zaravê Kurdî yê ku pêş
ketibe jî, ji ber ku bi
tîpên Erebi tê
nivîsandin, asteng û
pîrsgirêkên li pêşiya
yekîtîya ziman bi zelalî
şanî me dide. Tîpên
Erebi ji aliyê Kurdên
Bakûr, Başûra Biçûk û
Sovyeta berê nikarin
bên xwendin. Tîpên
Latînî bên wergirtin, ji
bo Kurdên ku bi tîpên
Erebi hînbûne jî,
zêmetî nade pêş; ew ji
xwe piranî bi fêrbûna
zimanên biyanî mîna
Ingilizî, Fransî ûwd.
tîpên Latînî dikarin
bixwînin û binivîsinin*

²⁵ b. LÖFFLER 1990.

²⁶ b. WERZEL 1992, KURDO 1983 û 1984, ZILAN 1989-I,II-, (UZUN, zimanê wêjeyî baş pêk tîne, lê dîsa jî ji aliyê rêziman û rastnivîs gelek tevlihevî û kêmasiyan dike, pir caran dvok cîyê kurdiya nivîskî digre, b.: 1984, 1989, 1992-I,II-, 1993 ûwd.), Li ser nivîskarên din divê bi taybetî bê rawestîn. Ji ber ku di warê rastnivîsê de, nivîskar piranî ne zalal in.

²⁷ Termên rêzimanî ne zelal in, herkes bi awayekî pêk tîne, ji ber vê yekê ji bo têgîştinê carna termên Latînî pêk tînin.

²⁸ LÖFFLER 1990, r. 12-13, di zimanên din de jî, ne tenê di zaravan de, nivîskar, bi zimanê bilind jî, pir caran ne mhina hev dinivîsin.

²⁹ "di...re/de/ve", "bi...ve/re", "ji...de/re/ve". KURDO, SAGNIÇ hin nivîskar

bi hev re / BEDIRXAN, HAJO, BALI, ZILAN, TORI, BIÇÛK û gelekên din cûda dinivîsin lê hinek ji dêvla "e", "a" dinivîsin, "di/bi/ji... ra/da/va".

³⁰ LÖFFLER 1990, r.72/95.

³¹ KURDO 36 heta 38 tîpan dihesibîne. Ew hin îşaretan li ser tîpan zêde dike. Mirov tesîra alfabeja Kirilî ji aliyekî, ji aliyê din jî, tesîra tîpwergera (Transkripti-on) zimanê zanistî dibîne.

man zor dike.

Ji bo kêmkirina tîpan pêşneyara birêz Ismet Cheriff Vanly li ser 5 tîpan heye. Ez pêşneyara birêz Vanly rast dibînim lê bi ferqek: Mirov nikare bi carekî ve 5 tîpan bi-guhre, paşê ew her 5 tîp ji hêla teknîkî pirs-girêkên mîna hev şanî nadin; pêwîstî bi guhertina 2 tîpan heye ku ew ji hêla teknîk û fonetîkî pirs-girêkên mîna hev şanî nadin; pêwîstî bi guhertina 2 tîpan heye ku ew ji hêla teknîk û fonetîkî pirs-girêkên mîna hev şanî nadin; pêwîstî bi guhertina 2 tîpan heye ku ew ji hêla teknîk û fonetîkî gelek astengan di xwe de dihewînin. Ev her du tîp ev in: “ş” û “ç” ne. Em dikarin ji bo van her du tîpan çareserî di nav alfabeya Kurdî de bibînin: dêvla “ş” “sh” / dêvla “ç” “ch”. Bi vî awayî 2 tîp ji alfabeya me kêmbînin bê ku di nivîs de guhertinên mezin pêk bên. Ji aliyê teknîk tu astengî li pêş nivîsê namînin û ji aliyê fonetîkê jî, 2 tîpên ji morfolojiya Kurdî re biyanî ji holê radibin. Ji bo tîpên ku cot tîpên nivîsandin mîna pîrr, kerr, terr ûwd. Zêdekirina tîpan ne pêwîst e, mirov dikare di nav alfabeyê de li çareseriyên bigere. Mînak: kh/th/ph/rh ûwd. Yanî ji dêvla zêdekirina tîp, girtina

tîpekî ji alfabeya Kurdî.

Lêkerên kurdî zaravê Kurmancî dikarin bi sê awayî bîn nivîsandin:

a- Lêker mîna lêker, di kîşandina deman de cuda tîpên nivîsandin, eger hevedudanîji gotineke bi mane ji nav, ya jî, dîrokî pêk hatibe³²: “ez kar dikim”, “ez hîni zimanê kurdî dibim”, “em dest pê dikin”, “ew dest jê berdidin” ûwd.

b- Lêker mîna nav bi hev re tîpên nivîsandin: “destpêkirina karê sibê”, “karkirina te”, “serjêkirina zarok û jinan”, “serhildana gel”

c- Lêker, di demên pasîv de, bi hev re tîpên nivîsandin û “ê”³³ lê zêde dibe. Mînak: “av tê vexwarinê”, “ders hatiye belavkirinê”, “gund hatiye valakirinê”

Lêkerên Kurmancî hîn tevlihev³⁴ dixuyên, ji ber ku ji gelek devokan pêk tîpên. Di hin devokan de, lêker mîna hev nayên nivîsandin, ji ber vî jî, cudanivîs xwe dixê pêş. Lê ev rewşeke normal e. Bi zelalbûna ziman wê lêker jî ber bi yekbûnê ve biçin. Lêker gelek cuda ne, hem ji aliyê naverok hem ji aliyê hevokazî (Syntax) hem jî, ji aliyê formzanî (Morphologie). Wekî din di nav xwe de bi gelek curî beş dibin³⁵, lê bi bîngê hîn mirov dikare bike çar beş:

Lêkerên bîngê hîn, (Vollverb) Lêkerên kawzatîf (Kausativ), Lêkerên rewşê (Modalverb), Lêkerên alîkar (Hilfsverb). Ew jî, di nav xwe de beş dibin, mîna têper (Transitiv), tîneper (Intransitiv), hevedudanî (Kompositum), veqandî, (trenbar) neveqetandî (nicht-trenbar) ûwd. Lêkerên hevedudanî jî dîsa bi gelek cûreyî beş dibin. Lêkerên daçekên wan pêşkîtelêker (Verbalpartikel) bin, pêşkîtên³⁶ wan pê re tîpên nivîsandin. Wekî din di lêkerên hevedudanî de daçekên pêşkîte ji nav, daçek û paşdaçek ûwd. pêk hati-bin, hemû cuda tîpên nivîsandin³⁶.

Rastnivîsa “Rêziman”

Rastnivîsa rêziman, rastnivîsa hemû beşên ziman e. Li vî derê ji “Rêziman” mebest bi giranî formzanî (Morphologie) ye. Rêzimanê Kurmancî heta deverê zelal bûye. Dîsa jî, gelek nezelaî tîpên de hene. Ev nezelaî pircaran ne di rêziman de, lê di kesan de ye.

Rastnivîsa form, “di/bi/ji...re/de/ve” be. Divê lêkara bûn cuda bê nivîsandin³⁸. Eynî tîp hîç dubare nebe, ne di kempirandinê (Komparativ) de, ne di bilindkirinê (Superlativ) de, ne jî, di for-

³² KARTAL 1991.

³³ KURDO û kurdên Sovyeta berê jî, pîranî tîpa “e” di pasîv de lê zêde dikin.

³⁴ Li ser form û naveroka rastnivîsa lêkeran: “çûn/çûhin/çûyîn”, “xwendin/xwandin”, “xwestin/xwastin”, “peyivin/peyvîn”, “bqîn/bihurîn”, “gîştin/gîştîn”, “westin/westiyên/westihan”, “bişaftin/bişkaftin”, “şuştin/şuştîn/şoştîn”. Lêker, ji aliyê form û naverokê ve pîrcare ne. Ji aliyê rastnivîsê mirov dikare giraniya xwe ber bi zelalîya awayekê bibe, lê yên ku naveroka wan cudamane ne, divê

mîna xwe bimînin, Mînak: “revhin, reviyên, revihan, revandin”. Lêkerên “revîn, reviyên, revihan” yekmane ne, lê “revîn” mîna “reviyên” di demên bilhurî de rast pê nayê; “reviyên û revihan” dikarin cî biguhên, ji ber ku ji aliyê mane yek in. “Revandin” manekî cuda di naveroka xwe de dihewîne, lê ji eynî kokê ye. Ji aliyê formzanî jî, nêzikê lêkerên din e.

³⁵ Ji bo agahdarî li ser lêkeran b. HAJO 1982, BEDIRXAN 1986, KARTAL 1991, ZILAN 1989-1991 (I-VI), KURDO 1981, 1990 ûwd.

³⁶ Hin pêşkîtên rastîn ev in: “ve-, ra-,

der-, da-, we-, hil-” ûwd. binêre: HAJO 1982, r. 82.

³⁷ Mînak: “ez ... veqixwim, tu... venaxwî, /derî veke, veneke / em radibin, hun rabûn, / ew... hildidin, we ... hilda / ew derketin, rojname derket...”; “min kar kir, tu kar dikî / ew bar radike, hun bar li kerê dikin / dijmin serî zu jê dike / darsa Kurdî dest pê dike, em dest bi darsa xwe dikin / te lambê pê xist / Kurê Kuto li me dixê, em jî lê (bi)xin / em hîn dibin / hun fêr dibin” ûwd.

³⁸ “ez im / tu yî / ew e / em in / hun in / ew in / ker e / kur e ... ûwd.

mekê din de. Pasîv³⁹ divê timî bi kişandina lêkara "hatin" ê bê nivîsandin. Bi devkî mirov dikare "wer(in)" jî, bi kar bîne, le ne bi nivîs. Zelalî çêtir li ciyê xwe rûdinê, ger tîpa "h"⁴⁰ ku di devoka Botanê, di gelek peyvan de heye, neyê nivîsandinê. Li tîpan îşaret zêde nebin, yê hene bes in. Gava mirov Kurdî nûjen dike, li ser bingeha giyana zimanê Kurdî, rêziman û etîmolojiya ziman çêbike.

Tewandina navên nêr⁴¹ ne pêwîst e. Wek tê zanîn, gava di navên nêr de "a" û "e" hebin, di tewangê de dibin "ê" (hin devok: "î"). Lê mirov dikare bê tewangê jî, bi lêv bike û ne şaş e.

Hemû formên pevgerêk (Kopula/ û cînavên paşdanî (enkl. Pers. Pron.) ger ne bi lêkaran bin, cûda tên nivîsandin. Di kişandina lêkeran de hemû paş û pêşekên rêzimanî bi lêkeran re tên nivîsandin, çî rêziman, çî pevgerêk (Kopula) di hemû deman de bi lêker û tê nivîsandin⁴².

Niqeşanî

Di niqeşanî⁴³ de, tiştê girîng dabir (,) e; ji aliyê pir kesan dabir rast nayê bikaranîn. Pêşneyara min ew e ku dabir (,) her tim piştî "jî" pêk bê. Mînak: "ez jî, tîm" / "ûn jî, diçin". Piştî "jî" her tim bînek tê danê, dabir hebe xwendin

zelaltir dibe. Pir caran pêş û paş: "ji/di/bi...de/re/ve" dabir pêk bê, ji hevexistina hevokê asantir dibe. Pişt û paş "ku" / "û" dabir pêk neyê çêtir e.

(;) Niqtedabir; gava hevok naqede û naverokeke nû li pey bê, tê xebitandin. Îşaretên ku li ser gotin û hejmaran bilind

dibin, wan ji hev ji hev diqetînin, di zimanê kurdî de, ne pêwîst in⁴⁴. Serenav bi tîpên mezin dest pê dikin. Peyvên navên taybetî, mîna navên pirtûk, kovar, rojname, nivîsên pankartan ûwd. bi tîpên mezin dest pê dikin û nayên tewandin⁴⁵.

Ç A V K A N Î

- BALI, A. (1992), Rêzimana Kurdî, Türkçe, Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi, Istanbul.
 BEDIRXAN (1986) Celadet, LESCOT, Kurdische Grammatik (Kurmançî-Dialekt), Bonn.
 BEDIRXAN (1994) Celadet, Bingeha Gramera Kurdmancî, Stockholm.
 BEDIRXAN (1971) Kamran, Destpêka Xwendinê-Rêzimana Zimanê Kurdî (Perçeyên Bijarte), Paris
 BIÇÛK, Selim, (Xebatên neçapkirî)
 DUDEN (1963) Das Herkunftswörterbuch (Eine Etymologie der deutschen Sprache), Mannheim.
 HAJO (1982) Zaradached, Indo-Iranische Sprachstudien (Inaugural-Dissertatio), Berlin.
 IZOLI (1987) D., Ferheng (Kurdî-Tirkî, Tirkî-Kurdî), Den Haag.
 KARTAL (1991) Hüseyin, Das Kurdische Verbüm, Eine Kontrastive Darstellung mit dem Iranischen, Berlin (unverl. Arbeit).
 KARTAL (1992) Hüseyin, Navên Kurdî, Kurdische Namen, Osnabrück.
 KURDO (1981) Qanatê, Zimanê Kurdî, Frankfurt/M
 KURDO (1990) Qanatê, Gramera Zimanê Kurdî, Kurmançî-Sorani, Stockholm.
 LEXIKON (1988) Sprachwissenschaftlicher Termini, Leipzig (2. unveränderte Auflage, Hrsg: Rudi Conrad)
 LÖFFLER (1990) Heinrich, Probleme der Dialektologie-Eine Einführung, Darmstadt (3. durchgesehene und bibliographisch erweiterte Auflage).
 MATRAS (1989) Yaron, Probleme der Sprachstandardisierung-Am Beispiel der Orthographie des Kurdischen (Magisterarbeit), Hamburg.
 NEBEZ (1975) Jemal, Die Schriftsprache der Kurden, in: Acta Iranica Leiden (Monumentum H.S.NYBERG).
 NEBEZ (1976) Jemal, Zimanî Yekgirtüy Kurdî, Amberg.
 SAGNIC (1991) F. Huseyn, Hêmana Rêzimanê Kurdî, Istanbul.
 SAGNIC (1991) F. Huseyn, Pêşeriya hewisina zimanê Kurdî, Istanbul.
 SEMO, Ereb, Dimdim 1983-Stockholm, Jiyan bextewar 1990-Stockholm, Şivanê Kurd 1990-Köln.
 TORI (1990) Rêziman, Leuven.
 UZUN, Mehmed, Tu 1984-Stockholm, Siya Evîne 1992-Istanbul, Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê 1992-Istanbul, Destpêka Edebiyata Kurdî 1992-Ankara, Hêz û Bedewiya Pênûsê 1993-Stockholm
 WENDT (1987) F. Heinz, Sprachen-Fischer Lexikon, Frankfurt/M.
 WURZEL (1992) Petra, Kurdisch in 15 Lektionen, Köln.
 ZILAN, Reşo, Reformek Pêwîst e (di: BERCEH 1-6, 1989-1991)

³⁹ ZILAN navê pasîv daniye "raweye negerokî", 1990-V-

⁴⁰ Mînak: "Bohtan, çahv, bihn, gihîştin, hanîn/hênan, hajotin, havêtin, kahni, histêrk" ûwd.

⁴¹ "bajar/bajêr, nan/nên" ûwd.

⁴² "ez ketim/ ketime / diketim / dike-

vim / bikevim / nakevim / biketama" ûwd, "ez im / tu yî / ew e / em in..."

⁴³ BEDIRXAN, K. 1971 3nîşandek" r.33

⁴⁴ Mînak: "1994 an de", "ez ji Amedê me", 21 ê meha 4 an", "ez Azadê Miho me". Binêre: ZILAN 1990-V-

⁴⁵ Mînak: "Berîvan, Zelal, Ehmedê

Xanê, Bijî Serxwebûna Kurdistan, Bijî Tevgera Azadî" / "Pirtiya Karkerên Kurdistan" (ne Partiya Karkerên Kurdistanê), "Roja Welat" (ne Roja Welêt), "Riya Azadî" (ne Riya Azadiyê), "Dengê Yekîtî" (ne Dengê Yekîtîyê), "Kûrê Ehmed" (ne Kurê Ehmed / Ehmedî) ûwd.

Bi Zarawayên Xwe Ve

KURDÎ

TORI

Di navbera zimanên ji ripinekî hatî an jî zimanên xwediyên hev de pêşî zimanê dêmakî heye. Zimanên ji ripinek hatî û zimanên di malbatekê de ji wî zimanî derdikevî holê. Herwekî, ji dîroka kevin ve, di nav qeflên zimanên gerdûnî de, zimanê Îndo-Ewropî heye. Ev ziman di erdnîgareke gelek firah de di hate axaftin. Ji vê sebê ev ziman di nav xwe de diveqetiya

gelek liqan. Liqa zimanê Îndo-Îranî şaxek ji qefla zimanê Îndo-Ewropî ye. Ev liq di nav xwe de diveqetî beşa zimanê Dardic (Dard), Îndic (Sanskrit) û Îranî. Kurdî bi zimanê Pashto, Baluchî, Sogdîan, Avestan û Persiya kevin ra dikevî nav liqa zimanên Îndo-Îranî (1).

Ji vir dema ko em dakevine ripinê Kurdî, pêşî tîkiliya Kurdî û zimanên Îndo-Ewropî derdikevî ber me. Pişt ra em Kurdî di nav liqa zimanên Îndo-Îranî de, zimanekî bixweser dibînin. Ji vê jî danasiyeye Kurdî derdikevî holê. Ev danasîn di awayê, Kurdî navê zimanê kurdan e. Bi damezrîna xwe ve dievî nav zimanên Îndo-Ewropî û bi rûçikên xwe, xwe ji zimanên qefla tê de bi xetine sitûr diveqetênî.

Têkiliya Kurdî-Zimanên Îndo-Ewropî

Cihgirtina Kurdî di nav qefla zimanên Îndo-Ewropî ne pişadî (tesadufî) ye. Kurdî bi damezrîna xwe di nav vî zimanî de cih digrî û bi rûçikên damezrîna xwe digihêne hevdu. Ev rûçik:

1- Kurdî zimanekî tawangbar e. Ji vê, hin wûşeyên Kurdî, xesma yên rakişayî, bi standina lêkan di damezrin. Lêkên peşgir, navgir û paşgir tene paş, nav û paş wûşeyên hêsan, bi

wan wûşeyan ve dibin. Ji wan wûşeyan wûşeyine nû radikişênin. Di Kurdî de sêzdeh (13), lêkên pêşgir, dido (2) lêkên navgir, bîst (20) lêkên paşgir hene.

2- hin wûşeyên Kurdî, ji vê tawangbariya xwe, dengên bin-yada xwe diguherênin. Herwekî, wûşeya (dê), di erka banaşan de dibî (da). Nîşe:

- Dayê tu di vî warî de qet mitale neke. Bixweser di awayê (dê) bixweser de xwe naguherênî. Nîşe:

- Dê û bavê wê li malê ne. Di veqetanan de di awayê (di) de tê gotin. Nîşe:

- Diya wî gava din ji tanurê dihat.

3- Wûşeyên Kurdî, layî wûşeyên zimanên din Îndo-Ewropî, bi piranî bi tîpên dengdar b,d,f,g,k,p dest pê dikin. Wûşeyên ko bi dengdarên l,r,s dest pê dikin, di pay wanan de tîpên. Ev neh (9) tîp ji tîpên din dengdar bêhtir di serê wûşeyên Kurdî de cih digrin. (2) Di vî warî de me ji xwe ra deh (10) hazar wûşe ji xwe ra enbaz girt. Ji van deh hazar wûşeyên b=750, d=550, f=150, g=350, p=550, r=600, s=di serê 250 wûşeyî de cih digirin. Hejmara van wûşeyên ko bi tîpên jor dest pê dikin 3830 wûşe ne. Di deh hazar wûşeyî de 7170 wûşe bi 22 tîpên din yên dengdar dest pê

Ji aliyekî jî ev tîpên dibine rûçikên wan koman û eşîrên di nav wan koman de jî diberdine ser hevdu. Ji vê em di lêkolînên xwe de Hurriyî û eşîrên Hurriyî, ango Mittaniyî, Nabriyî, Urartuyî, Luluyî, Gutiyî, Kassiyî, Mannaiyî û Mediyîan di yekîteyeyeke ziman, bir û bawerî de dibînin. Ev rûçik bi taybetî ragihana Kurdan û wanan gibaştandine roja me.

dikin. Tê vê yekê ko piraniya wûşeyên Kurdî layî wûşeyên Îndo-Ewropî bi tîpên dengdar yên jorîn dest pê dikin.

4- Heyina gelek kîtên bergirtî rûçikeke din ya zimanên di qefla Îndo-Ewropî ne. Di van zimanan de hege wûşe yekkîte bî, teqez ew yekkîte, kîteyêke bergirtî ye. Ango bi tîpeke dengdar diqedî. Ev rûçik di Kurdî de jî heye. Herwekî, di deh hazar wûşeyên Kurdî de 700 wûşeyên yekkîte yên bergirtî hene. Nîşe, dohn, nerm, birk, werz, baq, dar, çav, gav, av, ax, ol, êl, ûyd.(3)

Kurdî Di Nav Zimanên Îranî De Zimanekî Bixweser e.

Herêmên ko, di roja me de Kurd lê dijîn bi rûçikên xwe yên siriştî û kulturî de di tevayî-yekê de ne. hege em bivên tu-xûbên van navçeyan xêz bikin, welatekî ji rojava çiyayên Amanus, ji rojhilat, rojavaya bakura Îran, ji bakur, navçeyên bakura çiyayê Agirî, bakura bajarê Malatya, ji başûr, bilindcihên (plato) Sûrî, nêzikî kendawa Basra derdikevî pêşberî me. (4) Di nav van navçeyên herî farah de, layî ko ger belgeyên kevnare (arkeolojîk) yên berî dîrokê, ger yên heyama dîrokê nîşe dikin, zimanên wan Îndo-Ewropî, eşîrên Arî dijîn. Îsa li gora van belgeyan, di navçeyên cîran de, dîsa zimanên wan Îndo-Ewropî geline din dijîn. Lê di navbera ger damezrîna ziman, ger bîr û beweriya olî, pergala herdu alî gelan, anga di navbera eşîrên Arî û cîranên wan de têveline girng hebûn. Dema ko li van herdu koma ge-

lan hate lêkolîn ev têvelî van koman bi xetine situr ji hev di-veqetîni. Ji aliyekî jî ev têvelî dibine rûçikên wan koman û eşîrên di nav wan koman de jî di-berdine ser hevdu. Ji vê em di lêkolînên xwe de Hurriyî û eşîrên Hurriyî, anga Mittaniyî, Nahriyî, Urartuyî, Luluyî, Guti-yî, Kassiyî, Mannaiyî û Mediyî di yekîteyêke ziman, bir û bawerî de dibînin. Ev rûçik bi taybetî ragihana Kurdan û wan gihaştandine roja me.

Têveliya Di Navbera Eşîrên Arî û Gelên din Îndo-Ewropî, Nêzikayiya Eşîrên Arî û Kurdan

Ripînê gelan bi ziman, anga bi damezrîna ziman tê nasîn. Nexwe dema ko me damezrîna zimanê ripînê Kurdan eşîrên Arî û xesma zimanê Sumer û Hîtîyan da ber hev, emê bi hêsane bibînin ko ew herdu qeflê gelan ko zimanên wan di nav koma zimanê Îndo-Ewropî bûn, zimanine ji hev cida ne. Herwekî,

Sumerî	Hurriyî	Urartuyî	Kurdî
Şamu	êza	êşa	azman
akulu	at	at	xwarin
abu	ataj	ataj	bv
zikaru	tara	tara	nêr
waladu	han	han	zayin
ummu	zîzzî	zîzzî	dê

Herçend eşîrên Hurriyî de-weletên xwe nedamezrîna bin jî di heyamekî de, li kêleka hev de jiyayan. Lê layî ko di nîşeşeya jor de hatî diyarbûn, ti nêzikayî di nav wûşeyên herdu zimanan de nîne. Li hember vê, ew zimanên wan ji hev cida

bin jî, seba ko bi hev ra, di nav hev de dijîn, gelek wûşeyên sumerî di zimanê gelê samî anga zimanê ereban de têne dîtin. Tê vê yekê ko smerî ne eşîrên arî, gelê samî xistine bin bandura kultura xwe. Persî jî bi riya Ele-miyan ketina bin bandura Sumer û Elamiyan. Herwekî, jî nezîkî du hazar wûşeyên Sumerî ko di ber destê me de ne, zî-zîkî pêncih wûşeyên Sumerî, di erebiya roja me de têne bikaranîn. Nîşe:

elû=elî=berz, bilind, a-hu=ahî=bira, sûqo=soq=se-qem, matû=mewt=mirin, nû-rum=nur=ronahî, zîma=sî-ma=rudeyn, qarnu=qirn=sitirih, rêşû=ras=ser, erbetu=er-bea=çar, abu=abu=bav, babu=bab=derî, imeru=ih-mar=ker, kullatu=kullu=tev, marrumirra=tehl, kima=ke-me=layî, kalbu=kelb=sa.(5)

2- Nêr, mê û dulayenî di wûşeyê Sumerî de nîne. Pêwanê veqetandekên Sumerî dawîne nedisandin. Herwekî,

giş=dar, haşhur=sêv, tûg=kevot, pêş=hêjtir.

gişhaşhur=dara sêvê, giş-tug=dara kevotê, gişpêş=dara hêjîrê.(6)

Di mijara veqetadekan de, di destê me de ti nîşe ji Hurriyî nînin. Li hember vê, emê nîşeyê seba ko zarawayek ji Hurriyî ye, ji Urartuyî bidin.

Hal-dî-î-e / e-û-rî-î-e / Me-î-nu-uû-a-se / Îş-pu-û-î-nî-hî-nî-şe=Xaldiyê efendiyê kurê Îşpunî, Menua.(7)

Veqetandeka jor, layî ko bi Kurdî hatî nîşekirin, veqetandekîke rêzda ye. Layî ko di veqetandekê de têne dîtin navên xaldî, efendî, Menua û Îşpunî dawneya (e) sitandine. Ev dawîne di

veqetandekên Kurdî de (ê) ye. Bu vê wekhevîyê Hurri-Urartuyî-Kurdî derdikevî holê.

Têvelî di navbera Hîtîti û Hurriyî jî hene. Ev têvelî, Kurdî û Hîtîtiyê jî ji hev diveqetênî. Herwekî,

1- Navên Hîtîti yên hêsan dawîneya (a) disitênin. Em vê rûçikê di Fransî de jî dibînin.

2- Navên Hîtîti yên serenav û hevenav dawîneya halê navan (s), (S) disitênin.

3- Wûşeyên Hîtîti, layî wûşeyên Grekî û Ermenî, bi dengê (r) dest pê nakin. (8)

4- Di wûşeyên Hîtîti de lêka pirhejmarî tê serê wûşeyê. Nîşe, **bînu=law, zuh=fotik**, wûşeyên Hîtîti bi lêka (le) pirhejmar dibin. Pêwanê "lebînu" û "lezuh" pirhejmariya wan wûşeya ne. Layî ko di nişeyan de tê dîtîn, lêka pirhejmar tê pêş wûşeyan û bi wanan ve dibin. Ev rûçik ne di Hurriyî û jî di Kurdî de heye.

5- Di veqetandekan de Hîtîti û Hurriyî ji hev diveqetin. Herwekî, Hepat navê xwedaya Hurriya ye. Ev xweda ji aliyê Hîtîtiyan jî dihate pîrozkirin. Navê kurê xweda Teşşup û xwedaya Hepat di nav Hîtîtiyan de Şaruma bû. Dema ko Hîtîti viyan navê kur û dê xwedayan bi hev ra bibêjin, di wayê Hepatşaruma de digotin. Lê dema ko keç an jinên Hurriyî navê xwedaya Hepat bi ser navên xwe ve bikin, navê Xepat dihate pay navên wanan. Bi gotineke din, di veqetandekan de navê veqetandî di pêş navê veqetanê de cih digirt. Nêşe: Pudu Hepat, Ðadu Hepat, Muşu Hepat, Gilhu Hepat. Evveqetandek yê Hurriyî ne. Layî ko me li jor Nîşe kir, ev rûçik di Hîtîti de nî-

ne. Lê dema ko em bivên veqetandekên jor yê Hurriyî bi Kurdî bibêjin, navê veqetandî dawîneya (a) bisitenî. Bi vê dawîneyê ew nav layena xwe ya mê jî diyar dikî. Bi vê ew veqetandek di awayê Puduya Hepat, Daduya Hepat, ûyd. de têne gotin û nivîsandin. (9)

6- Hîtîti, layî Sumeriyan, di destpêkê de hespî nas nedekirin. Sumerî ji dêla haspan keran di karên xwe de bikar dianîn. Ji vê, navê (ansu kur-ra), ango kerî kuvî di Sumerî de cih girtî bû. Ev nav ji aliyê Aqqadiyan buhurte Hîtîti. Ew jî layî Sumeriyan navê ansu-kur-ra bikar dianîn. Bi tîne, di sala berî miladê 1500'an, bi tîkiliya Mittaniyan civaka Hîtîti hasp nas kirin. De xwedîkirina haspan fêrî wanan bikî, di navê Kikkuli de, kesekî Mittaniyî birine welatê xwe. Ev kes Hîtîtiyan fêrî xwedîkirina haspan kir. Nivîsareke Kikkuli di navendiya Hîtîtiyan, bajarê Hattuşaş de derket holê. Kikkuli di vê nivîsara xwe de, karên ko di rojan de, di xwedîkirina haspan bê kirin, nivîsandiye. Di vê nivîsara xwe de Kikkuli hejmara rojan di awayê (eka), (tiera), (panca) de

bikar anîye. Ev nav di Kurdiya roja me de di awayê (ek=yek), (panc=pênc) de ye. Dawîneya (a) ya di dawîya hejmarên Mittaniyan de, dawîneya Kurdî ya rêzda ye. Nîşe: **yeka, diduwa, sisiya, çara pênc ûyd. (10)**

Eşîrên Arî hasp û şeref yek digirtin. Pêwanê kesên navdar navê hasp dianîn pay navên xwe. Ji vê, du qiralên Hurriyî yê bajarê Kummux di navê Kundaspî û Kuştaspî de ne. Wûşeyê (aspî) di Kurdî de di awayê hasp an jî asp de ye.

Hurriyî Ripinê Kurdî ye

Bi berhevanîna damezrîna Hurriyî û Kurdî ji ailîyêkê wê tîkiliya Kurd û Hurriyî biçespênî, ji aliyê din, seba ko ripinê gelan bi ziman, bi terxandina damezrîna ziman tê nasîn, wê ripinê Kurdan ragihênî Hurriyan û eşîrên Hurriyî.

Di berhevanîna Hurriyî û Kurdî de damezrîna wûşeyan wê ji me ra bibine enbaz. Lê di vê berhevanîne de ger neyê jibîrkirin ko di navbera destpêka Hurriyî ya heyamên dîrokê pênc (5) hazar sal buhurîne. Ev pênc hazar sal gelek tişt bixwe-

Di berhevanîna Hurriyî û Kurdî de damezrîna wûşeyan wê ji me ra bibine enbaz. Lê di vê berhevanîne de ger neyê jibîrkirin ko di navbera destpêka Hurriyî ya heyamên dîrokê pênc (5) hazar sal buhurîne. Ev pênc hazar sal gelek tişt bixwerebirine. Di jiyana civakan de gelek guberîn bûyine. Ev guberînbi teybetî we ra wûşeyine nû anîne. Ev wûşe bûyine mebesta derketina zarawayan. Lê azînen damezrîna ziman nehatine guberîn. Ew azîna xwa parastine û bi Kurdî ra xwe ragihandine roja me.

rebirine. Di jiyana civakan de gelek guherîn bûyine. Ev guherînbi teybetî we ra wûşeyine nû anîne. Ev wûşe bûyine mebesta derketina zarawayan. Lê azînen damezrîna ziman nehatîne guherîn. Ew azin xwa parastine û bi Kurdî ra xwe ragihandine roja me.

Hurriyî belayî tev navçeyên Esyaya Pêşîn ya kevin bûyiye. Ji wir Enedoliya kevin, bakura Surî, çiyayên Med xistiye bin bandure xwa, bûyiye ziman kultureke herî kevin û bixweser. Bi nasîna vî zimanî wê ew kultur jî bê nasîn.

Di van salên talî de belgeyek di kolân û vedanan de derketiye holê. Ev belge ji qiralê Mittaniyan Saussattarê yekemîn mayiye. Nivîsara vî qiralî di şêşad (600) rêzî de ye. Li gora lêkolanzan Porckes, zimanê ko di vê belgeyê de cih girtiye, zimane-kî tawangbar e û di nav koma zimanên Îndo-Ewropî de cih digrî. Dîsa ev ziman yê milê Zagrosê hatiye nîşêkirin. Em ji vê jî tê dgihin ko zimanê milê Zagros, di nav zimanên Îndo-Ewropî de cihê bixweser digrî.

Di belgeyên di ber destê me de, di derbareyî dengsaziya Hurriyê de bitenê nîşeyek heye. Ev nîşe, dendêra kurt (u) û ya dirêj (û) ye. Herwekî, di nivîsareke Hurriyan de hevokek heye. Ev hevok di awayê (Te-e-eş-şu-u-up gu-lu-u-u-u-şa=Xweda Teşşup got.) ye. Layî ko di nîşayê de tê dîtin (u) di wûşeya (Teşşup) de kurt, ya di wûşeya (got) de dirêj e. Bu van herdu dengdêran Kurdî xwe radi-gihênî Hurriyî.

Di warê wûşesaziyê ango damezrîna wûşeyan de çend wek-

hevî hatine çespîn. Herwekî:

1- Têkîliya di warê yekhejmarî, pirhejmarî de.

Wûşeyên Hurriyî layî yên Kurdî bixweser pirhejmar nabin.

Wûşe di hevokê de, di erka veqetanê, têrker û pêger de pirhejmar dibin. Di rewşa pirhejmariya lêkera hevokê de wûşe dawîneya pirhejmarî nasitênî. Lê dîsa pirhejmariya xwe girêdayî lêkerê diyar dikî.

Di Hurriyî de, layî Kurdî sê (3) dawîneyên pirhejmar hene. Ev dawîne (na), (la), (ar/er) in. Wûşe bi sitandina yek ji van dawîneyan pirhejmar dibin. Dido ji van dawîneyan, di rawşinande, di erkeke de têne bikaranîn. Di rawşinan de jî di erkine têvel de têne bikaranîn.

Nîşe:1

1- taşe=diyarî, tîwe=gotin, paşîthe=qasid. Pirhejmariya van wûşeyên, taşena=diyarîyên, tîwena=gotinên, paşîthe= asîdên in.

2- duruhî=xwedayên nêr, duruhîna=xwedayên nêr. enna Şamuhîna=xwedayên Şamuhayî.

Nîşe:2

antî=ev, ul=hin, şanna=ew. Pirhejmariya wanan antîla=ewan, ulla=hînin, şalla=ewan in.

Di pirhejmariya wûşeya ul=hin de, di navbera wûşeya kurdî de têvelî heye. Pirhejmariya Kurdî (hin) bi zelalî ne diyar e. Pêwanê dawîneya (in) disitênî. Lê layî di nîşeyê de tê dîtin, di Hurriyî de wûşeya (ul) ko di ramana (hin) de ye, layî wûşeyan din dawîneya pirhejmarî (la) disitenî.

Nîşe:3

(tee-ir-ra Tesup-iv-na da-î/parşîa= Nanê xas tixine (tee)'yên xweda Teşup.)

Layî ko di hevoka jor de tê dîtin, ger wûşeya (tee) bê pirhejmarkirin. Lê di hevokê de navê (Teşup) bi standina dawîneya (na) ne xwe, wûşeya pêş xwe (tee) pirhejmar kiriye. Di Kurdî jî ev rûçik heye. Di hevokê de ne peywiste ko tev wûşe dawîneya pirhejmarî bisitênin. Wûşeya talî, bi sitandina dawîneya pirhejmarî, wûşeyên ber xwe jî pirhejmar dikin. Nîşe: - **Şal, şapik û goreyên xwe dane hev. Di nîşeyê de wûşeya (gore) bi sitandina dawîneya pirhejmar (ên), wûşeyên (şal), (şapik) jî pirhejmar dikî.**

Di Kurdî de layî Hurriyî, di Kurdî de jî sê (3) dawîneyên pirhejmar hene. Ev dawîne (ên), (an) û (in/ina) ne.

2- Têkiliyadi warê lêkên ko ji navan nav didamezrênin.

Bi sitandina dawîneya (hî) di Hurriyî de ji navan nav didamezrin. Herwekî, **papa=çiya, papahî=çiyayî. Kizwatnahî=Kizwatnayî, Kubuşna=Kubuşnahî=Kubuşnayî, Îştara Luptuhî=Îştara Luptuyî.**

Layî ko di nîşeyê de tê dîtin hemberî dawîneya (hî) di Kurdî de (yî) ye. Hege wûşe bi tîpeke dengdar bîqedî, ew dawîne di Kurdî de di awayê (î) de ye. Diyarbekîrî, Mêrdînî, Deştî ûyd.(11)

Zarawa - Devok

Guherîn rûçikeke bîgehê ziman bixwe ye. Çawa ziman di nav xwe de sereqet di guhertinê de bî, komek ji civaka ko wî zi-

manî diaxivî, ji mebestine tével, di navçeyinan an jî di tevayiya welat de, ji zimanê giştî diveqetin, zimanên xwe diguherênin. Ev veqetin, guherîn çarina ewqas mazin derdikevine holê ko, di daxwîyana zimanîne tével de di dibin. Hege hin zarawa bi xetine sitûr xwe ji zarawayên din diveqetênin, ji vê sebê ye.

Zarawa, awayekî tével yê zimanekî ye ko di navçe an welatan de, ji aliyê kesan, dîsa di yekîtiya wî zimanî de, tê axaftin e. Ji vê, di navçeyên gelek nêzîkî hev de zarawayine tével tene axaftin. Herwekî, navçeyên Bohtan, Bahdînan, Metînan û Soran çend ji van navçeyan ne. Ev navçe li rex hev in, lê di van navçeyan de zarawayine tével tene axaftin. Di van navçeyan de, di bajar an çend gundan de tévelîne din biçûk hene. Ev tévelî jî devok in.

Bi lêkolîna guherîna wûşeyan, dangan û wûşesaziyan tuxubên zarawayan tene danîn. Di taliya lêkolîneke di wan mijaran de zarawa û devok derdikevine holê. Lê mixabin hêj ev lêkolîn di nav Kurdan de nehatiye kirin.

Zarawa bê goman di taliya hin bûyeran derdikevine holê. Ev bûyer di van awayan de hatine çespendin.

1- Veqetana zarawayan bi piranî di warê wûşe û dangan de tene dîtin. Di tawanqbarî û wûşesasiyê de, di zimanê giştî de ev guherîn gelek nayên dîtin. Nexwê daxwîyana zimanê giştî ne wûşe û deng in. Tawangbarî û wûşesazî yekîtiya ziman raber dikî. Hege tawangbarî û wûşesaziya zarawa û zimanî giştî yek bin, ew zarawa di ye-

kîtiya wî zimanî de ye. Seba ko heyam tene mitêl ji aliyê mirovan hew tene bikaranîn. Bi rabûna vê mitêlê ji jiyana civakê, wûşeya ko navîtiyê ji wê mitêlê ra dikir jî hew tene bikaranîn û piştî midekê ew wûşe winda dibî. Ji dêla wê mitêline din bi navê xwe ve dikevîne jiyana civakê. Lê ne ew e ko mitêla bi navê xwe ra ji jiyane rabû, ji tevayiya welat dirabî. heye ko ew mitêl li navçine din welat, ji aliyê mirovên wê navçeyê hêj wê bi salan bê bikaranîn. Di taliya wê de jî wûşeya hemberî wê mitêlê hêj wê bijî. Bêgoman ev bûyer di zimanê gelêrî de taveliya wûşe û dangan bi xwe ra tene. Ev tavelî jî mebestek derketina zarawayan ye. Lê dîsa wûşeyên ziman bixwe bi hêsanî winda nabin. Wûşeyên ziman bixwe encep di hezer salî de ser

sadî bîst (%20) winda dibin.

Wûşeyan ziman bixwe, wûşeyên yekbûyî ne. Wûşeyên yekbûyî jî, wûşeyên ko bi yekbûyina wûşeyên tével in. Herwekî, wûşeyên ser, dil, ber, der bi wûşeyên din re yek dibin, wûşeyên yekbûyî **didamezrênin**. Nîşe: **serketin, dilxwazî, bermetin, derketin ûyd.**

hen wûşe di ziman de gelek tene bikaranîn. Ev wûşeyên ko gelek tene bikaranîn, wûşeyên ziman bixwe ne. Ev wûşe di texlîtên cihnavên kesîn de ne. Herwekî, cihnavên kesîn ez, tu, ew, em, win, ewan, min, te, wî, wê, me, we, wan, xwe. Ji cihnavava girekî (ko) cihnavên pirsî-yarkî (kî), (çi) cihnavên îşarkî (ev), (ew), (ewan), (yê), (yên), (ya), (yan), cihnavên nebinavkirî kes, tukes, filan, bêhvan, hemû, gişt, tev, ûyd. ji van wûşeyên ziman bixwe ne. Wûşeyên di texlîta gehînek de jî ji wûşeyên ziman bixwe ne. ev wûşe di saline gelek dirêj de heyînen xwe di zimanê gelêrî de diparêzîn. Ev wûşe (bi), (li), (di), (ji), (ra/re), (va/ve), (da/de) ne. Dema ko me li tev zarawayên Kurdî lê kola, emê heyînen wan wûşeyên ziman bixwe bi hêsanî bibînin. Li hember vê, wûşeyên din, ji mebestên ko li jor hatine derpêşkirin, tene guherîn. Li gel vanan di nav zarawayan de dengên wûşeyên xwe diguherênin. Herwekî, diran bûyiye didan, berf-bûyiye beft, bêvil bûyiye poz, difn, kepo.

2- Di taveliyên ziman de bûyerên civakî û dîrokî cihekî gelek giring digirî. Bi qelsketina dewletê hejmara zarawayan bêhtir dibin, bi xurtbûyina dew-

Hurriyî di

Mezopotamyaya jorin de dewlet, navçeyine kulturî damezrandin.

Li gel kultura Babîl û Misîr, bi kultura xwe cih girtin. Bi vê

kulturê di dîroka rojbilata navîn de, guberînine giring pêk anîn. Di nav van

guberînen ko Hurriyî pêk anîn de damezrîna dewleta Mittanî jî beye.

Piraniya gelê dewleta Mittanî eşîrên Hurriyî bixwe, hindik ji wanan jî ji eşîra Mittaniyan bûn.

letê hejmara zarawayan kê m di bin. Dema ko doliwa dewletê gihasta pergaleke navendî zarawa ji hev naveqetin.

3- Mercên erdnîgarî jî di tevayiya ziman de cihekî girîng digirî. Devokên navçeyên bilindcihan têkilî pêşveçûyîna devokên rastnaviyan nabin. Ew û pêşveçûyîna xwe ya teybetî bixweser dimînin. Cihên ji navendiyan dûr, li raserî an paş çiyayên herî bilind, cihên ko rê û rêçik naçîne jî di vî awayî de dimînin. hege ev der gelek bin, bêgoman wê hejmara zarawa û

qelaçên rojavaya çiyayê Zagros bûn. Milê din eşîrên Hurriyî di bakur û nîvroja çiyayê Zagros de bi navê Gutî û Lûlû de dijîn. Hîtîti di sala berî miladê du hazaran de ji rojhilat ve ber bi Ene-doliya navendî, dest bi koçê kir. Di vê koçê de, eşîra Kassî, ji navçeyên li rajora robara Dicle rakir. Kassiyî di ber pêşawatiya qirala xwe Gandaş (1732-1717) de koçî navçeyên başura çiyayê Zagros kirin. Li wir di navçeya Luristan de bi cih û war bûn. Berî ko Kassiyî koçî navçeya Luristan de bi cih û

di navbera robarên herdu Zapan, ber bi bakura Mezopotamya, bakura Surî, ta Hatay, Ene-dolê, ta navçeya Kizzuwatna (Çukurova), ji wir ta neqeba Gulek koçeke giran ya eşîrên Hurriyî dest pê kir.

Koça Hurriyan ne bi carekê, hino hino û bi qeflan dibûn. Di navçe û welatên ko Hurriyî koçî kirin gelên Hattiyî, Luwiyî, Palayî û gelê Samî dijîn. Hurriyî di van navçeyan û welatan de bi wan gelan ra di aşîfyê de, li rex hev bi cih û war bûn. Seba ko dest nedane mafên wan gelan, di navbera wan de, di ti heyamî de şer nebûye.

Eşîrên Hurriyî li wan navçe û welatan nêzîkî çarsed (400) salî mayî bûn. Di vê heyama gelek dirêj de, bi têkiliya gelên din, bi taybetî di zimanên wanan de bin gubertin bûyî bûn. Ev guberîn di Hurriyî de bû mebesta derketîna zarawayan. Ji vê di dîroka Kurdan de cara yekemîn, di navbera eşîrên koçkirî û yên dêmanî, ango yên koçnekirî, bi gotîneke din, di navbera Naîrî-Urartuyî û eşîrên Mittaniyî û eşîrên din ko li rojava mayî de têvelî çê bû. Bîngê wan zarawayên wan navçeyan ji wê rojê ve hatiye danîn, ta roja me dom kirine.

Hurriyî di Mezopotamyaya jorin de dewlet, navçeyîne kulturî damezrandin. Li gel kultura Babil û Misir, bi kultura xwe cih girtin. Bi vê kulturê di dîroka rojhilata navîn de, guherîne giring pêk anîn. Di nav van guherînen ko Hurriyî pêk anîn de damezrîna dewleta Mittanî jî heye. Piraniya gelê dewleta Mittanî eşîrên Hurriyî bixwe, hindik ji wanan jî ji eşîra Mittaniyan bûn. Tuxubê dewleta Mittanî ji rojava bajarê Qergamêş, navçeyên derdora robarên Belh û Xabur, ji başur Mezopotamyaya jorin ta bajarê Nisêbîne, ji rojhilat dirêjî ta çemê Bedlîsê dibû, Di navçeyên din de, ango li başura navçeyên çiyayê Toros, navçeyên rajora Dicle, Ferat, navçeyên derdora gola Wanê, ta rojavaya Gola Urmiye de eşîrên din Hurriyî, ango eşîrên Naîrî, Urartuyî dijîn.

devokan gelek bin.(12)

De mijar hêj bi awayekî zelal bê halîbûn, em wan bûyerên dîrokî û mercên erdnîgarî hej ve bikin.

Hurriyî di pergala eşîrtiyê de dijîn. Eşîrên Hurriyî ji destpekê ve veqetîya bûn du milî. Milek ji wanan di sêçîkê robarên Xabur, Diyala, gola Wanê de dijîn. Hin ji van eşîran jî li derdora vê sêçîkê de bûn. Ev der, navçeyên, rajora robara Dicle, bakura çiyayê Ararat (Agirî), navçeyên rojavaya gola Urmiye û

war bûn. Berî ki Kassiyî koçî navçeya Luristan bikin, li wir hin eşîrên Gutiyî û Luluyî dijîn. Bi koça Kassiyîyan ev eşîr tevlu Kussiyîyan bûn. Kasisiyî ji wan eşîran fêrî hesinkerî fer bûn. Destpêka bronzên Luristan ew hesinkerî ye.

Di heyama qiralê Aşşur Şamsî Adad (1748-1760), qiralê babil Hammurabî (1728-1686) û di heyama qiraltiya bawîkê 12'an yê Misirî, ji navçeyên derdora gola Wanê, rojavaya çiyayê Zagros, ji navçeyên

Dewleta Mittaniyan li hember eşîrên Hîtîtiyan gelek qels ket. Pêwanê we li ber êrişên Aşşuriyan negirt. Di sala berî miladê 1200'an de ruxa. Bi ruxîna

dewlete Mittanî, eşîrên Hûrriyî ji navçeyên û welatên ko koçî kiri bûn xwe kişandine navçeyên rojhilata robara Ferat.

Eşîrên Hurriyî li wan navçe û welatan nêzikî çarsed (400) salî mayî bûn. Di vê heyama gelek dirêj de, bi têkiliya gelên din, bi taybetî di zimanên wanan de hin guhertin bûyî bûn. Ev guherîn di Hurriyî de bû mebesta derketina zarawayan. Ji vê di dîroka Kurdan de cara yekemîn, di navbera eşîrên koçkirî û yên dêmanî, ango yên koçnekirî, bi gotineke din, di navbera Naîrî-Urartuyî û eşîrên Mittaniyî û eşîrên din ko li rojava mayî de têvelî çê bû. Bîngêhê wan zarawayên wan navçeyan ji wê rojê ve hatiye danîn, ta roja me dom kirine.

Layî ko ji aliyê gelek lêkolanzanan ve derketî holê, di navbera zimanê Hurriyî û Naîrî û-Urartu de ji aliyê damezrîn, dengsazî û hevoksazî xwedîtiya ziman heye. Dema ko li navçeyên ko herdu ziman lê bela bûyî, li berhemên kuyturî yên Mezopotamyaya jorîn tîn nêrîn, wê bê dîtin ko xwedeyan herdu aliya jî ripinekê tê. Ev jî daxwiyaneke xwedîtiya zimanên herdu aliya ye.

Di heyama ko Hurriyî koçî rojava kirin, eşîrên Zagros, ango Gûtiyî û Luluyî, bi eşîrên din çiyayî ra, bi qelsketina dewleta Aqqad, layî lehiyan xwe berdana welatê Sînear. Luluyî, Gûtiyî bi daketina welatê Sînear, dewleta Aqqad ko di bin serweriya malbata Sargon de bû, di heyama qiralê vê Şar Kalî Şarrî (2214-2084) ji qada dîrokê rakirin. Ev welat xistine bin serweriya xwe. Li vî welatî 136 salî man. Bi xurtbûyina

dewleta Uruq, qiralê Utu hegal, Gûti û luluyan i welatê xwe derxist. Eşîrên Gûti û Luluyî vegeyane welatê xwe ye li çiyayê Zagros. Bi çuyin û vegeyîrî de di nav zimanên eşîrên milê Zagrosê jî têvelî çê bibû. Eşîrên ko daketî bûne Sînear, bi awayekî farah keti bûne bin bandura zimanên Sumerî û Samiyân. Di zimanên wanan de hêmanên wan zimanan cih girtî bû. Li vegeyîrî jî bi zara awayekî têvel çûne Zagros, bi vê yekê destpêka zaraawayên milê Zagrosê ji wî heyamî ve dest pê kirî bû.

Dewleta Babîl, di heyama qiralê wanan şamsu Dîtana (1546-1522) de bêhavlî ket. Li

hember vê bêhavlîya Babîliyên, Kassiyî di bin serokatiya qiralê xwe Kastîlîaşê sêyemîn (1571-?) de daketina welatê Babîl. Dewleta Babîl û malbata Hammurabî ko ew welat di bbbin serweriya xwe digirt, ruxandin. Li wir bi navê Kardunî de dewletek lidar kirin.

Kassiyî li welatê Babîl 576 sal man. Di taliyê de, li hember êrişên Elam û sumeriyân bêhavlî ketin. Bi ruxina dewleta wanan mecburî vegeyîrî bûn. Ew jî xwe berepaş kişandina Luristonê. Li vegeyîrî Kassiyî bi xwe ra zimanekî têkal birine Luristen. Ev têkelî bû mebesta têveliya di zimanê wî aliyî de. zarawayê Kelhurî, Feylî, Lakî, Bextiyarî ji vê

D A W E R :

- 1- Tarîxa Kurdistan- Cigerxwîn- Weşanên Roja Nû-Stockholm-1985
- 2- Her yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 1, sahîfe:81-82
- 3- age., sahîfe:107
- 4- Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu ,Prof.Dr.Sirri Erînc, İst.Ün.yay.
- 5- Sumer Dilî ve Gramerî cilti, Sumerce'den Örnekler. Prof.Dr.Mebrure Tosun, Prof.Dr.kadrîya Yalvaç, sahîfe:67-162. T.T.Kur.Yay. 1981
- 6- Sumerce Dilbilgisi- Nafiz Aydın'ın yayınlanmamış çalış.
- 7- Van Bölgesinde bulunmuş Yeni Urartu yazitlari. Dr.Phil.A.M.Dinol-E.Kavakli,Ed.Fak.Yay. 1978
- 8- Türkiye Halkinin İlkçağ Tarihî- Prof.Dr.Bilge Umar, sahîfe:17-21, Ege Ün. Yay.-1982
- 9- Hittit Hiyeroglif metinlerinde Tanrıça Hepat. Prof.Dr. H.Th.Bossert çev:U.B.Alkim, Belleten, cilt:XV. sayi:59, T.T.Kur.Yay.
- 10- Eskî Önyasya'da Ehîl Atin Tarihî, Doç.Dr.Fürüzan Kinal, Belleten; Cilt:XViii. sahîfe:66, T.T.Kur.Yay, Ankara:1953
- 11- ÇMî yazılı kaynaklara Göre Türkçe- Etîce-Hurrîce Arasında Bağlar, Dr.Mustafa Selçuk Ar, sahîfe:616-547, T.T.Kur. Yay. Ankara-1994
- 12- her yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 1. sahîfe:145
- 13- 1-Doğu Anadolu ve Urartular, Prof.Dr. Afîf Erzen, T.T.Kur.Yyay.Ankara
- 2- Urartuların Dilleri ve Kökenleri, Prof.Dr. Kemal Balkan, Belleten XLXii. sayi:191-192, T.T.Kur.Yay.-1984
- 3- Eskî Doğu ve Ege Tarihînin Ana hatlari, Dr.Arîf Müfid mansel, E-ed.Fak.Yay., İst01945
- 4- Kürt Kökeni Büyük Boylar, W.Torî-N.Torî, Koral Yay. İst-1991.

Di dîrokê de dilê jiyana kurdan

Bi piranî me dîroka mirovahiyê di pirtûkên fermî yên bi tirkî de xwend. Ji xwe li gorî wan pirtûkan kurd tune bûn an jî qewmeke tirk bûn!

Dixwazim çend xêzan ji dîroka kurdan bibîr-bixim talî li ser hinek nexşên heyî rawestim.

Kurd jî tevî mirovahiyê bûn. Ta gund û welatê xwe ava kirin. Navê welatê wan "welatê di navbera du çeman de", mezopotamya bû. Ji ber ku mezopotamya cihekî pir gewr û dewlemend bû biyaniyan dixwestin vegirin. Ev jî bû sedemê bin destiya kurdan. Belê sedem bi tenê ne ev bû.

Kurd vekişyan çijan. Bi tevî mezopotamyayê welatekî wan yê mezin hebû. Kurd nebûn xwedî dewlet. Dewleta hate ava kirin jî temenê wê kin bû. Serê kurdan di xire cirê de bû. Bê dijmin rêvebirên kurdan jî zorbeg bûn. Mirovahî pêşde diket lê haya kurdan ji zanîne nînbû.

Tu car febrîqeyên me tunebûn. Em ji bo xwe û ji bo welatê xwe nexebitîne. Zanîstê wekî welatên serbixwe sûd û kelkê negihand me. Fermana me di destê dagirkeran de bû. Belê me ji şaxên şaristaniyê yên pêşverû tu kelk wernegirt lê mirovahiyê gelek sûd ji şaristaniya mezopotamyayê wergirt.

Bi kurtasî welatê me bi hezaran salan di şîne de bû, şara reş girêdabû. Li her deverên welêt qûçên şermazerî hebûn. Em ketibûn rewşeke wisa, jiyana berxik an jî karîkekê ji jiyana me birûmettir bû. Di dîrokê de (di pêvajoyê de) dilê jiyana kurdan dîsa welatê kurdan û sirûşt bû.

Dîtina pere (dirav) ji bo mirovahiyê gaveke girîng bû. Lê tu esrî çavên kurdan bes li diravan nediket. Hêj jî wisa ye. Li devera Serhedê bi piranî ew ji bo şekir, çay, derman, hin feraq û cilan gundî hewceyî diravan dimînin. Berxik, rûn û toraqê difroşin.

Kurd destgirtî ne. Îro xaniyek ji betonê încax bi milyarekê lira tê lêkirin. Gundiyên kurd avahiyên xwe bi keviran lê dikin, çend dar û bi axê serî lê digirin. Ango kurdan di vê sedsalê de, hêj cihekî bi tendurîstî peyde nekiriye.

Dîsa li serhedê ji ber serma zîvistanê hin tamatiyên xwe ji bo neşewitin di çalên bînerdê de vedîşêrin. Bi nermokê (axa spî) alav û fereqan dişon. Axê dişewitînin dikin bin dergûşan û

dipêçin.

Van metod û şax yê kevnare ne, lê kurd ji neçariyê hêj jî didomînin. Îro îstatîstîkekê bê çêkirin dê bête dîtin ku mirovê kurd 45-50 sal e. Ango jî sedî pêncî kurd zû dimirin.

Belê ji ber ku kurd bindest bûn haya wan ji zanîne û teknîkê nebû, pir kul û êş kişandin. Hevdu jî pir eşandin. Rastiya dîroka vî gelî ye; ji ber henekan, ji ber pevçûnên zarokan, ji ber gevşeke giha... bi hezaran mirov hatine kuştin.

Lê di van bextreşyan de roja me jî hat. Şara reş bi hêza gerîla li ber bayê azadiyê difire. Tu kes bi qasî me ne tiyê zanîne ye. Zanîn dameya şîrk e, pêşdeçûn e, şahî ye, serfirazî ye, serkeftî ne...

JËRENOT:

Dixwazim di derbarê kovara yekemîn de hin nêrîn û pêşniyarên xwe pêşkêşî we bikim.

Min niha pesn dinivîsîn lê gotineke me hat bîra min ez dê wê bibêjim: "Zend ronahiya çavên me ye"

Belê Zend jî, ji gavên dîrokî yek e. Bi rastî xebateke bi rêkûpêk e. Kovar têt û tije ye.

Pêşniyar:

1) Divê wergêr, an jî nûser bi serê xwe (bi tenê) peyvan çênekin.

Mînak;

"... zêdedestxistinê (artî ürûn)" rp.12

"... zêdeçêkirinê (artî ürûn)"! rp. 13

Gelê me di her warî de bi jiyaneke bi rêxistinî bi ser ket. Ev ji têtê vê wateyê ku di warê huner, ziman, lêgerînan de jî xebatên şîrkahî (kollektîf) baş bi ser dikevin.

Ez dê çend mînakî din jî bidim bes e dewre we gotiye em dê di kovara duyemîn de dest bi redaksiyonê bikin.

Ji kovarê:

"tevayî (kollektîf)" rp. 12 şîrkayî

"hestekevîrê tûj" rp. 12 kevîrhesteyê tûj

"kontrolkirina agir" rp. 12 zevtkirina agir

"îklîma (nebaş)" rp. 12 herêm

"Dêmezînatîyê-malmezînan" rp. 13 rêberî-desthilatdarî

"Gîştanê" rp. 13 gîştî-gîş

"devçem" rp. 13 berçem

"ferdîbûyî" xebatên bi serêxwe, kesî, kesane

"Gera (çap)" rp. 16 çepil

"germa laş bi rêk û pêk bilind dibe".. rp. 4 şewat bilind dibe.

“(Di kurdî de germ weke “sıcaklık” a tirkî, tîn weke “ısı” ya bi tirkî tête bikaranîn)

“Koma (Jixwe çûn)” Di kurdî de koma “di ber mirênê de” ye.

“kelija wan” rp. 24 hikariya wan, bandora wan

2) Hûn jî baş dizanin ji hêla teknîkî ve pêvajoyê û dem girîng e. Hûn cih bidin nivîsên derbarê welatên wek me bindest û dîroka wan (pêvajoya xelasiyê) dê baş be.

3) Nivîsên civakî (sosyolojîk), nivîsên derbarê kesayetiya mirovê kurd wê xwendevan gelek sûdê jê wergirin.

Silavên şoreşgerî ji we û hemû xebatkarên re...

Cihan Roj

Hevalên Birêz Yê Xebatkar û berpîrsên ZEND'ê

Berfya hertiştî ez silavên xwe yên germ li hemî xebatkarên kovarê û xebatkarên Enstîtuyê dikim. Bi derketina kovara ZEND'ê ez gelekî dilxweş bûm.

Bi rastî tîkiliya me (yê li welêt dijîn) û Enstîtuyê tune bû. Ew derfeta me ji tune bû ku em zêde yan jî salê carekî bêne seredana we. Tenê me agahiyên we di rojnameyan de bi avayekî kurt dibihîst. Belê bi vê kovarê wê tekilîya me hîmê xwe deyne.

Ev kovar, valahîyek pir mezin ku di zimanê kurdî yê nivîskî de heye tijî dike. Ev xebateke pir mezine. Bila dost û dijmin gişk zanibin ku zimanê kurdî zimanê zanistîye jî.

Lêkolîna min, ku min li ser kovarê kir, bi rastî ez birim dinyake din û pir kêfa min hat, û min ji xwe re got çima ne matematîk a bi kurdî, çima ne fizîka bi kurdî û çima ne pirtûkên zanistîyên bi kurdî? Heke zanistê kurd û nivîskarên kurd hewl bidine xwe wê fizîk û matematîkê jî bi kurdî bikaribin binivîsinin.

Belê... ev kovarek e nû ye ji bo wê yekê kêmasiyê wê; li ser rêziman, teşe û qalîteyê henin, lê wê di hejmarên pêş de em bawer in ji holê rabin. Mînak, bi zimanekî sivik bê nivîsandin ku ji bo-

na herkes bi xwîne. Di warê wergerê de divê bi kurdî bê fikirandin.

Ji bona ku zimanê zanistî xwendevan hîn bibin, divê ferhengokek di rûpelekî de cih bigire.

Divê rûpelek an du ji xwendevanan re bê veqetandin û tîkîlî bi xwendevanan re bê danîn. Ji bo ku her xwendevanek bibê berpîrsek an nûnerêkî kovarê. Ev yek ji bo firotin û belavbûna kovarê baş e.

Hevalên birêz, ez bi piranî li ser çîrok, pêkenok û yê wekî wan dixebitim. Ji ber wê yekê jî a niha tu nivîsên min tune ne ku di ZEND'ê de bê weşandin. A niha li Mêrdînê deh heb rojname tîni firotin. Lê em hewl didin ku hîn zêde bibê. Çi alîkarî ku ji me bê em, ê bikin.

Berê Azadiya Welatê dî re jiyana Rewşan û niha jî Zend. Wekî sê reh ku ji jiyana mirov. Ji bo wê yekê jî emê bi hisret li benda kovarê bin.

Dîsa bi silav û rêzin xwe ez serkeftinek bê sinor ji we re dixwazim.

Hûn hemî bimînin dixweşiyê de.

Çiya Mazî / Mêrdîn

Berpîrsiyarên Kovara Zend yê birez...

Dema we tevan xweş be...

Min di hejmara dawîn a Kovara NÛDEM'ê de xwend ku we kovara Zend derxistiye... Ez dilxwezekî ziman û wêjeya kurdî yê ji dil destên we dihejînim û pêşketinê bo we û Zendê dixwazim.

Ez jî di kovara Nûdemê de dinivîsim û nivîsên min di hin kovarên kurdî yên din de jî derketin, nivîsên xwe bi navê Mervanê Keleş îmzedikim û ji bo ku nivîsên welêt bigihên destê min ez ji we hêvî dikim ku kovara Zend ji hejmara yekem de bo min birê bikiş û ez amade me ku buhayên wan bo we birê bikim û ez dixwazim bibim aboneyê Zendê û ji ber wê ez hêvîdikim. Ku win mercen abonetiye bo min bi rê bikin...

Aniha bi xatirê we û dîsan pêşketin bo Zend'ê dixwazim

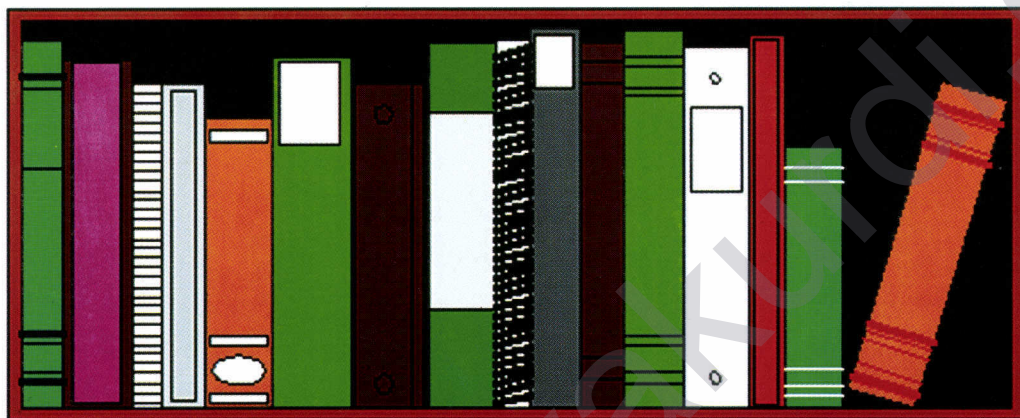
Silavên min yên germ bo we diyarî ne...

Birayê we

Mervanê Keleş

Li Çanda Xwe Xwedî Derkevin

Komîsyona Folklorê ya li Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê hatiye damezrandin xebatên xwe yên li ser berhevkirina berhemên edebî yê devkî û berhemên çandî yên din dewam dike. Ji xwendevan û têkildarên ji gel ên ku li ser berhevkirina destan, efsane, çîrok, gotinên mezinan, henek, qinik, listikên zarokên, dîroka devkî, xwarin û vexwarinên herêmî, kinc û edetên gelê kurd dixebitin, xebatên xwe bi kaset, dîsket, nivîskî an jî bi wênen li ser mijara xebatê, bi awayekî bigihînin Enstîtuyê û li vir ji mirinê xelas bikin em dê bextewer bibin.

Hûn Jî Peyvekê Li Ferhenga Xwe Zêde Bikin

Xebatên komîsyona Ferhenga Kurdî-Tirkî û Tirkî-Kurdî ya Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê didome. Heke hûn kanibin peyvên xwe yên herêmî, yên hûn difikirin ku di ferhengên heyî da tune ne, ji me ra bişînin, hûn dê jî peyvekê li Ferhenga xwe zêde bikin.

Navnîşan : Enstîtuya Kurdî
Ceylan Palas Apt. No: 154 / 12
AKSARAY / İSTANBUL

Tel : 0212 527 19 11
Fax : 0212 527 61 49

